

2

1985

létünk

**társadalom
tudomány
kultúra**

létünk

TÁRSADALOM, TUDOMÁNY, KULTÚRA

XV. évfolyam, 2. szám, 1985. március—április

*„Nem az emberek tudata az, amely létüket,
hanem megfordítva, társadalmi létük az,
amely tudatukat meghatározza.”*

Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához
Előszó, 1859.

Forum Könyvkiadó, Újvidék

Szerkesztő bizottság

Árokszállási Borza Gyöngyi szerkesztő

Ing. Bacsí Sándor

Bózsó István

Fehér Kálmán

Fejős I. István magiszter

Gabrić-Molnár Irén magiszter

Dr. Győre Kornél főszerkesztő-helyettes

Illés Lajos műszaki szerkesztő

Dr. Matkovics József

Borislav Martin magiszter

Dr. Rehák László fő- és felelős szerkesztő

Szilágyi Gábor

Dr. Szórád György

Dr. Tóth Lajos

Dr. Várady Tibor

Szerkesztői tanács

Apró László

Dr. Balla Ferenc

Borza József

Csonti János

Dr. Gyüre István

Földessy László

Franc Lajos

Gere Terézia

Gutási Miklós

Dr. Jankovics József

Kelemen Dezső

Dr. Božidar Kovaček

Borislav Martin magiszter

Dr. Mirnics József

Vladimir Popin

Dr. Rehák László

Szilágyi Gábor

Szirovica Antal

Dr. Teleki György

Tóth István, a tanács elnöke

Dr. Vajda József

Zrilić Ilona

Szerkesztőségi titkár

Terényi Zsófia

A fedőlapot

Sáfrány Imre és Szilágyi Gábor tervezte

Készült a Forum nyomdájában, Újvidéken

A szám kéziratának leadási ideje 1985. március 1.

Megjelen: 1985. május 20.

YU ISSN 0350-4158

TARTALOM

Hajnal Katalin

Hódi Sándor

Reháék László

Jung Károly

A társadalmi-gazdasági nehézségek leküzdésére irányuló feladatokról 197

Az „én”-erő és az egyéni érdekérvényesítési képesség 205

Marx emberfelfogása, II. rész 227

Bács-Bodrog vármegyei móringlevelek a Vajdasági Levéltárból 259

Marcel Duchamp

Arturo Schwarz

Jindřich Chalupecký

Beke László

Ješa Denegri

Marcel Duchamp

Fiatalférfi és nő tavasszal 274

Csak művész... 289

Duchamp, Altorjai, Isten, halál, áldozat 324

A Doboz a kofferban „titka” 328

A teremtmény aktus 333

Marcel Duchamp, a sakkozó és egy-két ezzel összefüggő dolog — Ralph Rumney interjúja Francois le Lionnais-vel 335

Sakkparti Sevielly Tartakower elemzésével 341

Új monográfia Marcel Duchamp-ról 345

Marcel Duchamp—

Francois le Lionnais

Sebők Zoltán

Jelen és múlt

Veljko Rus

Magyar László

A technológiai fejlődés társadalmi vonatkozásai 351

Szabadka a kivándorlási mozgalom sodrában 1850 és 1914 között 369

Nemzetközi szemle

Jakobsz István

Lovas István

Fegyverek fenyegetése 382

Pokolgépet helyeztünk önmagunk alá 390

Könyv- és folyóirat szemle

Bálint István

Sebők Zoltán

Ricz Péter

Bálint István

Van-e kiút? (Jacques Attali: Három világ című könyvéről) 400

Filiberto Menna: Az esztétikai társadalom megjövendölése 407

Vékony László: Egy olasz polihisztor a Kárpát-medencében 412

Törökország a reformok és a liberalizmus között (a Les Temps Modernes tematikus számáról) 414

Hajnal Katalin

A TÁRSADALMI-GAZDASÁGI NEHÉZSÉGEK LEKÜZDÉSÉRE IRÁNYULÓ FELADATOKRÓL

1985-ben a ránk váró összetett feladatok és problémák megoldásához csak a társult munkában dolgozók és a többi társadalmi tényező mozgósításával teremthetünk kedvező feltételeket. Megnövekedett az ipari és mezőgazdasági termelés, a gazdaság a nehézségek ellenére is alkalmazkodik a gazdálkodási körülményekhez. Megnövekedett a kivitel is, különösen a konvertibilis területre. Sikerül eleget tennünk a külföld iránti pénzügyi kötelezettségeknek, javult a gazdaság és a lakosság ellátása. A fogyasztás teljes egészében összhangban van a rendelkezésre álló eszközökkel, a társult munka racionálisabban viszonyul a jövedelemelosztáshoz, a személyi jövedelmek és a felhalmozás eszközeinek a meghatározásához.

Mindezek a kedvező folyamatok azonban nem vezettek az általános helyzet jelentősebb megváltozásához. Elmaradt az infláció megfékezése, túl lassú volt a gazdaság anyagi helyzetének erősítésére vonatkozó álláspontok valóra váltása, illetve a túl nagy kötelezettségektől való mentesítése, s a gazdálkodásban végbement minőségi változások sem érték el a tervezett szintet. Mindez jórészt annak a következménye, hogy nem valósítottuk meg következetesen a hosszú távú gazdaságstabilizációs program által megkövetelt változásokat a gazdasági rendszerben, a gazdasági és fejlesztési politika terén, s nem vettük ki kellőképpen részünket a társult munka társadalmi-gazdasági, de mindenekelőtt jövedelmi viszonyainak a kialakításából. A társadalmi újratermelés jelentős területén továbbra is a kedvezőtlen folyamatok éreztetik hatásukat. Magas az infláció, nagymérvű áremelkedésnek és a létfenntartási költségek emelkedésének lehetünk tanúi. A dolgozók reális személyi jövedelme és egyéb bevétele tovább csökken. Mindez kielezi a szociális problémákat és kedvezőtlen hatással van az életszínvonalra. Továbbra is fizetésektelen a gazdaság és nagy gondot okoznak a veszteségek. A külföld iránti nagymérvű kötelezettségek és a belső eladósodás következtében a gazdasági fejlődés anyagi feltételei tovább szűkülnek.

A gazdasági helyzetet az újratermelési folyamat akadozása és az egyseges jugoszláv gazdasági szféra megingott viszonyai jellemzik. Ez megnehezíti a devizában és dinárban esedékes kifizetéseket, a társult munkának a jövedelemmel való rendelkezését, és a hatékonyabb termelést. A társult munka önigazgatáson alapuló integrálódására többnyire csak a köztársaságokban és tartományokban kerül sor, fokozott mérvű egysegesülés megy végbe az azonos vagy egymáshoz közelálló ágazatokban. Ily módon leszűkül a közös bevételen és jövedelmen, valamint a gazdaság strukturális problémáinak a megoldásán alapuló társadalmi-gazdasági viszonyok kiépítési tere. A szubjektív erők tevékenységét illetően többnyire megmaradtunk a nyilatkozatoknál, az alkotmányon, a társult munka törvényén és a hosszú távú gazdaságzilárdítási programon alapuló önigazgatási integráció lényegének és jelentőségének a magyarázatánál. Igen keveset tettünk a társult munka különböző területeinek a jövedelemszerzésben és elosztásban kifejezésre jutó kölcsönös függőségi rendszerének a kiépítéséért. Nyolc évvel ezelőtt az ország munkaszervezeteinek 30,7 százalékát 123 összetett társultmunka-szervezet ölelte fel, három évvel ezelőtt a munkaszervezetek 65,6 százaléka tartozott 364 összetett társultmunka-szervezet keretébe. Az integrációs folyamatok azonban jobbra régi viszonyokon alapulnak. Az a tény, hogy a közös bevétel az összbevétel részét képezi, egyértelműen arra utal, hogy a társadalmi-gazdasági viszonyok jövedelmi viszonyon alapulnak. 1983-ban országos szinten a közös bevétel az összbevétel 12,2 százalékát képezte, Vajdaságban pedig a 14,1 százalékát. Ezek rendkívül szerény eredmények.

A gazdasági és fejlesztési politikának 1985-ben dinamikusabbá kell válnia, hogy a kedvező feltételek megteremtésével növekedjék a termelés és a kivitel. Csak ezáltal juthatunk ki gyorsabban a jelenlegi helyzetből. Ezért hangsúlyozott fontosságú a társadalmi-gazdasági fejlődés kedvező változásainak biztosítása és megszilárdítása. Legfőbb célunk az ipari és mezőgazdasági termelés növelése. Ezzel egyidőben sokkal több figyelmet kell fordítanunk annak tudatosítására, hogy a társultmunka-alapszervezetek és egyéb szervezetek közötti társadalmi-gazdasági viszonyok kiépítése a szocialista önigazgatáson alapuló gazdasági rendszer továbbfejlődésének a központi kérdése. Ez csak akkor valósulhat meg eredményesebben és gyorsabban, ha a szubjektív tényezők szervezettebben és konkrétabban kapcsolódnak be a dolgozóknak a munkakörülményeik és eredményeik birtokbavételéért folytatott harcába, a tmasz-oknak a közös jövedelemszerzésén, elosztáson és társításon alapuló függőségi rendszerének a kiépítésébe. Még eltökéltebben kell munkálkodni a társultmunka-alap, és összetett szervezetei alkotmányos koncepciójának és funkciójának a megvalósításán. Határozott harcot kell folytatni az elzárkózás, a csoporttulajdonosi vállalkozó jellegű magatartás, valamint azon szemlélet ellen, miszerint a társultmunka-alapszervezetek saját természetükből következően idézik elő mindazokat a nehézségeket, amelyekkel társadalmunkban szembesülnek.

A társadalmi-gazdasági viszonyok gyorsabb fejlődése, a munka és az

eszközök jövedelem alapján való társítása által szüntethető meg a bővített újratermelésre szolgáló eszközök jelenlegi széttagoltsága és felaprózottsága, illetve biztosíthatók az anyagi eszközök a technológiai fejlődéshez. A bővített újratermelés eszközeinek felaprózása a technokrata és bürokrata struktúrák, a társadalmi-politikai közösségek szervei stb. malmára hajtja a vizet, hogy a kényszerű központosítás következtében ezeket az eszközöket a parciális, politikai-területi érdekek szolgálatába állítsák — mindenekelőtt a beruházások szférájában.

Kardelj szerint az öngazgatáson alapuló gazdálkodás körülményei között a jövedelmi viszonyok és a közösen megvalósított jövedelemben való részvétel a legmegfelelőbb gazdasági rendszer, amely által — az állami szervek beavatkozása nélkül — elősegíthető a társadalmi újratermelés eszközeinek természetes körforgása az egységes jugoszláv gazdasági térben.

A szubjektív tényezőknek szervezettebb tevékenységet kell kifejteniük a társult munka öngazgatáson alapuló integrációja érdekében: az egységesen kidolgozott és elfogadott elvek alapján megvalósuló közös gazdasági és fejlesztési politikával fokozni kell a felelősséget saját fejlődésünk és az egész ország előrehaladása érdekében. Csak így oszthatjuk el eredményesen az újratermelési anyagokkal kapcsolatos gondokat, biztosíthatjuk a termelés folyamatosságát, növelhetjük a kivitelt, ésszerűsíthetjük a behozatalt és oldhatjuk meg a gazdálkodás és a fejlődés egyéb kérdéseit.

A kiegyensúlyozott és dinamikus fejlődés, termelésnövekedés, jövedelemszerzés és kivitel — különösen a konvertibilis területre — csak akkor válik lehetségessé, ha főként önerőnkre támaszkodunk: az összes természeti és társadalmi erőforrás kihasználására és az egységes jugoszláv gazdasági szféra társulására. Mindezekkel gyakorlati megbeszéléseken kell foglalkozni. Minden környezetben ki kell dolgozni a saját erőre való támaszkodás politikájának valamennyi tényezőjét, hogy kiaknázhatóvá váljanak a dinamikus termelést serkentő tartalékok. Határozottan és megfontoltan, a munkát és a gyakorlatot szem előtt tartva kell megközelíteni ezt a problémát.

A mezőgazdasági termelés, illetve az élelmiszer-termelés gyors ütemű fejlesztése nagy jelentőségű az egész gazdaság és a társadalmi-gazdasági stabilizációval kapcsolatos célok elérése szempontjából. Ennek pedig elengedhetetlen előfeltétele a munkának és az eszközöknek a jövedelmi alapon való társítása, a korszerű tudományos eredményeknek a mezőgazdasági termelésben és feldolgozó iparban való alkalmazása. Következésképpen valóra kell váltani a hosszú távú gazdaságsszilárdítási programnak a mezőgazdaság és a többi gazdasági ág azonos elbírálására vonatkozó irányvételét, mégpedig mind a társadalmi termék és jövedelem létrehozása, mind a hazai és külföldi piachoz való viszonyulás tekintetében.

A mezőgazdasági termékszerkezetben az ipari kultúrák oldalára kell billennie a mérlegnek és kiegyensúlyozottabbá kell válnia az állattenyésztésnek. Ennek érdekében széles körű társadalmi-politikai akciót

kell kezdeményezni, de gazdaság-politikai intézkedéseket is kell fogantatni.

A stabilizáció egyik legfontosabb tényezőjét képező mezőgazdaság fejlődési lehetőségei távolról sincsenek kihasználva. Ennek egyik oka, hogy túl lassan megy végbe a hazai és kiviteli szükségleteket fedező élelmiszertermelés fokozása iránt érdekelt tényezők jövedelmen alapuló munka- és eszköztársítása.

Az agráripari komplexum kétségbevonhatatlan eredményei — a mezőgazdaság és élelmiszeripar nagy társultmunka alapszervezeteinek a létrehozása, a terméshozam növelése, a tudományos ismeretek alkalmazása, a földművesek társulása stb. — mellett még mindig az a legnagyobb gond, hogy túl lassan fejlődnek az öngazgatáson alapuló társadalmi-gazdasági viszonyok a mezőgazdaságban, illetve az agráripari komplexumban és a falvakban. Ez nagymértékben hátráltatja az élelmiszertermelést elősegítő valamennyi erőforrás kihasználását.

A társadalmi-gazdasági viszonyok elsősorban azért nem fejlődnek megfelelő ütemben a mezőgazdaságban és falun, mert nem ér el megfelelő szintet a földművesek öngazgatáson alapuló szerveződése, bizonytalanok a gazdálkodási feltételek, gyengeségek jellemzik az agráripari komplexum társultmunka-szervezeteit, de egyéb viszonyok és viszonyulások is akadályozzák az agrárpolitika megvalósítását.

Tartományunk 469 települése közül 210-ben nincs a földműveseknek öngazgatási szervezete, 118 településen pedig semmiféle szervezési formát sem hoztak létre. 180 helységben egyetlenegy felsőfokú végzettségű mezőgazdasági szakember sincs. A rendelkezésünkre álló adatok szerint a földműveseknek csak 12,5 százaléka vesz részt a társulásban. Ezek az adatok szemléletesen mutatják, hogy a szubjektív tényezőknek milyen irányban kell szervezett és felelősségteljes tevékenységet kifejteniük. Körültekintő elemzést igényel, hogy miért nem fordult jobbra a helyzet a VKSZ XVII. értekezletének pontosan körülhatárolt álláspontjai, a Szocialista Szövetség számos kezdeményezése, megbeszélése, akciója és tanácsa ellenére sem. Kézenfekvő, hogy a Szocialista Szövetségben, a gazdasági kamarákban, a szövetkezeti szövetségben, a községi küldött-testületekben és az agráripari kombinátokban rendkívül konkrét operatív programokat kell kidolgozni az akció elindításához. Elfogadhatatlan annak a folyamatos ismételtetése, hogy milyen nagy tartalékokkal rendelkezik a mezőgazdaság magánszektora, miközben félbe marad a földművesek szervezeteinek a létrehozása, a termelés társadalmazása, valamint a föld és adópolitika és az egyéb időszerű kérdések megoldása. Minderre több figyelmet kell fordítaniuk a társult termelők alapszervezeteinek is. Helytelen az a nézet, hogy a földművesek társítása, a társas-termelői viszonyok fejlesztése és a falu szocialista átalakítása kizárólag rájuk tartozik, nem pedig az agráripari kombinátokra is, függetlenül attól, hogy azok társultmunka-szervezetként, vagy összetett társultmunka-szervezetként jöttek-e létre. Ezért az agráripari kombinátok és azok szervezett erőinek a tevékenységét nemcsak a termelési eredményekkel kell mérni,

hanem azzal is, hogy milyen eredménnyel vették ki részüket a szocialista öngazgatású termelési viszonyok fejlesztéséből az agráripari komplexumban és falun. A belföldi és kiviteli élelmiszer-szükséglet nem válhat biztonságossá a társadalmi és magánszektor termelőinek és nyersanyag-feldolgozóinak közös szervezése nélkül. A szubjektív tényezőknek határozottan síkra kell szállniuk a munka- és összetett szervezetek tmasz-ai, valamint a nyersanyagtermelő és feldolgozó szervezetek közötti jövedelmi viszonyok kialakításáért és továbbfejlesztéséért, mert a lemaradás ezen a téren hátramozdíthatja a földművesek öngazgatási szervezeteinek fejlődő jövedelmi viszonyait is.

A közeljövőben arra kell készítenünk az illetékes társadalmi tényezőket, hogy kísérvék figyelemmel az egyes társultmunka-szervezetek és a magánszektor termelési eredményei közötti lényeges különbségeket. Különösen abban az esetben, ha azonos minőségű földről van szó, vagy amikor — mint egyes községeinkben előfordul — a magánszektor jobb eredményeket mutat fel a társadalminál. Az eredményes anyagi fejlődés érdekében akciót kellene szervezni annak kiderítésére, hogy egyes társultmunka-szervezetek azonos gazdálkodási körülmények mellett miért valósítanak meg jóval kisebb jövedelmet és miért alacsonyabb a munka-termelékenységvük, mint másoknak. Az akciót úgy kellene megszervezni, hogy az a dolgozókat, az öngazgatási és ügyviteli szerveket is az ilyen jelenségek kiküszöbölésére, a termelési és fejlesztési programok felülvizsgálására készítse. Ezek olyan kérdések, amelyek egyaránt szolgálják az ösztársadalmi és az egyéni érdekeket is.

1985-ben nagy feladatok várnak ráuk az infláció megfékezését és a gazdaság konszolidációját illetően. Fel kell eleveníteni az antiinflációs programba foglaltakat, hogy azok az öngazgatási szervek, a küldött-testületek és valamennyi döntéshozatali szerv munkájának is tárgyát képezzék. Az infláció elleni harc nem korlátozódhat csupán az általános és közös fogyasztásra, valamint a személyi fogyasztásra. Fokozottabb figyelmet kell fordítani a termelési költségek csökkentésére, serkenteni kell a termelést és jövedelemnövelést, hogy ezáltal biztonságosabb feltételeket teremtsünk a bővített újratermeléshez. Döntő fordulatot ilyen értelemben csak az hozhat, ha a piaci viszonyok között elismert termelés két vagy három százaléknál nagyobb mértékben növekszik, ha sokkal jobban kihasználjuk a kapacitásokat, amelyek kihasználtsága 60—70 százalékos, ha ésszerűsítjük a szállítást, ha csökkentjük azokat a kiadásokat, amelyeket az alacsony termelékenység miatt áremeléssel ellensúlyoznak.

Továbbra is rendkívül időszerű feladat a gazdaság tehermentesítése. Ezért következetesen kell küzdenünk, céljainkat pedig konkretizálni kell. Csökkenteni kell ezenkívül a tmasz-ok inproduktív munkaerejét, de ugyanez vonatkozik a munka- és összetett társultmunka-szervezetekre, a gazdasági társulások, az öngazgatási érdekközösségek és a társadalmi-politikai közösségek stb. apparátusára is.

A foglalkoztatás területén már hosszabb ideje nem sikerül megváltoztatnunk az egyre kedvezőtlenebb társadalmi és politikai vetületű hely-

zetet. Ezek a problémák rendkívül összetettek és széles körű, jól szervezett akciót sürgetnek, valamennyi társadalmi tényező bevonásával. A legfontosabb kérdés a társult munka anyagi alapjának folyamatos és biztonságos növelése, a termelési kapacitások jobb kihasználása, a potenciális lehetőségek kiaknázása, a produktív foglalkoztatás, de különösen a fiatalok munkába állítása és a hosszú távú káderfejlesztés. A szubjektív tényezőkre tartozik az oktatási rendszernek a gazdasági és társadalmi szükségletekkel való összehangolása is a termelő munka megfelelőbb értékelése, az egyes ipari kapacitásoknak a gazdaságilag fejletlen közösségekbe való széttelepítése, az agráripár és a falu járulékos kapacitásainak és üzemének a fejlesztési tervek szerinti elhelyezése, az eddigi viszonyok és gyakorlat számos munkaterületen való megváltoztatása. A társult munkában dolgozóknak tehát tudatosítani kell, hogy milyen felelősségteljes szerepet töltenek be a produktív foglalkoztatás körülményeinek a megteremtésében és a foglalkoztatási politika kialakításában, valamint a felhalmozódott fogyatékoságok energikus kiküszöbölésében.

A JKSZ KB 14. ülésének álláspontjaiból kiindulva továbbra is kitartóan kell küzdenünk azért, hogy az általános és közös fogyasztás növekedése összhangban legyen a megvalósult jövedelemmel, az anyagi termelés reális lehetőségeivel. Ezt a hosszú távú gazdaságsszilárdítási programban elfogadott irányvételt következetesen be kell tartanunk. A kiút a társadalmi tevékenységek intézményhálózatának és ügyvitelének ésszerűsítésében, a jogok egyes területeken való revíziójában, a rendelkezésre álló eszközök legjobb felhasználásában rejlik.

Sokkal gyorsabban életre kell kelteni a vajdasági egészségügy funkcionális és szakmai összekapcsolódásával, munkamegosztásával kapcsolatos alapelveket, mert ezeknek az érvényesítésétől függ a kapacitások és a felszerelés ésszerű kihasználása, valamint a káderek szakosítása. Minden községben fel kell gyorsítani annak az öngazgatási egyezménynek a megkötését, amely a biztosított személyeknek a közös mércék és körülmények alapján való egészségügyi hozzájárulását szabályozza.

Az oktatás területén is meg kell hozni a középiskolák és a felsőfokú intézmények hálózatának és kapacitásának az ésszerűsítési programját, hogy végül mindez egy öngazgatási egyezményben kapjon helyet.

Mindezekről a kérdésekről kimerítően kell tájékoztatnunk dolgozóinkat és polgárainkat, mert ez az alapfeltétele, hogy megértsék az általános és közös fogyasztás területén kialakult helyzetet és a felmerült problémákat.

Rezime

O zadacima za prevladavanje društveno-ekonomskih poteškoća

Pre svega se u članku nabrajaju povoljni uslovi za rešavanje zadataka i poslovi, koji nas očekuju u 1985. godini, iako ovi uslovi još nisu doveli do rešenja postojećih problema i odgovarajućeg stepena privrednog razvitka uopšte. Tako je došlo do nedovoljnog rezultata u sprovođenju prve faze dugoročnog programa ekonomske stabilizacije; inflacija je visoka; realni troškovi života rastu; nelikvidnost privrede i privredni gubici su izraženi. Samoupravno udruživanje organizacija udruženog rada je teritorijalno ograničeno. Učešće zajedničkog prihoda u ukupnom prihodu je u 1983. godini u zemlji 12,2% a u Vojvodini svega 14,1%.

Ekonomska politika u 1985. godini treba dakle da bude pre svega orijentisana na povećanje proizvodnje, naročito u industriji i poljoprivredi, kao i na brže razvijanje društveno-ekonomskih odnosa na bazi socijalističkog samoupravljanja i ustavnih funkcija među OOUR-ima, OUR-ima i u SOUR-ima. Udruživanje rada i sredstava je mogućnost savladivanja rascepanosti i borbe protiv tehnokratskog prigrabljivanja vlasti nad sredstvima. Udruživanje treba da se sprovodi na jedinstvenom jugoslovenskom prostoru.

Posebnu ulogu za naš razvoj ima razvitak poljoprivredne proizvodnje, nje-
no međusobno udruživanje i dohodovno povezivanje sa prerađivačkom industrijom. Zato je potrebno jednako tretiranje poljoprivrede sa ostalim delatnostima na tržištu i u privrednom sistemu uopšte. Dosadašnji razvoj agrokompleksa još ne zadovoljava.

Samoupravno organizovanje zemljoradnika još ne postoji u 118 naselja u Vojvodini. Zasada je tek 12,5% zemljoradnika udruženo. Njihovo povezivanje sa socijalistički organizovanim procesom reprodukcije je bitan zadatak i uslov našeg daljeg razvitka.

Nejednako postizanje dohotka nekih OUR-a i njihova nejednaka produktivnost treba da se prevaziđu.

Vrlo je važan zadatak za 1985. godinu, obuzdavanje inflacije, na bazi postojećeg antiinflationog programa. Zato tržišno prihvaćena proizvodnja treba da raste brže, nego 2—3%. Treba da se povećava stepen korišćenja kapaciteta i smanjuju troškovi proizvodnje po jedinici proizvoda.

Rast opšte i zajedničke potrošnje treba da bude u skladu sa postignućem dohotka. Osobitu pažnju zaslužuje dalji razvoj zdravstvene zaštite i obrazovanja u skladu sa potrebama privrednih i društvenih delatnosti.

Resumee

Über die Aufgaben zur Überwindung der gesellschaftsökonomischen Schwierigkeiten

Zunächst werden im Artikel die positive Bedingungen aufgezählt, für die Lösungen der uns im Jahre 1985 vorliegenden Aufgaben vorhanden sind. Diese Bedingungen haben zwar noch nicht zur Überwindung der bestehenden Probleme in Hinsicht der entsprechenden Entwicklung des Ganzen der ökonomi-

schen Lage hingeführt. So ist es zu ungenügenden Resultat in der Durchführung des langjährigen Programmes der ökonomischen Stabilisation gekommen; die Inflation ist hoch; die reellen Lebenskosten wachsend; die Unliquidität der Wirtschaft und die wirtschaftlichen Verluste sind ausdrucksvoll. Die selbstverwalterischen Verbindungen der Arbeitsorganisationen sind territorial beschränkt. Teilnahme des gemeinsamen Einkommens macht im Jahre 1983 im ganzen Lande nur 12,2% und in der Vojvodina nur 14,1% des ganzen Einkommens aus.

Die Wirtschaftspolitik im Jahre 1985 muss daher vor allem auf die Vergrößerung der Produktion, zunächst in der Industrie und Landwirtschaft, sowie auf die schnellere Entwicklung der selbstverwalterischen Beziehungen zwischen den Grundorganisationen, Organisationen und verbundenen Organisationen der vereinigten Arbeit aufgestellt werden. Die Vereinigung der Arbeit und der Mittel schafft uns die Möglichkeit der Bekämpfung der Atomisierung und der Beherrschung der Mittel durch den Technokratismus. Die Vereinigung muss jedoch am einheitlichen Wirtschaftsterrain des ganzen Landes entstehen.

Für unsere Entwicklung hat die Entwicklung der Landwirtschaft und ihre Verbindung mit der Verarbeitungsindustrie eine besondere Wichtigkeit. Es ist daher nötig, die Landwirtschaft am Markte und im ganzen Wirtschaftssystem mit allen andere Tätigkeiten gleichmässig zu behandeln. Die bisherige Entwicklung des Agrokomples ist noch nicht zufriedenstellend.

Die selbstverwalterische Organisation ist in 118 Siedlungen der Vojvodina noch nicht vorhanden. Heute sind nur 12,5% der Landwirte verbunden. Ihre Verbindung mit der sozialistisch organisierten Reproduktion ist eine der wichtigsten Aufgaben und Bedingung unserer schnelleren Entwicklung.

Die ungleichmässige Erzeugung von Einkommen und die Verluste einiger Organisationen, die sie nicht verschuldeten, ist zu liquidieren.

Sehr wichtige Aufgabe im Jahre 1985 ist die Bezwingung der Inflation, auf Grund des bestehenden Antiinflationsprogrammes. Deshalb muss die marktlich erfasste Produktion mehr als 2—3% steigen. Das Ausnützen der Kapazitäten muss erhöht und die Preise der Produkteinheiten pro Stück vermindert werden.

In Hinsicht der Beschäftigung, müssen wir ernste Schritte unternehmen.

Das Wachsen der allgemeinen und gemeinsamen Ausgaben muss im Rahmen des erzielten Einkommens bleiben. Die weitere Entwicklung des Gesundheitswesens muss — gleichmässig der Bedarfe — weiter entwickelt werden.

Hódi Sándor

AZ „ÉN”-ERŐ ÉS AZ EGYÉNI ÉRDEKÉRVÉNYESÍTÉSI KÉPESSÉG

A frusztrációs helyzetben tanúsított viselkedés személyi sajátosságait vizsgálva többféle reakciót, magatartásmódot figyelhetünk meg. A reakciók bizonyos típusa a frusztrációhoz vezető szükséglet további sorsára vonatkozik, ami egyaránt lehet alkalmazkodó és nem alkalmazkodó viselkedés. Az alkalmazkodó viselkedés a felmerülő akadályok ellenére, azokat leküzdve, a szükségleti cél elérésére irányul. A nem alkalmazkodó viselkedés is a szükségleti cél felé mutat, de az akadályok szempontjából inadekvát, értelmetlenül ismétlődő próbálkozások sorából áll, ami a legnagyobb kitartás és állhatatosság mellett sem visz közelebb a szükségleti célhoz.

A reakciók eme típusával, amely a szükséglet további sorsára vonatkozik, egy korábbi tanulmányunkban foglalkoztunk (Lásd: *A szükségleti perszisztencia és az emberi aktivitás*. Létünk, 1984/6).

A reakciók más típusa nem a frusztrációt szenvedő szükséglet további sorsára irányul, hanem magára a frusztrációt átélő személyiségre vonatkozik: a személyiség reakcióját jelzi az „én”-ellen irányuló veszéllyel szemben. Az „én”-veszélyeztetettség abból fakad, hogy a frusztrációs helyzet tudásunk, tapasztalatunk, ügyességünk, helytállásunk stb. próbájaként „életrevalóságunk” megkérdőjelezésének veszélyével jár együtt. A sikeres helytállás utóbb nagy megerősítést jelent számunkra, kudarc esetén azonban nemcsak a szükségleti cél feladására kényszerülünk, hanem önbizalmunk is csorbat szenved. Az önmagunkban bizonytalan, „én”-gyenge személyek számára a frusztrációs helyzetek fokozott kockázatot jelentenek. Frusztrációs helyzetbe kerülve ezért többnyire csak egyetlen törekvés jellemzi őket: szeretnének mielőbb megszabadulni a személyiségük integritását fenyegető feszültségtől és próbatételtől. Bejáródott „én”-elhárító mechanizmusaik révén ezt általában el is érik, de mivel azok a konfliktushelyzet hátterének kognitív tisztázását nem teszik lehetővé, reakcióik a szükségletkielégítés szempontjából többnyire inadekvátak lesznek.

Rozenzweig alapján az „én”-elhárítás háromféle típusát különböztethetjük meg: 1. a kifelé irányuló agressziót (mások támadása, hibáztatása, felelősségre vonása), 2. a befelé irányuló agressziót (önvád, bűntudat, kínzó lelkiismeret-furdalás) és 3. az elhárítást (a kellemetlen helyzet elbagatellizálása). Az alábbiakban ezekkel a szükségleti cél szempontjából inadekvát reakciókkal külön-külön nem kívánunk foglalkozni. Együttesen azonban, úgy mint „én”-elhárítási reakciók, gyakran kerülnek majd szóba.

Jelen tanulmányunkban az „én”-erő meghatározására, illetve e fogalommal jelölt személyi sajátosság empirikus vizsgálati eredményeinek bemutatására vállalkozunk. Egyúttal szeretnénk tisztázni, hogy az „én”-erő mértéke, intenzitása milyen viselkedési stratégiákat implikálhat, s hogy ezek a stratégiák visszahatnak-e valamilyen módon az egyén érdekérvényesítési képességére, önmegvalósítási törekvéseire, társadalmi-közéleti tevékenységére.

Az „én”-erő meghatározása a Rozenzweig-féle frusztrációs teszt E-D (Ego-Defence) mutatója szolgált számunkra. Rozenzweig értelmezésében minél magasabb valakinél az inadekvát reakciók aránya, amire a projektív teszt bizonyos típusú válaszaiból következtethető, annál kifejezettebb az illető védekező, elhárító magatartása. A magas E-D értékek ezért gyenge „én”-t jeleznek. 60 felett már reaktív attitűdre, kóros személyiségalkatra lehet gondolnunk. A magas E-D értékkel szemben az alacsony E-D érték nem erős „én”-t, hanem gátoltságot, védekezőhiányt jelez, ami a frusztrációtól való (látszólagos) érintetlenségben jut kifejezésre. A társadalmi helytállás és az eredményes érdekérvényesítés szempontjából a „közbülső” sávba kerülő, 40–60 közötti E-D értékek tekinthetők kedvezőnek.

Újabban a teszt eredeti mélylélektani magyarázata helyett találkozhatunk olyan értelmezési próbálkozással is, amely az E-D oszlop értékeit nem az „én”-erő, hanem a „reaktibilitás” mutatójának tekinti. Sok szempontból szerencsésebbnek is tűnhet egyébként, ha az „én” ereje vagy gyengesége helyett magas- vagy alacsony fokú „reaktibilitásról” beszélünk. Ez utóbbi fogalom ugyanis, amennyiben reaktibilitáson valamilyen izgalmi állapotba kerülést, az idegrendszer „működésre képes állapotba hozását” értjük, sokkal konkrétabb empirikus tartalommal telíthető, mint az „én”-nel kapcsolatos mélylélektani képzetek. De akár az „én”-erő, akár a „reaktibilitás”, akár valamely más analóg kifejezés használata mellett döntünk, az általuk jelölt, nagyjából azonos fogalomkörnek a jobb megértéséhez aligha árt felelevenítenünk bizonyos idegélet-tani ismereteket.

*

A cselekvésre ösztönző vágy, a szükségleteinkből fakadó szándék csak meghatározott izgalmi állapot mellett, megfelelő *aktivációs szinten* vált át tényleges cselekvésre. A cselekvés kiváltásához és lefolytatásához

szükséges „energiát” az idegrendszer biztosítja számunkra, mégpedig nem is akármilyen módon. Mai legjobb ismereteink szerint feltételezhető, hogy az idegrendszeri irányítás legfőbb helyén, a köztiagyban két ellentétes mechanizmus működik: egy ingerlő, serkentő, melynek izgalmi állapota a viselkedés „motorjaként” a cselekvés energetikai alapjául szolgál, és egy gátló, amely a késztetés és hajtóerő kioltását szolgálja. Ezeknek a mechanizmusoknak a működését számos belső és külső tényező befolyásolja, amelyeket itt nem szükséges mind számba vennünk ahhoz, hogy az agykéreg különböző aktivációs szintjének — ösztönző erejének — és a viselkedés egyes jellemzőinek az összefüggéseire rávilágítsunk.

Nem valami újszerű összefüggésekről van egyébként szó, hiszen az idegrendszer eltérő gerjesztettségi szintjének érzelmi, tudati és viselkedéssel vetületeit mindannyian számtalanszor tapasztaljuk magunkon és egymáson. Jól tudjuk például, hogy erősen *felindult állapotban* a viselkedés gyakran nélkülözi az intellektuális kontrollt, dezorganizálttá válik, s a reakciók inadekvátak a hatékony és célirányos cselekvés szempontjából. Azt is tapasztalhatjuk olykor, hogy az *intenzív érzelmek* — félelem, szorongás — szinte paralizál, megfoszt cselekvési képességünktől bennünket. Az intenzív érzelmeknél alacsonyabb aktivációs szinten, az ún. *élénk éberségi állapotban* viszont koncentráció képességünk kiváló, figyelmünk élénk, viselkedésünk célszerű és alkalmazkodó, reakcióink gyorsak és hatékonyak. Ennél *relaxáltabb állapotban*, bár a mozgások még rendezettek, jobbra már csak rutinszerűen mennek végbe. A figyelem kötetlen, s ez kedvez az újszerű gondolatok megjelenésének. Az aktivációs szint további csökkenésével *álomosság* vesz rajtunk erőt, mozgulataink erőtlenné válnak, rendezetlenek, fokozódik a képzeleti tevékenység, ami egyre inkább álomszerű formát vesz, míg ténylegesen is álomba nem merülünk. *Alvás* közben a mozgásos viselkedés megszűnik, az idegrendszer azonban ekkor is „működik”, az aktivációs szint pedig az alvás mélységétől függően változik.

Az idegrendszer aktivációs gerjesztettségi szintje elvileg mindig összhangban van helyzetünkkel, s mintegy automatikusan „rááll” a működéséhez adott helyzetben szükséges optimális szintre. A valóságban a helyzet korántsem ilyen egyszerű és egyértelmű. Ez az önszabályozási mechanizmus ugyanis nem merev, sztereotip lefolyású, hanem komplex reflexlánchoz hasonlatos, amelynek a lefutását nagymértékben befolyásolják, módosíthatják az individuális élet során szerzett tapasztalatok. Előfordulhat, hogy az előzetes kondicionálás következtében egyes személyeknél csak túl szigorú feltételek mellett „áll rá” az idegrendszer a hatékony cselekvéshez szükséges aktivációs szintre, míg másoknál, a talán toleránsabb nevelés eredményeként, nagyobb cselekvési és mozgási teret tesz lehetővé. A cselekvésre alkalmas helyzetek eltérő megítélése pedig visszahat az egyéni törekvésekre, a távlati célkitűzésekre és az általános aktivitásdrive-re. A helyzetnek „megfelelő” aktivációs szint önmagában véve így korántsem garancia a sikeres életvitelre.

Hogy az emberekben milyen erős késztetések, hajtóerők működnek,

hogy mennyire nyitottak a szokatlan, újszerű jelenségekre, mennyire szoktak hozzá, hogy célkitűzéseik elérése érdekében erőfeszítést tegyenek, problémákat oldjanak meg, vagy ellenkezőleg, mennyire rezignáltak, érdektelenek, mennyire kötelességszerűen vagy pusztán félelmük által motiváltan viselkednek, az legjobban konfliktushelyzetekben mérhető fel. Rozenzweig frusztrációstesztje is ezen a felismerésen alapszik, jóllehet a jelenségek leírásában, mint mondtuk, más fogalmi kategóriákra támaszkodik. Aminek egyébként nincs különösebb jelentősége, hiszen az „én”-erejére, illetve az idegrendszer „teherbíró képességére” vonatkozó értékek, ha gyakorlati értelmüket nézzük, ugyanazt jelzik: a szükséglet-kielégítésre irányuló törekvés idegrendszeri-, pszichés szervezethez. E szervezethez szintjéről, s a motivált viselkedés személyi jellemzőiről a frusztrációs helyzetben tanúsított viselkedés árulkodik legkifejezőbben.

Van, akinél az előre nem látott akadályok felerősítik a késztetéseket. Az ilyen személyeknél frusztráció hatására az aktivitás fokozódik. Másoknál viszont, éppen ellenkezőleg, a váratlan nehézségek csökkentik vagy teljesen kioltják a cselekvés hajtóerejét. Az eltérés nyilván a serkentő- és gátló mechanizmusok működésének individuális sajátosságaival áll összefüggésben.

A nagyfokú reaktibilitás — és velejáróan a túl magas aktivitás szint — a szükségletkielégítés szempontjából nem szerencsés, mert nem kedvez a stressz-helyzettel kapcsolatos kognitív megoldáskeresésnek, magyaráz az ésszerű viselkedésnek. Az élénk, koncentrált figyelem és a jó teljesítőképesség, mint szó volt róla, igen szűk aktivitás gerjesztettségi zónára korlátozódik, amit nem javíthatunk, vagy fokozhatunk kényünk-rekedvünk-re feszültséget kiváltó helyzetekkel. De az alacsony fokú reaktibilitás sem kedvező. Ez esetben a frusztráció drive-redukciót vált ki, a gátló mechanizmus — mintegy védekezéskeppen — a hatékony viselkedés energetikai igényéhez mérten túl alacsonyra állítja be az idegrendszer aktivitás szintjét.

Az emberek tulajdonképpen laikus szemmel is differenciálni tudják ezeket az individuális különbségeket. A teszt szerinti magas E-D értékű, vagyis gyenge „én”-ű személyeket például úgy tartják számon, mint akik könnyen indulatba jönnek, gyakran elvesztik ellenőrzésüket érzéseik felett, hamar „eljár a kezük”. Az alacsony reaktibilitású személyeket ezzel ellentétben érdektelennek, fásultnak, rezignáltak írják le. Az ilyen emberek arról ismeretesek, hogy mindenhez egykedvűen viszonyulnak, nehezen hozhatók ki sodrúkból, és frusztrációs helyzetben is megőrzik nyugalmaikat. A nagy türelem és egykedvűség azonban többnyire az ambíciók — vágyak, tervek — feladásával, a „sors” elfogadásával, kisebb vagy nagyobb mérvű rezignációval jár együtt. E két véglet között vannak azok, akik motivált viselkedésük belső szabályozásával a sikeres szocializációt példázzák mások számára. Az ún. „erős egyéniségek” az ő soraikból verbuválódnak.

Lássuk ezek után, hogy milyen „én”-erővel is rendelkeznek dolgozóink, milyen sajátosságokat figyelhetünk meg náluk a reaktibilitás szempontjából, hogyan befolyásolja a frusztráció viselkedésük energetikai bázisát?

Legfontosabb észrevételként mindjárt az a megállapítás kínálkozik, hogy a vizsgálat alapjául szolgáló kollektívában az alacsonyfokú reaktibilitás a tipikus magatartás. Aránytalanul magas azoknak a személyeknek a száma, akik az élet kínos, kellemetlen szituációitól nem egykönnyen hagyják izgalomba hozni magukat, s a frusztráció ellenére képesek megőrizni nyugalmaikat.

„Ha egy úri lócsiszárral
Találkoztam s bevert sárral:
Nem pöröltem, —
Félreálltam, letöröltem.”

— olvashatjuk Arany *Epilogus*ában. Nos, az általunk megvizsgált 1150 személy közül 650 pontosan így tesz hasonló szituációban. Az alacsony E-D értékekből ítélve a dolgozók 56,52%-a kényszerül valamiért arra, hogy frusztrációs helyzetben úgy viselkedjen, mintha semmi bosszantó dolog sem történné. Ezzel ellentétben, az „én”-gyenge személyek száma csekély, mindössze 74 fő, ami a populáció 6,44%-ának felel meg. Tulajdonképpen csak a visszamaradó 426 személy tekinthető „erős egyéniségnek”, vagyis dolgozóinknak csak alig több mint egyharmada — 37,04%-a — képes cselekvési energiáját frusztrációs helyzetben megfelelő szinten tartani.

Nem feladatunk itt részletesen taglalni, hogy ennek a frusztrációs helyzetben tanúsított jellegzetes „én”-elhárító magatartásnak mi a magyarázata, milyen társadalmi-történelmi hagyományok, nevelési szokások járulnak hozzá kialakulásához. Legfeljebb annak a sejtésünknek adhatunk hangot, hogy a gátló folyamatok túlsúlya valószínűleg a félelemkondicionáláson alapuló szocializációs tradíciókra vezethető vissza. A pszichológiai megfigyelések és kísérletek ugyanis azt bizonyítják, hogy a szigorú büntetések alkalmazásának negatív következményeként a félelemérzet generalizálódik, hozzákapcsolódik minden új, meglepő, ismeretlen szituációhoz, melynek következtében tartós és sok esetben értelmetlen „kerülési viselkedések” alakulnak ki. Az alacsony reaktibilitású személyek legfőbb jellemzője pedig éppen ez: nem szeretik a meglepetéseket, a fordulatokat, a változatosságot, még kevésbé a konfliktushelyzeteket. A meglepetést keltő, előzetes várakozás ellenére fellépő ingerekkel kapcsolatban úgy viselkednek, mint a büntetesként elszenvedett hajdani ingerekkel. A félelemérzet elnyomja késztetéseiket, kioltja viselkedésük hajtóerejét.

Ez a személyiséghez kötődő, társadalmi-kulturális beidegzettségű sajátosság a férfiakra és nőkre nem azonos mértékben jellemző. Legalábbis vizsgálati eredményeink ezt tanúsítják. Az E-D értékekben tapasztalható eltérést meggyőzően szemlélteti az alábbi táblázat.

**AZ „ÉN”-ERŐRE VAGY „REAKTIBILITÁSRA” VONATKOZÓ
ÉRTÉKEK NEMEK SZERINTI MEGOSZTLÁSA**

1. táblázat

Neme	E-D érték							
	0—39		40—60		60 fölött		Összesen	
	n	%	n	%	n	%	N	%
férfi	490	51,80	387	40,91	69	7,29	946	100
nő	160	78,43	39	19,12	5	2,45	204	100
együtt	650	56,52	426	37,04	74	6,44	1150	100

A nők cselekvési gátoltsága, mint látjuk, sokkal kifejezettebb a férfiakénál. Amíg a férfiak 59,09%-a folyamodik frusztrációs helyzetben az „én”-elhárítás valamely formájához, a nőknél ezeknek a személyeknek az aránya 80,88%. S amíg a férfiak 40,91%-a csaknem minden szituációban a cselekvéshez szükséges optimális aktivációs szinten tudja tartani magát, erre a nőknek mindössze 19,12%-a képes. Az eltérés 21,79%, ami még nagyobb — 26,63% — az alacsony E-D értékek esetében.

A férfiak és nők „én”-ereje között tapasztalható nagyfokú különbség alapján arra kell gondolnunk, hogy a nők neveltetésük során sokkal szigorúbb kondicionáláson mennek keresztül, mint a férfiak. E szigorú félelemkondicionálás eredményeként nemcsak hogy indulataikban visszafogottabbak a férfiaknál (az „én”-gyenge, lobbanékony férfiak 7,29-os arányával szemben az azonos magatartású nők aránya csak 2,45%), hanem törekvésekben, vágyaikban is gátoltabbak, alacsonyabb általános aktivitációsdrive-vel rendelkeznek másnemű társaiknál. Nem a szükségletek, vágyak, késztetések hiányoznak náluk, hiszen szükségleti perszisztenciájuk nem kisebb a férfiakénál, hanem a félelemérzet hat rájuk bénítóbban frusztrációs szituációban.

Az indulati élet gátoltsága, a frusztrációs helyzetekben való védekezés-hiány fokozott alkalmazkodási késztetésben, lemondó, megbocsátó, békülékeny, belenyugvó magatartásban, azaz csupa olyan „nőies” vonásban ölt formát, amelyek elsajátítása kíváncs és erénynek számít adott kultúrákban. Ennek a simulékony, szelíd természetnek tehát — amely a nők 78,43%-a mellett lám a férfiak 51,80%-ának is jellemzője — nagy ára van: a szükségletek és vágyak visszafogása, az akcióktól való tartózkodás, a cselekvőképesség feladása, amire a represszió alapuló nevelés kondicionál.

Bármilyen jelentős különbségek tapasztalhatók is azonban az „én”-erőrt illetően a férfiak és nők között, a reaktivitás hiánya, az alacsonyra szorított motivációs szint, az ún. „erős egyéniség” csekély aránya, mégis inkább a kollektíva egészének jellemzője. Az E-D értékek aránytalan eloszlása, az egyes sávok „torzulása” miatt akár a teszt értelmezési mutatóinak korrekciójára is gondolhatnánk. Annál is inkább, mivel a pszichológiai gyakorlattól nem idegen, hogy az értelmezési mutatókat olykor „hozzáigazítják” az értékek optimális elosztásához, még ha ezáltal „lát-

hatatlanná” is teszik a populáció egészének sajátosságát. Aligha szerencsés eljárás, különösen akkor, ha a sávok korrekciója egyébként sem befolyásolja az összevetésre kerülő paraméterek közti hasonlóságok és eltérések kimutatását.

A nemek szerinti összevetés után, újabb paraméterként, lássuk most a korcsoportok szerinti megoszlást. Reaktívabbak-e vajon a fiatalok a náluk idősebb nemzedéknél? Visszahatnak-e az életévek az „én”-erőre, az érdekérvényesítési képességre, a cselekvési energiával való gazdálkodásra?

AZ „ÉN”-ERŐRE VAGY „REAKTIBILITASRA” VONATKOZÓ ÉRTÉKEK ÉLETKOR SZERINTI MEGOSZLÁSA

2. táblázat

Korcsoportok	E-D érték							
	0—39		40—60		60 fölött		Összesen	
	n	%	n	%	n	%	N	%
18—29 év	217	55,11	140	36,84	23	6,05	380	100
30—39 év	240	57,83	154	37,11	21	5,06	415	100
40—49 év	127	56,70	79	35,27	18	8,03	224	100
50 fölött	66	50,38	53	40,46	12	9,16	131	100
együtt	650	56,52	426	37,04	74	6,44	1150	100

Amint a 2. táblázatból látjuk, az egyes korcsoportok között nincs számottevő eltérés az „én”-erő tekintetében. Különösen a 18—29, 30—39 és 40—49 évesek korcsoportja közti hasonlóság szembetűnő, amelyek között például az alacsony E-D értékek vonatkozásában még fél százalék eltérés sincsen. Az 50 év feletti korosztálynál viszont némiképp változik a helyzet, mégpedig érdekes módon, a két nemnél különbözőképpen. Amíg ugyanis az 50 évüket betöltött nőknél az alacsony E-D értéket adó személyek számaránya — a nőkre jellemző átlagértékhez viszonyítva is — 12,48%-kal növekszik, az 50 év feletti férfiak csoportjában 5,13%-kal csökken. E két irányú elmozdulás eredményeként az 50 év feletti férfiak és nők közti különbség 46,67%. A többi korcsoportnál a nemek közötti eltérés kisebb: mégpedig a 40—49 éveseknél 31,73%, a 30—39 éveseknél 19,46%, a 18—29 éveseknél pedig 28,5%.

Ezek az adatok arra utalnak, hogy a szocializáció jelzett sajátosságainak következményei az életkor előrehaladtával, pontosabban bizonyos életkor után, elmélyülnek, melynek következtében az 50 év feletti nőknél a frusztrációs helyzetek csaknem teljes cselekvésképtelenséggel járnak együtt. 10 nő közül ugyanis csak egy tudja megőrizni aktivitációs szintjét, a többi védekezésre, illetve késztetéseinek feladására kényszerül. Velük ellentétben az 50 évüket betöltött férfiaknál a gátoltság csökken, s az aktivitás valamelyest fokozódik. De mivel ugyanakkor a magas E-D értéket adó személyek száma is növekszik, a reaktibilitás enyhe erősödését akár az „én”-gyengülés jelének is tekinthetjük.

A nemek eltérő viselkedési jellemzőinek idősebb korban való enyhe

felelősödésétől eltekintve, a többi korcsoportra vonatkozó adatok alapján azt kell mondanunk, hogy az életkor tulajdonképpen nem befolyásolja a reaktibilitást számottevően. Más szóval, hogy az „én”-erővel jelzett személyi sajátosság nem az életkor függvénye. Ennélfogva arról sem beszélhetünk, hogy pl. a fiatalok „reaktívabbak”, „energiával telítettebbek” lennének, mint az előttük járó nemzedékek. Sőt, a magas E-D érték alacsony százalékából ítélve még csak az sem mondható, hogy frusztrációs helyzetben „indulatosabban”, „féktelenebbül” viselkednének, mint a náluk idősebbek.

Az, hogy az idegrendszer önszabályozási mechanizmusa az élet folyamán nem sokat változik, végül is nem lehet meglepő számunkra. Akkor sem, ha tudjuk, hogy a tapasztalt „elkerülési viselkedés” kialakításában a szociális tényezők nagy szerepet játszanak. Feltételezhető ugyanis, hogy a szociális környezettel kölcsönhatásban kialakuló mechanizmus reflexláncolata viszonylag hamar megszilárdul, valamint az is, hogy az egyén szociális környezete a viselkedésszervezés alapvető követelményeit tekintve élete folyamán nem sokat változik. Kevésbé nyilvánvaló viszont, hogy a szociális környezet milyen közvetítők révén hat az adott viszonyok között célszerű és alkalmazkodó viselkedés elsajátítására. Előzetes ismeretek hiányában nehéz volna például megválaszolni, hogy, mondjuk, az „elkerülési viselkedés” kialakításában a szociális tényezők köre vajon kiterjed-e a nemzeti kultúra sajátosságaira. Ami, tekintettel a kérdés gyakorlati vonatkozásaira, több nemzetiségű környezetben aligha lehet érdektelen számunkra.

Felmérésünk e kérdésre egyértelmű válasszal szolgál viszont: az ún. „nemzeti sajátosság”, bármit is értsünk rajta, túlságosan elvont szociális kategória ahhoz, hogy az „én”-erő meghatározásában tényleges hatótényezőként jöhetne számításba. Meggyőzően bizonyítja ezt az alábbi táblázat.

AZ „ÉN”-ERŐRE VAGY „REAKTIBILITÁSRA”
VONATKOZÓ ÉRTÉKEK NEMZETISÉGEK SZERINTI MEGOSZLÁSA

3. táblázat

Nemzetiség	E-D érték							
	0—39		40—60		60 fölött		Összesen	
	n	%	n	%	n	%	N	%
magyar	517	56,20	340	36,96	63	6,84	920	100
szerb	113	57,65	74	37,76	9	4,59	196	100
együtt	650	56,52	462	37,04	74	6,44	1150	100

Elég egy pillantást vetni a 3. táblázatra, hogy szembetűnjön a különböző nemzetiségű csoportok nagyfokú hasonlósága. A hasonlóság egyforma a reaktibilitás mindhárom mutatójánál, s az alacsony E-D értékben mutatkozó legnagyobb eltérés sem éri el a 3%-ot.

A nemzeti hovatartozás tehát az „én”-erő szempontjából, mint látjuk, nem releváns tényező. S nyilvánvalóan azért nem, mert az egyén a nem-

zeti közösségnél jóval szűkebb közegben tanulja meg szükségletei kielégítésének szociálisan elfogadott formáit. Mindenekelőtt a családban, de rengeteg erőfeszítést, fékezést, lemondást követel az iskola is, amely — a családi indíttatástól nem függetlenül — a távoli célhelyzetekre való felkészülést hivatott szolgálni. Ezek a célhelyzetek tulajdonképpen bizonyos munkakörök, amelyek ellátásához meghatározott ismeretekre, képességekre van szükség. Ezeket az ismereteket és képességeket, amelyek magukban foglalják cselekvéseink belső ellenőrzésének és irányításának elsajátítását is, elvileg az iskola alakítja ki, nem függetlenül azoktól a tapasztalatoktól, amelyekre a családban és a későbbi munkahelyen szert teszünk. Ennélfogva a segédmunkás nemcsak képességeiben és ismereteiben fog különbözni, mondjuk, a műszaki, pénzügyi vagy fejlesztési osztályon dolgozó szakemberektől, hanem az erejével, energiájával való gazdálkodásban is.

Empirikus felmérésünk messzemenően igazolja ennek a feltevésnek a helyénvalóságát, amennyiben az „én”-erőre vagy reaktibilitásra vonatkozó E-D értékek eloszlása csakugyan sajátos összefüggést mutat az iskolai végzettséggel (a szakképzettség szintjével), illetve azzal a társadalmi helyzettel és szerepkörrel, ami együtt jár bizonyos munkák végzésével.

AZ „ÉN”-ERŐRE VAGY „REAKTIBILITÁSRA” VONATKOZÓ ÉRTÉKEK SZAKKÉPZETTSÉG SZERINTI MEGOSZTLASA

4. táblázat

Szakképzettség	E-D érték							
	0—39		40—60		60 fölött		Összesen	
	n	%	n	%	n	%	N	%
Nem teljes								
elemi	52	51,49	41	40,59	8	7,92	101	100
8 elemi	90	65,22	41	29,71	7	5,07	138	100
Félszakképzett	40	51,28	31	39,74	7	8,98	78	100
Szakképzett	191	45,37	194	46,08	36	8,55	421	100
Magasan								
szakképzett	48	59,26	28	34,57	5	6,17	81	100
Középiskolai	160	68,97	63	27,16	9	3,88	232	100
Főiskolai	38	67,86	16	28,57	2	3,57	56	100
Egyetemi végz.	31	72,09	12	27,91	—	—	43	100

Ha a 4. táblázatban feltüntetett adatokat figyelmesen szemügyre vesszük, látjuk, hogy a cselekvés szempontjából optimálisnak tekinthető „én”-erő vagy reaktibilitás a különböző iskolai végzettségű csoportoknál erősen eltérő. A 40—60 közötti E-D értékek aránya a szakképzett személyek csoportjában a legmagasabb, 46,08%. Ezt követi a nem teljes elemivel rendelkezők és a félszakképzettek csoportja 40,59, illetve 39,74 százalékkal. A magasan szakképzettek csoportja a 34,57%-kal valamiféle „vízválasztóként” középujt van, a többi szakképzettségi kategóriában viszont az optimális „én”-erővel rendelkező személyek számaránya erősen megcsappan. A nyolc elemi végzettségnél 29,71%-ra, a középiskolát

végzetteknel 27,16%-ra, a főiskolát végzetteknel 28,57 százalékra, az egyetemi végzettségű személyeknel pedig 27,91 százalékra esik vissza. A legmagasabb átlagértékekkel rendelkező szakképzettek és a legalacsonyabb átlagértékekkel rendelkező középiskolai végzettségűek csoportja közti eltérés 18,92%.

Már az átlagos E-D értékek eloszlása alapján is felfigyelhetünk az iskolai végzettséggel összefüggésbe hozható „polarizálódásra”, ami azonban a magas és alacsony E-D értékek összevetése során még nyilvánvalóbbá válik.

A nagyfokú reaktibilitást mutató „én”-gyenge személyek száma a felszakképzettek és szakképzettek csoportjában a legnagyobb. Arányuk a két csoporton belül egyébként csaknem azonos mértékű, 8,98, illetve 8,55%. A közép- és főiskolát végzett személyekre a reaktív attitűd fele olyan mértékben sem jellemző. A magas E-D érték aránya esetükben 3,88, illetve 3,57%. Az egyetemi végzettségűek között pedig egyáltalán nincs „én”-gyenge személy.

Az iskolai végzettség személyiségdifferenciáló hatása ugyanígy az alacsony E-D értékek megoszlásán is megfigyelhető. Mint várható is, az alacsony E-D értéket adó személyek száma az egyetemi végzettségűek csoportjában a legmagasabb, arányuk 72,09%. Viselkedési gátoltságukat tekintve nem sokban térnek el tőlük a középiskolai és főiskolai végzettségű személyek. Az előbbieket 68,97, az utóbbiaknak pedig 67,86%-a mutat beletörődő, belenyugvó magatartást (rezignációt) frusztrációs szituációban. Legkevésbé a szakképzett személyekre jellemző ez a magatartás, amennyiben ezen a csoporton belül „mindössze” 45,37% az alacsony E-D értékű személyek aránya. A szakképzettek mellett a betanított munkások két csoportjánál figyelhető még meg a közösség átlagánál kisebb mérvű rezignáltság. A felszakképzettek 51,28%-a, a nem teljes elemivel rendelkező személyeknek pedig 51,49%-a él az „én”-elhárításnak ezzel a formájával.

A 4. táblázat adataiból láthatjuk, hogy az alacsony E-D értékek vonatkozásában a szakképzett és egyetemet végzett személyek két csoportja közti eltérés 26,72%. Túl nagy eltérés ez ahhoz, semhogy fontosságát figyelmen kívül hagyhatnánk.

Miről lehet szó tulajdonképpen? Az E-D értékek sajátos eloszlása arra enged következtetni, hogy az iskolai végzettséggel párhuzamosan nő a frusztrációs toleranciaszint is, a pszichés terhelés és a konfliktusok elviselésének képessége. Mintha az iskolázottsággal párhuzamosan az ember mind toleránsabbá, béketűrőbbé válna viselkedésében. Ez a folyamat gyakorlatilag az „én” erősödését jelzi, ennél fogva a szocializáció pozitív fejleményeként lehet rá tekintenünk. Eredményeink azonban egyszersmind a túlkondicionálás veszélyére figyelmeztetnek bennünket. Az iskoláztatás a frusztrációs toleranciaszint elmélyítésével együtt valamiként a cselekvő magatartás feladására is kényszerít. Az alkalmazkodás tulajdonképpen nem a belátás függvényévé válik, miként az kívánatos és ésszerű lenne, hanem fenntartás nélküli követelménnyé, ami az iskolá-

zottsággal párhuzamosan egyre inkább beépül viselkedésünkbe. Ennek eredményeként az esetek többségében valójában nem is toleranciaszintről, ellenállóképességről kell beszélnünk, hanem enerváltságról, rezignációról, a különböző helyzetekbe való belenyugvásról és beletörődésről.

Az iskola feltétlenül szerepet játszik a cselekvési gátak, s vele a viselkedési kultúra kiépítésében, ám az E-D értékekben mutatkozó eltérések nem egyértelműen csak és kizárólag az iskolai végzettségbeli különbségeket tükrözik. Valószínűnek látszik az a feltevés, hogy az iskolai végzettségtől egyébként nem teljesen független társadalmi szerepkör, a végzett munka természete határozza meg az általunk vizsgált viselkedésbeli eltéréseket. Más szóval úgy tűnik, hogy a reaktibilitás vagy „én”-erő nemcsak a személyiség jellemzője, hanem a személyiség által reprezentált társadalmi szituációnak a kifejeződése egyben. Ez legszembetűnőbben a termelő és nem termelő munkát végzők összevetése során jut kifejezésre. Ennek az összevetésnek a könnyebb elvégzése érdekében célszerűnek látszik a nyolc szakképzettségi csoportot három kategóriába összevonni. Az első kategóriába kerülnek a nem teljes elemeivel és a nyolc osztályos alapképzettséggel rendelkező személyek, valamint, akik alkalmi segédmunkaerőként kerültek az üzembe, s akik jelentős hányada nő. A második kategóriába kerülnek a félszakképzett, szakképzett és magasan szakképzett munkások, míg a harmadik kategóriába a középiskolai, főiskolai és egyetemi végzettségű személyek.

**AZ „ÉN”-ERŐRE VAGY „REAKTIBILITÁSRA” VONATKOZÓ ÉRTÉKEK
A SZAKKÉPZETTSÉGI SZINT 3 KATEGÓRIÁJA SZERINT**

5. táblázat

Szakképzettség	E-D érték							
	0—39		40—60		60 fölött		Összesen	
	n	%	n	%	n	%	N	%
1. kategória	142	50,41	82	34,31	15	6,28	239	100
2. kategória	279	48,10	253	43,62	48	8,28	580	100
3. kategória	229	69,18	91	27,49	11	3,33	331	100
együtt	650	56,52	426	37,04	74	6,44	1150	100

Amint a fenti táblázatból látjuk, a 2. kategóriába sorolt személyek, vagyis az ipari munkásság magva rendelkezik a legnagyobb mérvű cselekvési energiával, közülük kerül ki a legtöbb ún. „erős egyéniség”. A csoporton belüli arányuk 43,62%, azaz 9,31%-kal nagyobb, mint a segédmunkaerőnél (1. kategória), s 16,13%-kal a „rezi” személyeknél (3. kategória) kapott értéknél. Még nagyobb eltérést tapasztalunk, ha az alacsony reaktibilitású személyek megoszlását vesszük szemügyre. Ez esetben az első és második kategóriába soroltak közti különbség 11,31%, a második és harmadik kategóriába soroltak között pedig 21,08%.

Ám, ha a reaktibilitás vagy „én”-erő valamiként csakugyan a végzett munka jellegének, illetve az azt előfeltételező iskolai végzettségnek a

függvénye, vajon mivel magyarázható az a körülmény, hogy a legalacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkező személyekből verbuválódó alkalmi segédmunkaerő a nála iskolázottabb, s magasabb társadalmi presztízzsel rendelkező félélszakképzettek, szakképzettek és magasan szakképzettek munkásrétegénél nagyobb drive-redukcióra kényszerül, mint ahogyan azt feltételezni lehetne?

A magyarázatot feltehetően a nemek egyes kategóriákon belüli eltérő megoszlásában kell keresnünk. Mivel a nők frusztrációs helyzetben tanúsított cselekvési gátoltsága feltűnően erős, részvételi arányuk minden bizonnyal jelentős mértékben befolyásolja az összesítő táblázatban szereplő E-D értékeket. Márpedig a nők részvételi aránya az iskolai végzettséget feltüntető egyes kategóriákon belül meglehetősen eltérő. A vizsgált populáció egészen belüli 17,74%-os részvételi arányukkal szemben például a nem teljes elemivel rendelkező személyek egynegyede, 25,74%-a, a 8 osztállyal rendelkezőknek pedig csaknem a fele, 42,03%-a nő. Tulajdonképpen ez a magyarázata a drive-redukció emelkedésének a segédmunkaerőknél. Mert amíg a segédmunkaerő jelentős hányada nőkből verbuválódik, a szakképzettek csoportján belül a nők aránya mindössze 1,19%, magasan szakképzett nő egyáltalán nincs, a félélszakképzettek közötti arányuk pedig 16,67%. A középiskolát, főiskolát és egyetemet végzettek kategóriáján belül viszont ismét több a nő, arányuk 34,91, 23,21, illetve 18,60%.

Hogy a fizikai és szellemi munka, valamint az iskolai végzettség milyen szoros összefüggést mutat a reaktibilitással, még nyilvánvalóbbá válik számunkra, ha csak a férfiakra vonatkozó E-D értékek szakképzettség szerinti megoszlását vesszük szemügyre.

AZ „ÉN”-ERŐRE VAGY „REAKTIBILITÁSRA” VONATKOZÓ ÉRTÉKEK SZAKKÉPZETTSÉGI SZINT SZERINTI MEGOSZLÁSA FÉRFIAKNÁL

6. táblázat

Szakképzettség	E-D érték							
	0—39		40—60		60 fölött		Összesen	
	n	%	n	%	n	%	N	%
Nem teljes elemi	34	45,33	35	46,67	6	8	75	100
8 elemi	42	52,5	33	41,25	5	6,25	80	100
Félélszakképzett	30	46,15	28	43,08	7	10,77	65	100
Szakképzett	186	44,71	194	46,64	36	8,65	416	100
Magasan szakképzett	48	59,26	28	34,57	5	6,17	81	100
Középiskolai végzettség	98	64,90	45	29,80	8	5,30	151	100
Főiskolai végzettség	27	62,79	14	32,56	2	4,65	43	100
Egyetemi végzettség	25	71,43	10	28,57	—	—	35	100
Együtt	490	51,80	387	40,91	69	7,29	946	100

Amint azt a 6. táblázat adatai tanúsítják, a férfiak esetében a nem teljes elemeivel rendelkező segéd munkások, valamint a félszakképzettek és szakképzettek csoportja között nincs lényeges eltérés az alacsony E-D értékek vonatkozásában. Az eltérés a szakképzett munkások és a befejezetlen elemeivel rendelkező fizikai dolgozók között 0,62%, a félszakképzettek és befejezetlen elemi iskolával rendelkezők között pedig 0,82%. Alig valamelyest tér el tőlük a 8 osztályt végzettek és a magasan szakképzettek csoportja. Erre az eltérésre egyébként magyarázattal szolgálhat az is, hogy e két csoportból viszonylag nagyszámú „rezi”-munkát végző személy kerül ki. A 8 osztályt végzettek közül például sokan portásként, kertészként, küldöncként vannak alkalmazásban, a magasan szakképzettek egy része viszont munkavezető vagy más feladattal van megbízva, semmiképpen sem tekinthető közvetlen termelőnek.

Az átlagos és magas E-D értékek megoszlása nem kevésbé tanúsítja, hogy a vizsgált populáció a fizikai és szellemi (adminisztratív) munkát végzők két, egymástól jól elkülönülő táborára szakad. A fizikai munkát végzők a populáció átlagánál magasabb, az ún. „rezi”-munkát végzők pedig az átlagnál alacsonyabb fokú reaktibilitást mutatnak.

*

Önmagában véve nem sok értelme volna az „én”-erővel vagy reaktivitással foglalkozni, ha e fogalmakkal jelölt személyi sajátosság pusztán elméleti jellegű kérdés lenne, s nem állna szoros összefüggésben az egyéni életszervezéssel és a társadalmi praxissal. A helyzet azonban az, hogy az idegrendszer serkentő- és gátló mechanizmusának működése, társadalmi „beidegződése” a legszorosabban összefügg az ember társadalmi tevékenységének alapvető tényezőjével, az érdekérvényesítés lehetőségével.

Az érdekérvényesítés lehetőségéről beszélve persze különbséget kell tenni az érdekek objektív mozgástere és az érdekérvényesítés képessége között. Bennünket itt elsődlegesen az érdekérvényesítés képessége, érdekel, pontosabban annak is csak egyetlen komponense, az ún. „én”-erő. E személyi adottság körülhatárolására irányuló erőfeszítésünk azonban semmiképpen sem helyettesíti az érdekérvényesítés objektív társadalmi feltételeinek folyamatos elemzését, s az érdekérvényesítési képesség más komponenseinek vizsgálatát sem. Annál kevésbé, mivel az érdekérvényesítési képesség, s azon belül az „én”-erő, kialakulása nem függetleníthető az érdekérvényesítés objektív feltételeitől. Olyannyira nem, hogy az iskoláztatáson, szakképesítésen, munkavégzésen, az ily módon szerzett tapasztalaton, valamint a kritikus társadalmi szituációkban való ismételt részvételen keresztül tulajdonképpen ezek, az individuumok szempontjából vett objektív feltételek épülnek be személyiségünkbe, hogy utóbb, társadalmi szempontból nézve, egyéni adottságok és hiányosságok látszatát keltsék. Nem minden alap nélkül egyébként, hiszen az interiorizált társadalmi viszonyok mint személyiséghez kötődő képességek vissza-

hatnak az érdekérvényesítés objektív feltételeire, amelyek viszont társadalmi ráhatásként megint beépülnek, személyi sajátossággá lesznek, s így a végtelenségig. Ennélfogva az elemzést a „bűvös kör” bármely pontján kezdhethük, akár az „én”-erőn is.

Ismételten hangsúlyozni szeretnénk azonban, hogy az érdekérvényesítési képesség és az „én”-erő közé, mégha ez utóbbit általános aktivitásdrive-ként értelmezzük is, nem lehet egyenlőségjelet tenni, jóllehet az „én”-erő az érdekérvényesítési képesség meghatározó fontosságú komponense. Az érdekérvényesítési képesség ugyanis az „én”-erőnél tágabb fogalom, bonyolultabb személyi sajátosságok együttese: a tapasztalat, gyakorlat, szakképzettség, kreativitás, intelligencia stb. együttesen határozzák meg.

Az érdekérvényesítés lehetőségét az érdekek objektív mozgástere és a személyi érdekérvényesítési képesség mellett befolyásolja más is, mégpedig a társadalmi pozíció és a velejáró hatalmi jogkör. Érdekeit a legkiválóbb személyi képességekkel megáldott egyénnél is jobban tudja érvényesíteni az, aki — mégha különösebb személyi kvalitásokkal nem is rendelkezik — a társadalmi hierarchiában egy lépcsőfokkal magasabban van. A hatalomvágy eme legfőbb titkát a modern társadalmak a lehetőségekhez mérten természetesen igyekeznek elkendőzni, ezért a társadalmi szerepkörrel és jogkörrel járó lehetőségek szinte mindig és mindenütt a személyiséghez kötődő képességek látszatát keltik. Hogy nem teljes sikerrel, arról a jól ismert közmondás is árulkodik: Akinek az Isten hivatalát ad, észt is ad hozzá. Hogy hány hozzá nem értő, nem arra való ember igazolta már ilyenénképp magasabb állását „képességeivel”, senki sem tudná megmondani.

Illuzórikus volna persze azt remélni, hogy az érdekérvényesítésnek ezt az útját máról holnapra maradéktalanul fel lehet számolni. A jelenség elharapódzása azonban társadalmi szempontból nem kis kockázattal jár, s általában meg is bosszulja magát. Minél nagyobb lehetőség kínálkozik ugyanis arra, hogy megfelelő személyi adottságok — felkészültség, tapasztalat, kreativitás, intelligencia, becsület, szorgalom stb. — híján pusztán a „megbízhatóság” alapján vagy alakoskodással, frázisok puffogatásával tisztességes karriert lehet csinálni, annál inkább elárasztják a hozzá nem értő, és arra való emberek a társadalmi hierarchia hülönböző posztjait, hogy visszavonhatatlanul kompromittálják a társadalom intézményeit, érdekképviselői szerveit, fórumait s az együttélés normáit.

Az érdekérvényesítési képesség általunk kiemelt sajátosságát vizsgálva két irányban indulhatunk tovább. Az egyik út annak feltárása és tisztázása lenne, hogy az „én”-erő milyen összefüggést mutat a közéleti aktivitás általunk regisztrált formáival. A másik annak a kérdésnek a megválaszolására irányulna, hogy az egyén, „én”-erejétől függően, mennyire tudja személyisége károsodása nélkül feloldani az érdekérvényesítés folyamatait kísérő konfliktusok feszültségeit. Bár a két kérdéskör tulajdonképpen szorosan átszővi egymást, a pszichopatológiai összefüggések

kihámozását egy későbbi tanulmány tárgykörébe utalva, lássuk ezúttal csak az „én”-erő és a társadalmi-közéleti aktivitás összefüggéseinek kínáló tanulságait.

*

Tekintettel arra, hogy az öngazgatási gyűlések társadalmunkban az érdekérvényesítés legfontosabb fórumaként vannak nyilvántartva, joggal merülhet fel bennünk a kérdés: Vajon az érdekérvényesítési képesség általunk vizsgált komponense, az „én”-erő, befolyást gyakorol-e valamilyen módon az öngazgatási gyűléseken való részvétel gyakoriságára? Másként fogalmazva: a társadalmi-közéleti aktivitás legelemibb megnyilvánulási formájaként is értelmezhető öngazgatási gyűlések iránti érdeklődés összefügg-e az általános aktivitásdrive-val?

Felmérési eredményeink alapján úgy tűnik, hogy e kétféle „aktivitásnak” nem sok köze van egymáshoz. Pontosabban, a kétféle „aktivitás” inkább mintha kizárná egymást. Az öngazgatási gyűléseken rendszeresen részvevők ugyanis összességükben szembetűnően rezignáltabb csoportot alkotnak, mint a gyűlésekre alkalmyszerűen vagy ritkán járók. Ez utóbbi két csoportban magasabb a megbízható „én”-erővel rendelkező személyek aránya. És az adatok nem is csekély eltérést mutatnak, hiszen az öngazgatási gyűlésekre rendszeresen járók és alkalmyszerűen megjelenők közti különbség az átlagos E-D értéket adó személyek számarányát illetően 13,73%. Ennél alig valamivel kisebb — 10,93% — az öngazgatási gyűlésekre rendszeresen, illetve ritkán járók csoportja közti eltérés.

AZ „ÉN”-ERŐRE VAGY „REAKTIBILITASRA” VONATKOZÓ ÉRTÉKEK ÉS AZ ÖNIGAZGATÁSI GYŰLÉSEK LÁTOGATOTTSÁGA KÖZTI ÖSSZEFÜGGÉS

7. táblázat

Részvételi gyakoriság	E-D érték							
	0—39		40—60		60 fölött		Összesen	
	n	%	n	%	n	%	N	%
Rendszeresen	208	66,03	88	27,94	19	6,03	315	100
Alkalmanként	260	54,17	200	41,67	20	4,16	480	100
Ritkán	182	51,27	138	38,87	35	9,86	355	100
Együtt	650	56,52	426	37,04	74	6,44	1150	100

A 7. táblázatban feltüntetett átlagos E-D értékek eloszlása csak megerősít bennünket sejtésünkben. Nevezetesen abban, hogy a megfelelő „én”-erővel rendelkező személyek összességükben kisebb érdeklődést mutatnak az öngazgatási gyűlések iránt, mint a náluk rezignáltabb személyek. Amíg ugyanis az átlagos E-D értéket adó személyek 20,65%-a jár rendszeresen gyűlésre, az alacsony reaktibilitású személyek 32%-a mutat ilyen nagyfokú érdeklődést. A mintegy 12%-os különbség nem elhanyagolható mértékű.

Ez a tendencia nemek szerinti bontásban is megfigyelhető, különösen a férfiak esetében. A megfelelő „én”-erővel rendelkező férfiak öngazgatási gyűlések iránti érdeklődése ugyanis tovább mérséklődik. 19,12%-uk van jelen minden ülésen, 47,29%-uk alkalmanként jelenik meg, egyharmaduk — 33,59%-uk — pedig praktikusán nem jár gyűlésekre. Az alacsony reaktibilitású, más szóval a nagy türelemről és megértésről tanúságot tevő férfiaknál az arányok valamivel jobbak: 33,26%-uk minden gyűlésen jelen van, 39,39%-uk alkalmanként jelenik meg, a gyűlésekről távol maradó személyek aránya viszont 27,35%-ra esik vissza.

Összegezve a fentebb mondottakat: az öngazgatási gyűlésekre azok járnak szorgalmasabban, akiket nehezebb kihozni sodrúkból, teherbírób-bak és kevésbé aktívak. Velük ellentétben az átlagos aktivitásdrive-vel rendelkező személyek ritkábban járnak gyűlésre, s jelentős részük csaknem mindig távol marad.

Ugyanez a különös tendencia — mert csak tendenciáról beszélhetünk — figyelhető meg akkor is, ha az „én”-erőt és a véleménynyilvánítási hajlamot vetjük össze.

AZ „ÉN”-ERŐRE VAGY „REAKTIBILITÁSRA” VONATKOZÓ ÉRTÉKEK ÉS A VÉLEMÉNYNYILVÁNÍTÁSI HAJLAM ÖSSZEFÜGGÉSE

8. táblázat

Vélemény- nyilvánítási hajlam	E-D érték							
	0—39		40—60		60 fölött		Összesen	
	n	%	n	%	n	%	N	%
Szívesen fejt ki véleményét	263	60,32	138	31,65	35	9,03	436	100
Nem szívesen	387	54,20	288	40,34	39	3,46	714	100
Együtt	650	56,52	426	37,04	74	6,44	1150	100

Az átlagos E-D értékek eloszlásából (lásd 8. táblázat) úgy tűnik, hogy azok a személyek, akik szívesen fejtik ki véleményüket mások előtt, valójában gátoltabbak az élet cselekvő szervezésében, mint azok, akik nem szívesen hallatják véleményüket. Ez utóbbiak ugyanis kevésbé kényszerülnek drive-redukcióra frusztrációs helyzetben, minthogy nagyobb számban rendelkeznek megfelelő „én”-erővel. Az eltérés a két csoport között az átlagos E-D értékek vonatkozásában 8,69%, az alacsony E-D értékek arányát illetően pedig 6,12%. S végül a véleményüket nem szívesen hallatók között kisebb a kórosan magas reaktibilitású személyek aránya is.

Ha ezeknek az eltéréseknek túl nagy jelentőséget nem is tulajdoníthatunk, a véleménynyilvánítási hajlamot mégsem tekinthetjük az „én”-erő valamiféle kifejezésének. Ellenkezőleg, felmérési adataink inkább arra utalnak, hogy a véleménynyilvánítási hajlam gyakran verbalizmust, azaz bizonyos mérvű cselekvésképtelenséget jelez. Kétségtelen azonban, hogy

e téren még sok a tisztázatlan kérdés. Vizsgálatunkban például nem térünk ki annak megállapítására, hogy a véleménynyilvánítási hajlam hány esetben párosul ékesszólással jelentősen megnövelve az egyén érdekérvényesítési képességét, és hány esetben jelent pusztán bőbeszédűséget, cselekvésvágy helyett szereplési igényt.

Az érdekérvényesítés kollektív formáiban az egységes álláspont kidolgozása és képvisellete lehetetlen megbeszélések, azaz előzetes véleménynyilvánítás nélkül, ami legtöbbször a tárgyalásokon betöltött szerepekörök megosztásának formájában történik. Nem feltétlenül szükséges az ékesszólás mindenki részéről. A kollektív álláspont kialakításában mindig akadnak olyan személyek, akik ékesszólásukkal tűnnek ki. Mások aggályaik kifejtésével teszik körültekintőbbé a döntést, s ismét mások pusztán jelenlétükkel adnak hangsúlyt a kollektív véleménynek. Ha a kollektíva nem rendelkezik a tárgyalás és döntéshozatal „kollektív képességével”, legfeljebb csak papíron létező állásfoglalások születnek, amelyeknek a gyakorlatban senki sem fog érvényt szerezni. A kollektív döntéshozatal diszfunkciójának a jele például, ha az állandó „hozzászólók” túl sokat gyötrik a hallgatóságot zavaros és hosszadalmas beszédükkel, vagy ha a demagóg ülésvezetők gyanakvó és bizalmatlan légkört teremtenek maguk körül. Az sem szerencsésebb, ha az öngazgatási gyűlések az öngazgatók véget nem érő kimerítésévé fajulnak valamely magasabb fórumokon előzetesen már meghozott döntések keresztülvitele, szentesítése érdekében.

A nagyfokú passzivitás és érdektelenség, ami az öngazgatási gyűlések iránt megnyilvánul, és a véleménynyilvánítástól való tartózkodás arra figyelmeztet, hogy számos kollektíva nem rendelkezik még a tárgyalás és döntéshozatal „kollektív képességével” vagy lehetőségével. Ami tulajdonképpen magyarázat is arra, hogy megfelelő érdekérvényesítési képesség birtokában miért nem tüntetik ki jobban figyelmükkel és véleményük kifejezésével az emberek az érdekérvényesítés közösségi fórumait.

Arra vonatkozóan viszont, hogy az általános aktivitásdrive hiánya, illetve a nagymérvű cselekvési gátoltság miért fér jobban össze a formális közszerepléssel, aligha szükséges szót vesztegetnünk. Mindenesetre ez a hajlandóság kimutatható már a közéleti szereplés legegyszerűbb formáinál is. A maga nemében azonban az érdekérvényesítés formális útját-módját jelentik a különböző funkciók, tisztségek, szerepekörök is, hiszen, mint mondtuk, az egyes tisztségekkel járó jogkör jelentős mértékben ellensúlyozhatja az érdekérvényesítési képesség szubjektív hiányosságait. Ezért a következőkben talán nem lenne érdektelen utána járni annak sem, hogy valójában milyen „én”-erővel — általános aktivitásdrive-val — rendelkeznek azok a személyek, akik küldöttként, munkástanács-tagként, munkavezetőként, osztályvezetőként, igazgatóként vagy társadalmi-politikai tisztségviselőként hatalmuknál és megbízatásuknál fogva közvetlenül is részt vesznek a társult munka körülményeinek irányításában és szervezésében.

**AZ „ÉN”-ERŐRE VAGY „REAKTIBILITÁSRA” VONATKOZÓ ÉRTÉKEK
ÉS A TÁRSADALMI-POLITIKAI FUNKCIÓ KÖZTI ÖSSZEFÜGGÉS**

9. táblázat

Funkció, tiszttség, megbízatás	E-D érték							
	0—39		40—60		60 fölött		Összesen	
	n	%	n	%	n	%	N	%
Van funkciója	186	65,26	82	28,77	17	5,97	285	100
Nincs	464	53,64	344	39,77	57	6,59	865	100
Együtt	650	56,52	426	37,04	74	6,44	1150	100

Amint a 9. táblázat adataiból kitűnik, a tiszttségviselőknek mindössze 28,77%-a rendelkezik átlagos „én”-erővel, 5,97%-uk a kelleténél is reaktívabb, 65,26%-uk pedig, ha frusztráció éri, „én”-elhárító reakciókhoz folyamodik. A funkcióval nem rendelkező személyek csoportjában a reaktivitás kifejezettebb: 39,77%-nál kapunk átlagos E-D értéket, 6,59%-nál tapasztalható kóros attitűd, és „csak” 53,64% védekezik „én”-elhárító reakciókkal. A két csoport közti eltérés 11%, ami mindenképpen valamilyen tendenciára utal. Ennek a tendenciának a lényege nem ismeretlen előttünk, ezért akár úgy is fogalmazhatnánk, hogy várakozásunknak megfelelően azok a személyek, akik valamilyen fontos funkciót, tisztseget, szerepkört töltenek be, illetve akik küldöttként, munkástanácstagként vagy más bizottságok tagjaként nemcsak saját, hanem munkatársaik érdekeltégeit is képviselik, összességében nagyobb drive-redukcióra kényszerülnek, ha frusztráció éri őket, mint azok, akiknek semmiféle tisztsegük vagy megbízatásuk sincs.

Nemek szerinti bontásban a helyzet annyiban változik, hogy a nőkre jellemző magas — 78%-os — védekező, elhárító magatartás a két csoport közti különbséget csaknem teljesen elmossa, a férfiaknál viszont az eltérés növekszik, s mintegy 14%-ot tesz ki.

Cselekvőképességét tekintve tehát számos nem arra való ember kerül vezető tisztsebbe. Ma már nyilvánvaló, hogy nagy hibákat ejtettünk a küldöttek megválasztásakor is. Nem mindenki bizonyult érdekeltnek abban, hogy „megfelelő ember kerüljön megfelelő helyre”. De magának a küldöttrendszernek is számos fogyatéka van, ami a végrehajtó és az igazgatási szervektől való nagyfokú függőségből ered. A küldöttviszonyok egyszerűsítésére, ésszerűsítésére és erősítésére irányuló törekvések mellett a JKSZ 13. ülésének határozati javaslatairól folyó vita során nem maradtak el a JKSZ felkészültségére, akciókészségére és káderpotenciáljára vonatkozó elmarasztaló értékelések sem. Elemzésünk is bizonyítja ezek helytállóságát és időszerűségét.

Felmérési adataink ugyanis arról tájékoztatnak bennünket, hogy a párttagok között még a gyári átlaghoz viszonyítva is aránytalanul sok alacsony reaktivitású — fásult, enervált magatartású — személy található. Ami azonban igazán csak akkor válik szembetűnővé, ha a párttagokat a nem párttagokkal vetjük össze, hiszen a két csoport közti kü-

**AZ „ÉN”-ERŐRE VAGY „REAKTIBILITÁSRA” VONATKOZÓ ÉRTÉKEK
ÉS A PÁRTTAGSÁG KÖZTI ÖSSZEFÜGGÉS**

10. táblázat

Párttagság	E-D érték							
	0—39		40—60		60 fölött		Összesen	
	n	%	n	%	n	%	N	%
Párttag	164	70,09	63	26,92	7	2,99	234	100
Nem párttag	486	53,06	363	39,63	67	7,31	916	100
Együtt	650	56,52	426	37,04	74	6,44	1150	100

lönbség az alacsony E-D értékek vonatkozásában 17,03%. S lévén, hogy az átlagos „én”-erő tekintetében is 12,71 százalékos eltérés tapasztalható a nem párttagok javára, nehezen lehet nem gondolni arra, hogy a párttagság a párttagok jelentős része számára nem a munkásosztály érdekeinek a szolgálata miatt vonzó, hanem az érdekérvényesítési képesség szubjektív hiányosságait hivatott pótolni.

Mivel a cselekvésképtelenség szorosan összefügg az általános aktivitásdrív-vel, a KSZ nagyobb és hatékonyabb társadalmi szerepvállalása elképzelhetetlen a valódi alkotói potenciál egybefogása és aktivizálása nélkül. Ezért messzemenően egyetérthetünk a JKSZ Elnökségének elméleti és eszmei munkára vonatkozó határozataival, amely a pártélet és a pártmunka tartalmi és módszerbeli változtatásai mellett a párttagság összetételének javítását is szorgalmazza.

A látszólagos és formális tevékenység, az elfogadott álláspontok ismételgetésére korlátozódó értekezletek, a rutinmunka, a státútumbeli kötelezettségek hangoztatása, nemcsak a pártmunka sajátja. Úgy tűnik, mintha a társadalmi-közéleti aktivitás más formái is olyan „kényszerpályán” való mozgást jelentenének, ami nem kedvez az aktív alkotó magatartásnak. Mintha túlságosan eluralkodott volna a társadalmi tevékenység keretétől szolgáló intézményekben a hivatalnoki nyugalom, a belenyugvó, bólogató, nemtörődöm magatartás.

Legalábbis ez a helyzet az „én”-erő vonatkozásában, amit meggyőzően igazol a társadalmi aktivitás valamennyi korábban tárgyalt formáját összesítő táblázatunk.

**AZ „ÉN”-ERŐRE VAGY „REAKTIBILITÁSRA” VONATKOZÓ ÉRTÉKEK
ÉS A TÁRSADALMI-POLITIKAI AKTIVITÁS ÖSSZEFÜGGÉSE**

11. táblázat

Közéleti aktivitásigény	E-D érték							
	0—39		40—60		60 fölött		Összesen	
	n	%	n	%	n	%	N	%
aktív	300	64,80	141	30,45	22	4,75	463	100
érdeklődő	60	58,83	37	36,27	5	4,90	102	100
passzív	290	49,57	248	42,39	47	8,04	585	100
együtt	650	56,52	426	37,04	74	6,44	1150	100

Amint azt a fenti (11.) táblázat adataiból láthatjuk, a közéleti aktivitást mutató személyek csoportján belül 64,80% az alacsony reaktibilitású, frusztrációs helyzetben gátoltta váló személyek aránya. 15,23%-kal több, mint a passzív személyek csoportjában. A formai viselkedési jegyek alapján aktívnak nevezhető személyeknél valójában még a közéleti tevékenység iránt alkalomszerűen érdeklődők csoportjában is 5,97%-kal többen rendelkeznek az érdekérvényesítéshez és egyáltalán a cselekvéshez nélkülözhetetlen szintű aktivitásdrive-vel.

Nem kisebb eltérés tapasztalható az „én”-erő vagy átlagos E-D értékek vonatkozásában sem. Mert amíg például az ún. aktív személyek csoportjában 30,45% az átlagos „én”-erővel rendelkező személyek aránya, a közéleti tevékenység iránt alkalomszerűen érdeklődőknél 36,27%, a passzív személyek csoportján belül pedig 42,39%. A két szélső érték közti eltérés ez esetben is mindegy 12%. Tulajdonképpen még a 60 fölötti E-D értékek eloszlása is arra vall, hogy a passzív személyek ténylegesen nagyobb reaktivitásúak, impulzívabbak, mint a formai viselkedési jegyeik szerinti aktívak, ennél fogva kóros reakciót is nagyobb számban adnak.

Nemek szerinti bontásban a helyzet ezúttal is csak annyiban változik, hogy a nők esetében az aktív és passzív személyek csoportja közti eltérés az alacsony E-D értékek vonatkozásában 12,85%-ra „mérészködik”, a férfiaknál viszont a különbség fokozódik, s 17,01%-ot tesz ki.

Mivel a megfigyelhető eltérések eléggé jelentősek ahhoz, hogy kizárják a véletlennel való magyarázat lehetőségét, arra a különös konklúzióra kell jutnunk, hogy a reaktibilitás fordítottan arányos a társadalmi-közéleti aktivitással. Vajon mi lehet ennek a magyarázata? Önmagunkat ismételnénk csak, ha itt az „én”-erő vagy érdekérvényesítési képesség szubjektív hiányosságainak valamiféle kompenzációjaként értelmezett szerep- és funkcióvállalás gondolatkörére visszatérnénk. A lehetséges magyarázatok egyike ez is. Az sem kizárt azonban, hogy a megfigyelt paradox jelenség másik vagy éppen legfőbb oka, a társadalmi cselekvés alapjául szolgáló intézményes keretek elbürokratizálódása és hatástalansága. Az intézmények elbürokratizálódása ugyanis önmagában véve magyarázat arra, hogy a közéleti aktivitás járható útjai a cselekvés és érdekérvényesítés szempontjából miért tekinthetők nagyfokú drive-redukcióra kényszerítő pályáknak. A legvalószínűbb még, hogy a két gondolatkör együttesen kínálkozik a megfelelő hipotézis alapjául, amit azonban nem feladatunk itt részleteiben kidolgozni és igazolni.

Rezime

Snaga „ja” kao sposobnost ostvarenja interesa

Ostvarenje stvaralačke ličnosti čoveka, izražavanje njegovih svojstava i sposobnosti, pretpostavlja činilačka vladanja, izraženo u konfliktnim situacijama. Činilačko vladanje je međutim zavisno od ličnih specifičnosti. U ovoj studiji pokušavamo izvršiti utvrđivanje jednog od ovih tj. „ja” snage, „reaktibiliteta”, odn. ovim pojmovima izraženu ličnu specifičnost i njene empirijske ispitne rezultate.

U toku našeg empirijskog istraživanja — koji je sastavni deo jednog šireg ispitivanja — pre svega smo hteli razjasniti, kakve strategije vladanja nosi sa sobom sila „ja”, i da ove forme vladanja kakav uticaj imaju na sposobnosti ostvarenja interesa lica, i na ostvarenje svoje ličnosti i društveno javne delatnosti.

Ispitivanje nam je dalo iznenađujuća saznanja. Želja za delatnošću, volja, koja proizlazi iz naših potreba, postala je stvarna delatnost samo putem određene napetosti i odgovarajuće aktivizacije. Ova razina aktivizacije se ostvaruje samo kao rezultat saradnje, terajuće i kočeće saradnje mehanizma nervnog sistema. Strategija držanja naših ljudi, tj. s tim u vezi unutrašnje upravljanje aktivizacionog nivoa ne ostvaruje se najsretnije sa tačke gledišta delatnosti i ostvarivanja interesa. Taj mehanizam naime, koji je pozvat da postigne optimalni aktivizacioni nivo tj. „energiju” za delatnost u frustracionoj situaciji, baš onda kad bi bilo potrebno obezbeđenje, ostvaruje se često obrnuta pojava od očekivane: smanjuje se aktivizacioni nivo, gasi terajuća snaga i zaustavlja motivirano vladanje. Na osnovu naših rezultata merenja, za većinu radnih ljudi je — za 56% — karakteristična ova smetajuća pojava. To se može povratiti na vaspitne stavove koje baziraju na kondicioniranje bojazni tj. na porasle zahteve prilagođavanja.

Resummee

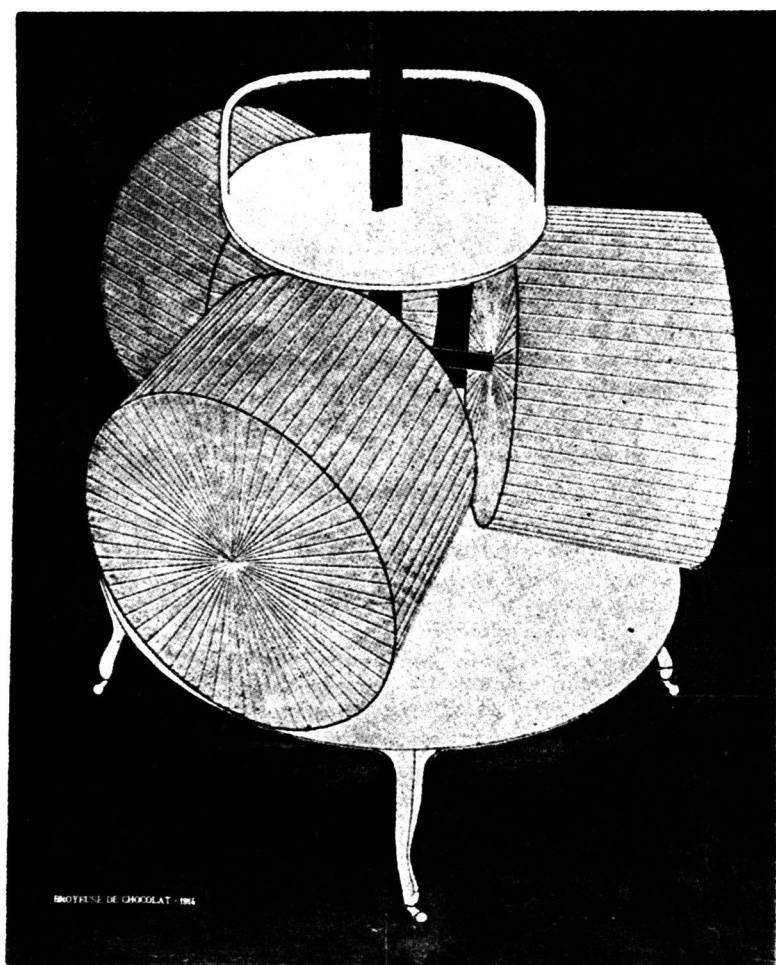
Die Eigenkraft als die Möglichkeit die Interesse zu erlangen

Das Erlangen der erzeugenden Persönlichkeit des Menschen, Ausdruck seiner Gegebenheiten und Fähigkeiten, bedingen produktives Betragen in Konfliktsituationen. Produktives Benehmen hängt aber von persönlichen Spezialitäten ab. In dieser Studie, versuchen wir das Erkennen eines dieser Eigenkräfte d. h. der Reaktibilität festzustellen, die in dieser Bezeichnung ausgedrückten, persönlichen Eigentümlichkeiten — ihre spezifischen Prüfergebnisse — bezeichnen.

In unserem empirischen Untersuchungen — die einen Teil einer weiteren Untersuchung darstellen — wünschen wir zunächst festzustellen, welche Strategie der Benehmung diese Kraft „Ich” in sich trägt und welche Einflüsse, diese Benehmungsformen, auf die Möglichkeiten der Bestätigung der persönlichen Interessen in sich tragen, um das Erzeugen der Personen auf ihren sozialen und allgemeinen Benehmen zu erlangen.

Die Untersuchung führte uns zur erstauenden Erfahrung. Der Wunsch nach der Tätigkeit, der Wille, der aus unserem Brauch hervorgeht, wird zur wirklichen Tätigkeit nur durch entsprechende Aufregung und Aktivisation.

Dieses Nivo der Aktivisation wird nur durch das Ergebnis der Mittwirkung des Antreibens und des Bremsens, des Mechanismus des Nervensystems zustande kommen. Die Strategie der Benehmung der arbeitenden Menschen, d. h. die interne Führung des Aktivisationsnivos kommt nicht zum besten Ausdruck, in Hinsicht der Tätigkeit und der Erzielung der Interessen. Dieses Mechanismus nämlich dass die Erzielung des optimalen Aktivisationsnivos, die „Energie“ zur Tätigkeit erzielen sollte, erzeugt oft die gegensätzliche Resultate; er vermindert das Aktivisationsnivo, verhindert die antreibende Kraft und bestreitet das motivierte Benehmen. Laut unseren Messungen ist das für das Gro unserer arbeitenden Menschen — etwa 56% — störende Angelegenheit das zu den Erziehungsgrundsätzen, deren Grund an die Konditionierung der Furcht und dem Wunsch zum grösserem Anpassungsvermögen zurückzuführen ist.

Csokoládé-daráló №. 2. (1914)

Rehák László

MARX EMBERFELFOGÁSA

II. RÉSZ

5. *A korábbi felfogások Marx által való meghaladása*

Marx emberfelfogása nem kizárólag saját felismerésének eredményeként alakult ki. Jelentős kiindulópontot nyújtottak e tudományosan megalapozott emberfelfogásához az előző korok eredményei, de szükséges volt ehhez a társadalmi adottságok fejlettebb kibontakozására is a tőkés társadalomban, valamint a Marx és Engels által kialakított társadalomtudományi, valamint a dialektikus történelmi materialista módszerre, amely a társadalmi folyamatok tudományos feltárásában forradalmasította a megismerés lehetőségeit.

Dióhéjban: Marx emberfelfogását két alapvető kérdéscsoport felismerése és természetesen ezek tényekkel alátámasztott elemzése jellemzi. Az első, az embernek totalitásában való felfogása. A másik, nemcsak az ember lényegének mélyreható magyarázata, hanem Marx azon értelmezése, miszerint az embert történelmi ténykedése fejlődésében és mozgásában fogja fel, mint olyan lényt, amely nemcsak létfenntartását biztosítja, hanem adott körülmények között változtat is általános társadalmi körülményein. Figyelembe véve az akkori idők legfejlettebb társadalmi rendszerét, az előretörő tőkés társadalmat, felismerte, hogy a proletariátus képes az ember ember által való kizsákmányolásának véget vetni és megtenni a forradalmi lépést, s ezáltal megnyitni az igazi, az ember igényének megfelelő osztálynélküli, kommunista társadalomhoz vezető utat.

Hegel zárt filozófiai idealista rendszerében pl., amelynek központjában az abszolút szellem áll, az ember az abszolút eszme fejlődésének egy mozzanata⁹⁰, egy állapot az eszme öntudatosulása útján. Már betekintést szerezhettünk, hogy milyen árnyaltan tekint Hegel az emberi létre, és milyen sokoldalúan fogja fel ezt a saját erőszakoltan rendszerteremtő nézőpontján szűrve át az emberre is vonatkozó valóságos körülményeket. Ennek ellenére a legtöbb kézikönyv, néha még a Marx emberfelfogását tárgyaló vagy érintő esettanulmány is csak előzetes kérdésként tárgyalja

Marxnak az emberre, annak lényegére és jövőjére vonatkozó felismeréseit és nézeteit.

Ez a gyakorlat egyszerűen szólamszerűvé zsugorítja az ilyen szerzőknek ama megállapításait, miszerint Marx gondolatvilága egészében, külön pedig emberfelfogása, többek között Hegel gondolatrendszerének dialektikus meghaladása által alakult. Ez a dialektikus meghaladás nemcsak úgy értelmezhető, hogy Marx túljutott a Hegeli felfogáson és egy fejlettebb, a valóság tudományos és teljesebb megismerésén alapuló nézetre jutott, hanem arról van szó, hogy Hegel meglátásának racionális magvát megóva-meghaladva építi azt be felismerésébe. Ilyen értelemben sem hanyagolható el Hegel emberfelfogásának jelentősége Marx ember-felfogásának kialakulása szempontjából. Tehát nemcsak a Hegel nyújtotta dialektikus módszernek van jelentősége, amely módszerről Engels és Lukács figyelmeztetése alapján megjegyezzük, hogy Marx saját módszerét a hegeli dialektika dialektikus túlhaladásával alakította ki.

A kérdés jobb megértéséhez segítséget nyújthat Lukács összegezése: *A fiatal Hegel*, A dialektika és az ökonómia összefüggéseiről című még 1938-ban befejezett, de első kiadásban csak 1947—48-ban megjelent terjedelmes esettanulmánya,⁹¹ amelyben Hegel emberfelfogásáról a következőkre is felhívja a figyelmet:

„Hegel tehát úgy fogja fel a történelmet, mint az emberi nemnek dialektikus, bonyolult, kölcsönhatásokban és ellentmondásokban bővelkedő fejlődését, amely a társadalmasult emberi egyének gyakorlatán keresztül valósul meg. E tekintetben Hegel rendkívül nagy lépést tett előre a szubjektivitás és objektivitás kapcsolatának dialektikus értelmezésében. Mégpedig egyrészt a régi materialisták társadalomelméleteihez képest, amelyek képtelenek voltak összeegyeztetni az emberi gyakorlat szubjektív szerepét és a többnyire természetadta módon értelmezett társadalmi törvényszerűségek objektivitását (éghajlat stb.), és képtelenek voltak kivergődni azokból az antinómiákból, amelyek az egyik vagy másik merően értelmezett mozzanat mindenkor eltúlzásából adódtak...”⁹²

Eltekintve Hegelnek a „külsővé-válás”, illetve a tárgyiasság fogalmi kapcsolataihoz fűződő misztifikáló törekvéseitől, (lévén Hegelnél az elvont abszolútum az elsődleges, és csak annak predikátuma, állítmánya a valós, vagyis a valósnak látszó világ) Lukács felhívja a figyelmet arra is, hogy Hegel érdemei jelentősek a társadalmi változások folyamatként való értelmezése és e változások dialektikájának felfogása tekintetében. Lukács kifejti: „... Hegel éppen a »külsővé-válás« ilyen folyamatszerűsége révén, ama felfogás révén, hogy az az abszolútum, az azonos szubjektum-objektum csupán a folyamat eredménye, tág teret nyert az objektív valóság és a gondolkodás lényeges dialektikus meghatározásának kidolgozásához...”⁹³, hozzáfűzve mindjárt Engels megjegyzését a XIX. század idealista filozófiája kapcsán, miszerint: „... az idealista rendszerek is mindinkább megteltek materialista tartalommal és igyekeztek a szellem és anyag ellentétét panteista módon kibékíteni; úgyhogy a hegeli rendszer végül nem egyéb, mint módszerében és tartalmában idealista

módon a feje tetejére állított materializmus.”⁹⁴ De Engels e megjegyzéséhez Lukács mindjárt hozzáfűzi a következő figyelmeztetést is: „De rendkívül veszedelemes lenne, ha ezt az engelsi tételt úgy értelmeznénk, mint ha a hegeli filozófia materialista talpraállítása pusztán a filozófiai előjel megfordításában állna. Ellenkezőleg, vizsgálódásaink azt mutatják, hogy az idealista módszer teljesen eltorzít egészen döntő jelentőségű problémákat, hogy az egyes kérdések tárgyalása során a fontos sejtések és az idealista túlzások szüntelenül összekeverednek, sőt olykor egyazon mondatban is keresztezik egymást, elegyednek. Helytelen lenne az is — folytatja figyelmeztetését Hegel történelmiessége kapcsán Lukács György —, ha a lényeges történelmi meghatározások feltárását elősegítő mozgásteret, amelyet korábban az egyszerűség és érthetőség kedvéért előtérbe állítottunk, úgy értenénk, mintha az út során Hegelnél minden rendben volna és az idealista misztifikáció csak a végén kezdődne.”⁹⁵ Lukács a továbbiakban részletesen kifejti Hegel alapjában téves nézetét, miszerint a terminészet és a társadalom, illetve annak történelme a szellem „külsővéválása”, és ezért csupán látszatmozgás, de ezenfelül, szerinte, a természetnek nincs is története, csak a szellem társadalmi megnyilatkozásainak, annak is csak látszólagos megnyilatkozási formájában. Ezért is hívja fel Lukács a figyelmet erre a körülményre, utalva Hegel alapozó művében, *A szellem fenomenológiája* című kötetében kifejtett álláspontjára, amelyben bár mozgásában és társadalmiasságában fogja fel az embert és közösségét — igaz, mint az abszolút eszme közbülső láncszemét, önfelismerése útján — mégis az ember természeti jellegét messze háttérbe szorítja.

Veljko Korać⁹⁶ Marxnak a társadalomra és a társadalom szerkezetére vonatkozó álláspontjait elemezve utal arra, hogy Marx előtt a társadalmat elvont egységnek tekintették és alapjában szembehelyezték az elvontan értelmezett egyeddel, emberrel. Marx elvi közelítése ehhez a kérdéskörhöz kifejezi az ilyen álláspont tarthatatlanságát és leglényegesebb kapcsolatában értelmezi az embert és a társadalmat. Így már korai feljegyzéseiben (*Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844*, harmadik kézirat, a magántulajdonról és a kommunizmusról szóló fejezet) kifejti:

„Mindenekelőtt kerülni kell, hogy a »társadalmat« megint mint elvonatkoztatást rögzítsük az egyénnel szemben. Az egyén *maga a társadalmi lény*. Életnyilvánítása — ha nem jelenik is meg egy *közösségi*, másokkal együttesen végbevitt életnyilvánítás közvetlen formájában — azért *maga a társadalmi élet* nyilvánítása és igazolása. Az ember egyéni és nembeli élete nem *különbözőek*, bármennyire úgy is van — és az szükségszerű —, hogy az egyéni élet létezési módja a nembeli életnek egy inkább *különös* vagy inkább *általános* módja, vagy minél inkább úgy van, hogy a nembeli élet egy inkább *különös* vagy *általános* egyéni élet.

Nembeli tudatként igazolja az ember az ő reális *társadalmi életét* és csak valóságos létezését ismétli meg a gondolkodásban, mint ahogy megfordítva a nembeli lét a nembeli tudatban van igazolva és általánosságában, mint gondolkodó lény van magáért-valóan.

Az ember — bármennyire is *különös* egyén is ezért, és éppen különösége teszi őt egyénné és valóságos *egyéni* közösségi lényvé — éppannyira a *totalitás* is, az eszményi totalitás, a szubjektív létezés a gondolt és érzett társadalomnak magáért-valóan, mint ahogyan a valóságban is mind a társadalmi létezés szemléleteként és valóságos élvezeteként, mind pedig emberi életnyilvánítás totalitásaként létezik.”⁹⁷

Az ember totalitásban való felfogása és társadalmi kutatásában Marx által való nyomon követése képezi Marx emberfelfogásának lényegét. Ezért nem felel meg a valós helyzetnek, sőt Marx emberfelfogásának meghamisítása, ha ezt a felfogást egyoldalúan hangsúlyozza valamelyik szerző. Mert bármennyire lényeges Marxnál az ember társadalmi nembeli lényként való felfogása, nem feledkezhetünk meg — éppen az ember totalitásban való felfogása miatt — Feuerbach nézeteinek marxi értékeléséről, azok egy részével kezdettől fogva tanúsított fenntartása, majd nyílt bírálata ellenére sem.

Ne feledjük, ahogyan arra a Kossuth Könyvkiadó, a Marxizmus—Leninizmus Klasszikusainak szerkesztősége is utal Marx Gazdasági-filozófiai kéziratának előszavában,⁹⁸ hogy Marx Hegelt a feuerbach-i vívmányok talajáról bírálja, de ugyanakkor mindjárt meg is haladja Feuerbachot. A szerkesztőség előszavában arról sem feledkezik meg, hogy Marx jelentős mértékben átveszi Feuerbach szóhasználatát is (az ember mint „nembeli lény”; „naturalizmus” stb., valamint a már Hegel által alkalmazott fogalmakat, mint „elidegenedés”, „eldologiasodás” stb.), de új tartalommal tölti meg őket. Marx eleve elhárítja Feuerbach elvont, társadalmiatlan emberfogalmát, s az idealista dialektika bírálata Marxnál nem jár együtt a történetiség feláldozásával, a dialektika elsorvasztásával, ami Feuerbach gondolatvilágát jellemezte.

Az 1844-ből való kézirat előszavának szerzői méltán állapítják meg a következőket is: „Feuerbachhal ellentétben Marx nemhogy megsemmisítené a történetiséget és a dialektikát, hanem a hegeli dialektika egész gazdagságát megőrizve Hegelhez képest el is mélyíti azt, s középpontba állítja az ember, mégpedig a társadalmilag-történelmileg konkrét ember aktív szerepét a természetben és a társadalomban.”⁹⁹

Kritikai viszonyulása Feuerbach gondolatvilágához nem gátolja, sőt kötelezi Marxot, hogy már többször idézett, 1844-ben papírra vetett, de még nem a nyilvánosságnak szánt gazdasági-filozófiai elemzéseiben Feuerbachról a következőket írja: „*Feuerbach* az egyetlen, akinek *komoly, kritikai* viszonya van a hegeli dialektikához és igazi felfedezéseket tett ezen a területen, aki egyáltalában a régi filozófia leküzdője. A teljesítmény nagysága és az a zajtalan egyszerűség, amellyel Feuerbach ezt a világot nyújtja, csudás ellentétben áll ama fordított viszonnal.”¹⁰⁰ Ezt követően Marx részletezi Feuerbachnak Hegel zárt idealista gondolatrendszere meghaladását jelentő lényeges megállapításait, amelyeknek részletezése azonban nem tartozik közvetlenül, témánkhoz.

Marx emberfelfogásának totalitására vonatkozóan, miszerint az ember számtalan megnyilatkozásában a természeti és társadalmi tényezők

egymásba szövődéséről van szó, szolgáljon két idézet Marx gazdasági-filozófiai kézírataiból (III. kézirat, A hegeli dialektika kritikája című fejezet):

„Látjuk itt, hogy a végigvitt naturalizmus vagy humanizmus különbözik mind az idealizmustól, mind a materializmustól, és ugyanakkor kettőjüknek őket egyesítő igazsága. Ugyanakkor azt is látjuk, hogy csak a naturalizmus képes a világtörténelem aktusát fogalmilag megragadni.

Az ember közvetlenül *természeti lény*. Mint természeti lény és mint eleven természeti lény egyrészt fel van ruházva *természetes erővel, élet-erővel, tevékeny* természeti lény; ezek az erők benne adottságokként és képességekként, *ösztönként* egzisztálnak; másrészt mint természetes, testi, érzéki, tárgyi lény *szenvedő*, megszabott és korlátozott lény, amilyen az állat meg a növény is, azaz ösztöneinek *tárgyai* rajta kívül, tőle független *tárgyakként* egzisztálnak, de e tárgyak az ő *szükségletének tárgyai*, lényegi erőinek tevékenykedéséhez és igazolásához nélkülözhetetlen, lényegi *tárgyak*. Hogy az ember *testi*, természeti erejű, eleven, valóságos, érzéki, tárgyi lény, ez azt jelenti, hogy *valóságos, érzéki tárgyakkal* bír lényének, életnyilvánításának tárgyául, vagyis hogy csak valóságos, érzéki tárgyakon *nyilváníthatja* életét...¹⁰¹

„... *Érzékileg* lenni, azaz valóságosan lenni annyi, mint érzék tárgya lenni, érzéki tárgy lenni, tehát rajta kívül érzéki tárgyakkal bírni, érzékisége tárgyaival bírni. *Érzékileg* lenni annyi, mint *szenvedőleg* lenni.

Az ember mint tárgyi érzéki lény ennél fogva *szenvedő* lény, és mert szenvedéseit érzékelő lény, *szenvedélyes* lény. A szenvedély, a passzió, az embernek tárgya utáni energikusan törekvő lényegi ereje.

De az ember nem csak természeti lény, hanem *emberi* természeti lény; s mint ilyennek mind létében, mind tudásában igazolódnia és tevékenykednie kell. Sem tehát az *emberi* tárgyak nem a természeti tárgyak, ahogyan közvetlenül kínálkoznak, sem pedig az *emberi* érzék, ahogyan közvetlenül *van*, ahogyan tárgyilag van, nem *emberi* érzékiség, emberi tárgyiség. Sem a természet — objektíve —, sem a természet szubjektíve nincs meg közvetlenül az *emberi* lény számára adekvát módon. És mint ahogyan minden természetesnek *keletkeznie* kell, az *embernek* is megvan a keletkezési aktusa, a *történelem*, amely azonban számára egy tudatos és ezért mint keletkezési aktus tudatosan magát megszüntető keletkezési aktus. A történelem az ember igazi természettörténete.”¹⁰²

Marx idézett gondolatmenetéről, amit példának foghatunk fel emberfelfogására is, joggal állapítja meg Šešić¹⁰³, hogy az emberfelfogás fejlődési vonulatában a XVIII. és a XIX. század során Marx volt elsőként képes elmélyültebben felfedni az emberi lét lényegét. Elsősorban azt, hogy az ember nemcsak a természeti fejlődés egyszerű eredménye, de nem is csak önmaga terméke, aminek alapján mint tisztán emberi termék független lehetne a természettől. Az ember egységes természeti-társadalmi lény, hangsúlyozza Šešić, „aki az emberi gyakorlati tevékenység által jön létre, amikor is a természet tárgyait az emberi valóság világának tárgyaivá alakítja át.” De ehhez még hozzá kell fűzni Marx második

lényeges felfedezését, azt, hogy az emberi valóság világában az ember mint nembeli lény jut kifejezésre, vagyis mint olyan lény, amelynek lényegét a gyakorlati társadalmi-történelmi tevékenység képezi, és amely révén alakítja saját emberi valóságát és önmagát is.

Összegezve, Šešić abban határozza meg Marx 'emberfelfogásának' kor-szakalkotó nagyságát — első tekintetre igen nehézkes fogalomkapcsolással —, hogy az embert „mint „természeti-társadalmi-öntudatos-cselekvő lényt fogta fel”.¹⁰⁴ Megjegyzendő, hogy Marx így ezt nem írta le sohasem, de elszórtan az emberrel kapcsolatos állítások jelen vannak megfogalmazásaiban, részben már az eddigi idézetekben is. Ehhez a fogalomfüzérhez csatolhatnánk Marx meghatározásaiból kiragadva még néhány, az ember lényéhez kapcsolódó megállapítást, amelyek szintén lényegesek, mint például a „nembeli” (szerbhórvát fordításban az idegen eredetű „generičko” szóval, de néha a szláv gyökerű „rodno” kifejezéssel jelölik), vagy az „érzéki”. A Šešić-idézetnél az a jelentős, hogy az idős és nagy tudású marxista saját felfogásához híven az említett négyet választotta ki a többi Marx által használatos jelző, vagy ha szabatosabban akarjuk fogalmazni: ember-jellemző közül.

A Marx emberfelfogásában megnyilvánuló totalitás-elv és a Hegel-felfogás bírálata kapcsán, de vonatkozik ez Feuerbach emberfelfogásának bírálatára is, kifejezésre jut Marxnak az alkotó, vagyis a tényleges megoldást is feltáró bírálata. Ennek illusztrálására Lukács két utalását idézzük *A fiatal Hegel*-ből:

„Hegel azzal, hogy ragaszkodik a szakadatlanul hatékony magábanvalónak az objektivitásához, leküzdi a kanti-fichte-i-típusú szubjektív idealizmust; azzal, hogy kitart az egyén, az egyéni tudat perdöntő szerepe mellett, túljut a nem-mechanikus felfogáson, amely a régi materializmust és Feuerbach materializmusát is jellemezte. Ahhoz, hogy teljes jelentőségében felmérhessük Hegelnek ezt a teljesítményét, idézzük fel Marx Feuerbach-kritikáját a hatodik Feuerbach-tézisből. Marx itt a következőt mondja Feuerbachkal szemben: »A lényeg ezért csak mint emberi nem, mint belső, néma, a sok egyént természetileg összekapcsoló általánosság fogható fel.« Hegel ábrázolása azért igaz tehát, mert ezt a kapcsolatot nem úgy fogja fel, mint ami pusztán természeti, hanem mint a »külsővéválás« általános folyamatának szakaszát.”¹⁰⁵ Majd a könyv zárórészében Lukács a következőket mondja: „Marx bírálatának mélységét mutatja, hogy a valóságos élet problémáitól felemelkedik a hegeli dialektika legelvontabb kérdéseig, ezeket a kérdéseket végleg megoldja a dialektikus materializmus szellemében, innen pedig rögtön közvetlen kapcsolatot teremt az élet időszerű kérdéseivel. Az egész hegeli filozófia középponti ellentmondásával van itt dolgunk, azzal az ellentmondással, amelyet Engels a rendszer és módszer közötti ellentmondásnak nevezett.”¹⁰⁶

Ha abból a kétségtelen tényből indulunk ki, hogy Marx vizsgálódásai „központjába állítja az embert”, de egyben történelmileg, társadalmi-osztályküzdelem szempontjából is konkrétan megfogalmazza, s így az osztálytársadalmakban differenciáltan és sohasem elvontan, a társadalmi

folyamatokon kívüli embert tartja szem előtt, akkor már-már szakmai eltorzulásból eredő fogalmazásnak tekinthető Veljko Korać idézett könyvének *Az ember és a világ gyökerei* című fejezetében közzétett állítása, miszerint „Joggal mondható, hogy az ember filozófiai vizsgálata, vagyis a filozófiai antropológia, Marx minden vizsgálódásának, s mindenekelőtt a társadalmi jelenségek vizsgálata esetében kiindulópontja és alapja.”¹⁰⁷

Mivel Marx vizsgálódásában olyan kiemelkedő helyet foglal el a történelmileg és társadalmilag konkretizált és egyben differenciált ember, így ez nemcsak félreértésre szolgáltatott okot, de lehetőséget kínált arra is, hogy Marx totalitáselvét egész tanítására és életművére önkényesen, hiányosan vagy egyáltalán ne alkalmazzák. Megtörtént, sőt ma is van rá példa, hogy kiragadva összefüggéseiből és túlméretezve Marx tanításának valamelyik lényeges tételét más lényeges tételek rovására, Marx életművét, a marxizmust meghazudtolják. Ilyen vonatkozásban alakult ki a XX. század második felében, elsősorban a marxizmus sztalinista, elsőkélyesítő, gyakorlatiaszkodó, dogmatista revíziójával szembeszegülve a marxizmus antropológiai leszűkítésének irányzata. Ez az irányzat Marx tanításának emberközpontúságát és az elidegenülésre vonatkozó nézeteit tartja az egész marxi életmű lényegének, más lényeges tételét háttérbe szorítva. Így valójában magával Marx életművével manipulálnak. Ezen irányzat képviselői — nem teljesen egyöntetű nézetű filozófusokról, szociológusokról és közírókról van szó, — rendszerint kritikai marxistáknak, vagy autentikus marxistáknak, esetleg a marxizmust megújító neomarxistáknak titulálják magukat. Ez az irányzat nálunk Jugoszláviában is jelen volt, és van is, s nemcsak erősen vitatható nézetei, de a 60-as évek második felében és a 70-es évek elején határozott militáns politikai fellépése is gondot okozott. Annak idején, amikor időserű volt ennek a vakvágányra futott irányzatnak a bírálata, társadalmi és szakszempontból, valamint politikai vonatkozásban is többen¹⁰⁸ és behatóan foglalkoztak vele. Ezért az iménti Veljko Korać idézet (a kiemelés természetesen az idézett szerzőé) a marxizmus ilyen antropológiai, elvont humanista értelmezését sejteti, noha könyve egészében nem képviseli ezt az álláspontot, sőt az említett fejezet zárómegállapításában kifejti: „Tehát a gyakorlatnak mint az emberi létezés alapvető struktúrájának mindig társadalmi jellege van. Marx emberfelfogása nincs beszorítva az antropológizmus vagy antropocentrizmus határai közé, s éppen ezért nyeri el igazi és teljes értelmét az embernek a társadalom terén való vizsgálata által, a társadalomról szóló tudomány, a szociológia által.”¹⁰⁹

Marx nézeteit összegezve, és egész életművét figyelembe véve Bogdan Šešić sikeres erőfeszítést tett 1969-ben megjelent, a jelenkor emberéről szóló könyvében arra, hogy nemcsak Marx meghatározásai értelmében, de a későbbi marxisták kutatási eredményeire támaszkodva foglalja össze az emberi lét lényeges tulajdonságait.¹¹⁰ E vállalkozás leíró és statikus volta miatt, a marxista emberfelfogás részletezését a szerző kiegészítette még az embert közelebbről meghatározó kettősségek felsorakoztatásával.¹¹¹

Tájékoztatóként felsoroljuk a Šešić által érintett témákat, mivel ezek is érzékeltetik az emberi lét sokrétűségét és mibenlétét. Így az ember: testi-szerves lény, lélektani jellegű lény, nembeli és társadalmi lény, függőségben levő lény, tudatos értékrenddel rendelkező lény, univerzális lény, szabad lény, s végül személyiséggel rendelkező lény. Az ember alapvető kettősségei közül Šešić a következőket veszi vizsgálat alá: fizikai-pszichikai, érzéki-értelmi, természeti-társadalmi és egyedi-társadalmiasodott. Ezenkívül az emberi életfolyamat legfőbb polarizációi közül a következőket részletezi:¹¹² a természetben lefolytatott és a természettől távoli életet, az emberi közösségbeli és a közösségen kívüli életet, a fejlődést és hanyatlást, az életet és a halált.

Marx 10. Feuerbach-tézisében kifejti, hogy az „új materializmus” célja „az emberi társadalom vagy a társadalmiasult emberiség”.¹¹³ az emberi társadalmon a valóban emberi társadalmat, a humanizmust értve. Ennek lehetőségeit és módzatait elemezve Predrag Vranicki a 60-as évek elején megállapítja,¹¹⁴ hogy az ember az egyetlen olyan lény, amely tudatosan és gyakorlati módon viszonyul az őt környező világhoz mint valós tényezők összességéhez. Az ember tehát az egyetlen olyan lény, amely az őt környező valóság irányában úgy viselkedik, mint emberi viszonyulása tárgyához, tehát olyan viszonyulásról van szó, amely nem hasonlítható a dolgok dolgok iránti viszonyához. Ez a viszony — pontosabban: viszonyulás — nem egyirányú, hanem általános. Az ember átfogó viszonyulása az őt környező valósághoz azt is jelenti, hogy a többi ember és önmaga iránt is kiépíti viszonyrendszerét. Az ember tehát nyitott lény, mert sohasem határozható meg véglegesen, mert alakítja világát, alakítja tárgyait, építi a történelem folyamán kialakult sokoldalú egyéniségét és saját történelmét is. Ezen felül az ember értelmes lény, s ezért szükségszerűen a jövő felé is fordul, mert „történelmét nemcsak a múltja alapján építi, hanem a jövő szemmel tartásával”. Vranicki képletesen alá is támasztja állítását azzal, hogy a múlt és a jövő a történelemalakítás alapanyagának tekinthető, de egy adott és megfelelő terv nélkül ebből az alapanyagból sohasem jöhetne létre a történelem épülete. „Ezért lényeges az ember számára, hogy a jövőre vonatkozó elképzelései ne elvont, eszményesített délibábra épüljenek, hogy valami vérszegény embertípus fantasztikus tákolmánya legyen, hanem olyan terv, amely a valóban rendelkezésre álló elemeket veszi számba.” Ezért tekinti Vranicki az ember egyik alapvető meghatározó elemének azt, hogy gyakorlati lény, ami ebben az esetben azt is jelenti, hogy az ember nemcsak valósága tárgyát, hanem saját történelmét és önmagát is alakítja.

Az emberi gyakorlat sokrétűségét példázza tehát, hogy az ember „újra-teremti természeti környezetét” (Marx) de egyben mint társadalmi lény alakítja társadalmi környezetét és önmagát is.

Marx már munkássága első éveiben (*Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*) kifejti: „Egy tárgyi világ gyakorlati létrehozása, a szervetlen természet megmunkálása az embernek mint tudatos nembeli lénynak az igazolása, azaz egy olyan lényé, amely a nemhez mint saját lényegé-

hez, vagyis magához mint nembeli lényhez viszonyul. Bár az állat is termel, ... az állat terméke közvetlenül fizikai testéhez tartozik, míg az ember szabadon lép szembe termékével. Az állat csak ama species mértéke és szükséglete szerint alakít, amelyhez tartozik, míg az ember minden species mértéke szerint tud termelni és mindenütt az inherens mértéket tudja a tárgyra alkalmazni; az ember ezért a szépség törvényei szerint is alakít.”¹¹⁵ (A hazai szerbhórvát nyelvű szakirodalomban a „species mértéke” kifejezést összevonva mint „mérték” fordítják, így ha nem is annyira szabatos a fordítás, jobban az emlékezetbe vésődik, hogy „az ember képes minden faj mértéke szerint termelni”, míg az állat „csak azon faj mértéke szerint képes alakítani, amelyhez tartozik”).¹¹⁶

Marx emberfelfogása szerint lehetséges az ember általános jellemzése, az embernek általában való értelmezése. Van ennek értelme, noha éppen az az új és korszakalkotó, hogy Marx tudatosan konkretizált embert, vagy még szabatosabban: történelmileg-társadalmilag meghatározott embert tart szem előtt. Többek között ezáltal képvisel Marx emberfelfogásával új minőséget Hegel és Feuerbach emberfelfogásához viszonyítva, amelyek, amint már érzékeltettük is, egymástól lényegesen különböznek.

Arra, hogy Marx is elvétele az embert általában, nem egy adott társadalmi-történelmi helyzet alapján meghatározott lényét, tárgyalja és veszi számba, Gajo Petrović is felhívja a figyelmet¹¹⁷ és idézi *A tőke* I. kötetének (első megjelenésének éve 1867) lábjegyzetéből az angol utilitarista, a hasznosság elvét hirdető filozófus, Jeremy Bentham nézeteire vonatkozó Marx-megállapítást:

„Ha például tudni akarjuk, mi hasznos egy kutya számára, akkor mélyére kell hatolnunk a kutyatermesztetnek. Magát ezt a természetet nem lehet a »hasznossági elvből« megkonstruálni. Az emberre alkalmazva: ha minden emberi cselekedetet, mozgást, viszonyt a hasznossági elv alapján akarunk megítélni, akkor először az emberi természetet általában kell megvizsgálnunk s aztán a minden korszakban történelmileg módosult emberi természetet. Bentham nem sokat teketóriázik. A legnaivabb szárazsággal a modern nyárspolgárt, speciálisan az *angol nyárspolgárt* veszi *normálembernek*. Ami ennek a fura normálembernek és világának hasznos, az önmagába véve hasznos. Ezzel a mértékkel ítél meg aztán múltat, jelent és jövőt...”¹¹⁸

Gajo Petrović hasonlóképpen felhívja a figyelmet arra, hogy Marx a tőkés társadalmi viszonyok vonatkozásában jogosan tartja szemmel, az általános emberit, amikor *A tőke* I. kötetének érdemleges szövegében, a tőkés társadalom elembertelenítő hatásának hangsúlyozása kapcsán számmonkéri az általános emberinek háttérbe szorítását; „... Mint ahogy mármost a polgári társadalomban egy tábornok vagy bankár nagy, az *ember* mint olyan ellenben igen nyomorúságos szerepet játszik...”¹¹⁹

Marx emberfelfogása és az általános emberi felszabadulás kivívását célzó útkeresése már eszmevilágának kialakulása és politikai küzdelmeinek legkezdetén, de egész életművében is állandóan jelen van elvontabb-általánosabb vagy konkrétabb-szűkebb formában. Ezért a marxizmustól,

s természetesen Marx alapvető nézeteitől is idegen az elvont humanizmus és az emberrel, valamint a társadalmi elvárásaival való manipulálás, amire a múltban is és a jelenkorban is volt, és van példa, nemegyszer épp Marx nevével és életművével visszaélve. Ezzel kapcsolatban Marx életműve szempontjából két igen jelentős fogalomkör, az ember elidegenedése és annak meghaladása, valamint a jövő társadalom humanizmusa, fontos helyet foglal el. Ezzel a két fogalomkörrel, értetlenségből vagy tudatosan, nem egy ízben visszaélnek azok, akik Marx és a marxizmus revíziójához folyamodnak, de azok is, akiknek eleve semmi közük a marxizmushoz, csak egyszerűen a marxizmussal foglalkozóknak tekintik magukat (és akiket marxológus, kremlológus, Kína-szakértő, a kelet-európai rendszerek szakértője és hasonló találó vagy kevésbé találó elnevezésekkel illetnek).

Marxnak az elidegenedésre és a humanizmusra vonatkozó első terjedelmesebb munkája, amelyet sokat idéznek, okkal és ok nélkül, az 1844-ben írt és hiányos terjedelemben ránk maradt, befejezetlen kézirat. Ezeket a jegyzeteket az Engelsszel társszerzőségben alkotott két mű: *A szent család* (megírás éve 1844, szeptember-november, megjelent 1945-ben) és *A német ideológia* (megírás ideje 1845—1846, a kézirat első teljes terjedelmű megjelentetésének éve: 1932) megírása között rögzítette Marx írásos formában. Megjegyzendő, hogy az említett két mű címe csak főcím, a kor szokása szerint hosszú alcím is tartozik mindkét műhöz. Az 1844-ből származó gazdasági-filozófiai tárgyú kéziratok műhelymunkának számítanak. Marx ugyanis nem szánta őket megjelentetésre, noha szándékában volt valami módon a nyilvánosság számára készülő kötetet alkotni, amiről a fennmaradt előszó első változata is tanúskodik, de nem ismeretes, milyen címet gondolt adni kötetének. Marx utána elállt szándékától, hogy véglegesítse a kéziratokat, noha évekkel később is beiktatott kisebb részleteket nyomtatásban megjelent írásaiba, és nem egy jegyzetben rögzített gondolatát később részletezett. Amikor a moszkvai Marx—Engels Intézet 1932-ben először jelentette meg, Berlinben a kéziratok fellelhető részét, a kiadvány szerkesztői egy szerény, inkább technikai jellegű címet adtak: „*Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*”. Azóta így ismeri a szakirodalom Marxnak ezeket a kézirateit.

Az 1844-ből származó gazdasági-filozófiai kéziratok keletkezése előtt Marx 1843 végétől 1844 áprilisáig behatóan foglalkozik gazdaságtani művek tanulmányozásával, ami kapcsán kilenc füzet széljegyzetet készít, s részben a saját nézeteit is lejegyzi. Az említett füzetek közül az első öt tartalmazza a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* címmel ismertté vált művet. Az első kézirat 27 oldal apró kéziratos szöveget tartalmaz, amelyet három közcím (Munkabér, A tőke profitja, Földjáradék) tagol azzal, hogy az utolsó közcím nélküli hat oldal, amely szintén egy egészet képez, a szerkesztőktől Az elidegenült munka címet kapta. A második kéziratból csak az utolsó négy kéziratos oldal (a 40—43. számozású oldal) maradt fenn, amely kéziratrészletnek, ugyancsak a szerkesztők, A magántulajdon viszonya címet adták. A harmadik fennmaradt kézirat

43 kéziratos oldalt tartalmaz és tulajdonképpen apróbb egészek sorozata, amelyek a második (csak kis részben fennmaradt) kézirat kiegészítői és betoldásai, ezenkívül a pénzről szóló hosszabb önálló kéziratrészletet is tartalmazza, valamint a tervezett könyv előszavának első vázlatát.

Ez a három kézirat valójában *A tőke* kezdetének is felfogható, azzal a megjegyzéssel, amelyet igen találóan Nikolaj I. Lapin a következőképpen fogalmazott meg: „Miután 88 évvel keletkezésük után nyomtatásban megjelentek a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* a legélesebb eszmei-elméleti nézeteltérések forrásává váltak, amelyek a mai napig sem lanyhultak. Ez érthető is: hiszen az 1844-ből származó kéziratokat az jellemzi, hogy Marx a központi gazdaságtani témákat nem mint közgazdasági szakember közelíti meg (bár e téren is igen gyorsan szakemberré vált), hanem mint filozófus és szociológus, történész és politikus, mint forradalmár gondolkodó és gyakorlati forradalmár egyidejűleg.”¹²⁰

Témánkra vonatkozóan található Lukács jellemzése, amely szerint Marx „a gazdasági lét reális dialektikájában felfedi és megfogalmazza az emberi életnek, az ember társadalmi fejlődésének törvényeit”. Ezt Lukács a következőképpen fogalmazza meg: „Marx e munkában gazdag korszakától, a kivonatoktól eltekintve, három füzet maradt ránk, amely részint a polgári politikai gazdaságtannak, részint Hegel *A szellem fenomenológiája* c. művének bírálatát tartalmazza: a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből*. Marx elmélyíti itt azt a zseniális ösztönzést, amelyet Engelsnek az *Évkönyvek*-beli tanulmányából nyert: az immár materialistává lett dialektika kategóriáit alkalmazza a közgazdaságtan problémaira, jobban mondva: a gazdasági lét dialektikájában felfedi és megfogalmazza az emberi életnek, az ember társadalmi fejlődésének törvényeit...”¹²¹

Nem vitás, hogy az 1844-ben megfogalmazott gazdasági, filozófiai és szociológiai tárgyú kéziratok Marx életművében jelentős alkotások, noha szerzőjük sohasem fogalmazta meg őket végső formájukban. Nyomtatásban való megjelentetésük sem volt egyszerű szerkesztőségi vállalkozás, mert nehezen áttekinthető, illetve megfejthető kéziratról van szó, sok áthúzással és betoldással. Marx kézírása különben is nehezen olvasható, ezeket a jegyzeteket pedig csak a saját részére készítette. Mivel azonban e jelentős kéziratok nem terjedelmesek, így a kiadóvállalatok a közreadott kiadványt rendszerint még más, az idő tájt keletkezett kézirattal is kiegészítik.

Jugoszláviában pl. már 1953-ban, Predrag Vranicki átfogó előszavával megjelent egy kötet Karl Marx és Friedrich Engels: Rani radovi (Korai művek)¹²² címen, amelynek gerincanyagát Marxnak a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* elnevezés alatt ismert kézírata képezi (a 233 oldal eredeti szövegből 134 oldal) azzal, hogy ezt még a Német–Francia Évkönyvek egyetlen 1844-ben megjelent kettős számának Marx és Engels írásai egészítik ki. A kötetet tartalmazza még a kéziratban sokat alakított és végleges formát nem öltött Feuerbachról szóló első fejezetet Marx és Engels *A német ideológia* című művéből. Ez a kötet több ki-

adást ért meg, s nálunk számtalanszor mint Korai műveket idézik komoly szaktanulmányok is, annak ellenére, hogy az e kötetben közölt írások korántsem képezik Marx és Engels korai műveinek átfogó válogatását (hogy csak Engels 1845-ben Lipcsében megjelent könyvét *A munkásosztály helyzete Angliában*, vagy Marx francia nyelven írt és 1847-ben Párizsban és Brüsszelben megjelent *A filozófia nyomorúsága* főcímet viselő könyvét említsük, amelyek kimaradtak ebből a kötetből). Ez a hazai kiadvány kétségtelen értékei mellett alkalmasnak bizonyult Marx és Engels életműve önkényes és egyoldalú interpretálására, az ötvenes években kialakuló jugoszláv marxizmus elvont humanista irányzatának értelmezésében.

A szóban forgó kéziratokat Magyarországon is külön kötetben jelentették meg *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* címmel, azzal, hogy a kiadó kibővítette a kötetet (121—155. oldal) Marx kéziratban visszamaradt kivonatával Hegel „Phänomenologie”-ja utolsó (VIII.) fejezetéből, valamint két jegyzettel párizsi kivonat-füzeteiből.

A *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* azért értékesek, mert Marx alapvető társadalmi kérdésekről, noha elvontan, de ugyanakkor tömören rögzíti nézeteit. Ezért is idéztük ez alkalommal Marxot gyakrabban, mert erre tömörségüknél fogva különösen alkalmasak ezek a hiteles szöveg-törödékek. Sajnos, az elvontság és a részletes kifejtés hiánya lehetővé teszi a polgári vagy a polgári érdekekhez és társadalmi elvárásokhoz igazodó szerzők számára, hogy ezeket az írásokat szembeállítsák a marxizmus forradalmi materialista és proletár osztályharcos álláspontjával. Ezen szerzők csoportja nem egy ízben nyilvánítja Marxnak a kézirateit és az említett években megalkotott és közzétett, vagy csak irodalmi hagyatékában fennmaradt írásait a nagy gondolkodó alapvető és mérvadó alkotásainak, a többit pedig jobbára ezen állítólagos alapvető alkotások alkalmazott és gyakorlati részletezésének tekinti. Ilyen alapon hivatkoznak a fiatal Marx állítólagos „etikai” szocializmusára, elvont „humanista” társadalomfelfogására és az ember lényegének értelmezésére, visszatérést hirdetve a hiteles, autentikus Marxhoz. Eközben csak Marx ifjúkori műveire gondolnak, amelyekben — állítólag — „elmélyültebb”, „filozófikusabb”, „autentikusabb” és „időálló” álláspontokat képvisel. Vannak olyan szerzők, akik Marx életművének elvont humanista értelmezéséből kiindulva szembeállítják az ifjú Marxot a későbbi alkotások Marxával, sőt ki is mondják, hogy egy meghatározott cenzúra létezik az ifjú Marx és a későbbi „elgyakorlatiasodó” Marx között. Ez a hamis értékelés szem elől téveszti, hogy Marx már az 1844-es kézirateiban, de az Évkönyvekben és *A szent családban*, Engelsszel együtt, ha néha még csak sejtetve és meglehetősen elvontan is, de már határozottan kifejti a dialektikus materializmus, a proletár kommunizmus és a kommunista humanizmus elméletét.

Természetesen az ilyen, valójában osztályszempontokat tagadó Marx-értelmezésnél vagy „fogatlan marxizmusnál” ahogyan Veljko Vlahović nevezte, és „a térdeplő forradalmárok” álláspontjainál bábáskodott egy

ellenkező indítású eszmei áramlat is, az, amely a kétféle Marxról szóló dogmatikus sztalinista revizionizmus nézeteit vallja. E szerint létezik egy „éretlen” Marx, aki még nem volt marxista és egy „érett” Marx. Ez utóbbi periódus a *Kommunista kiáltvánnyal* kezdődik 1847 végén. Ilyen alapon, szembeállítva az állítólagos kétféle Marxot, miszerint lényegtelenek Marx 1848 előtti alkotásai, támadási alapot kaptak a marxizmus elvont humanista értelmezői és azok, akik meggyőződésből vagy sugallatra Marx és Engels 1848 előtti jelentős alkotásait eszmetörténeti okmánytárba sorolták. Nem adódott tehát lehetőség a Marx korai műveivel való manipulálás elleni elvi és valóban marxista indítású szembe-szegülésre.

Marx emberfelfogásától és az ember teljes társadalmi emancipációjáról vallott nézeteitől, valamint elméleti megfontolásaitól idegen az elvont humanizmus, az emberrel és a társadalmi elvárásaival való manipuláció. Az ember átfogó teljes társadalmi felszabadulását anyagi és szellemi természetű rabságából Marx olyan társadalmi folyamatként fogja föl, amely csak aránylag hosszú idő alatt érhető el.

Ezért is összegezi Marx konkrét humanizmusa értelmében, a jugoszláv szocialista építés első évtizedeinek tapasztalata alapján, Vranicki a következőket: „A szocializmus értelme nem lehet az előtte létező emberi viszonyok pusztá továbbfejlesztése, hanem csak azoknak a viszonyoknak a gyökeres túlhaladása, amelyekben az ember függőségben lévő, megvetett és elidegenedett lény volt. Az új humanizmus alapjában véve tehát a szocializmus kérdése.”¹²³ De fejtegetése során kitér még a következőkre is: „Mivel a szocializmus lényeges változásokat valósít meg, így terhes a régi viszonyoktól, beleértve a régi vágású embereket, lelki beállítottságukat és hagyományaikat, s ezért képtelen egyből megszüntetni történelmi hagyatékát. Az emberi elidegenedés különböző formái szükségszerűen jelen vannak és más alakban jelentkeznek, mert még nélkülözhetetlen az állam is, a hierarchia is, a piac is és a pénz is.”¹²⁴

Az ember teljes társadalmi kiteljesedését gátló kedvezőtlen körülményeknek és a visszahúzó tényezőknek pusztá megnevezése nem vallana Marx társadalomalakító forradalmi kommunista álláspontjára. Az igazi forradalmár magatartása ugyanis nem a sopánkodás, hanem az adott körülményeknek megfelelő cselekvés. Ezért is állapítja meg a Jugoszláv Kommunista Szövetség 1958-ban meghozott programja, a korai szocialista társadalmakat veszélyeztető bürokratizmus kapcsán, amely szükségszerűen jelentkezik és a szocialista társadalmi viszonyok torzításával veszélyezteti a fejlődést, hogy: „... Nem az a feladat, hogy lármázzunk a bürokratizmus ellen, sem, hogy demagóg vagy anarchista bírálatokkal illessük a szocialista állam szerepét, de az sem, hogy leplezzük a bürokrácia létezésének tényét, hanem az, hogy a tudatos szocialista erőök kitartóan és szüntelenül harcoljanak azért, hogy fokozatosan kiszorítsák a társadalom szervezetéből az osztálytársadalom valamennyi maradványát, tehát a bürokratikus elemeket is.”¹²⁵

Az ember társadalmi érvényesüléséért folyó harc nehézségeiről írva

Veljko Vlahović 1973-ban megjelent könyvében¹²⁸ többek között idézi Marx bevezető gondolatait az 1852-ben harcostársa, Joseph Weydemeyer által, New Yorkban, először megjelentetett *Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikájából*: „Az emberek maguk csinálják történelmüket, de nem szabadon, nem maguk választotta, hanem közvetlenül készen talált, adott és örökölt körülmények között csinálják. Valamennyi holt nemzedék hagyománya lidércnyomásként nehezedik az élők agyára. És éppen amikor azzal látszanak foglalkozni, hogy valami még soha nem voltat teremtsenek, éppen az ilyen forradalmi válság-korszakban idézik fel aggodalmasan a maguk szolgálatára a múlt szellemeit, kölcsön veszik neveiket, harci jelszavaikat, jelmezeiket, hogy ebben az ősi, tiszteletre méltó álruhában s ezen a kölcsönzött nyelven vigyék színre az új világtörténelmi jelenetet...”¹²⁷

Ezt követően, a jelenkori helyzetet szemmel tartva Veljko Vlahović hozzáfűzi a következőket: „Vajon a mai körülményeink között, amikor azért küzdünk, hogy »változtassunk önmagunkon és a dolgok állásán«, hogy megszilárdítsuk az öngazgatói viszonyokat, nem akadnak-e szép számmal olyanok, akik »a múlt szellemeit hívják segítségül«, akik azt képzelik, hogy a burzsoá társadalom jelszavaival, jelmezeiben és harsonáival vihetik majd véghez az új »világtörténelmi látványosságot«? Nem kevés ilyen akad a művészi alkotómunka területén sem, aki a holnaptól való félelmében a múltba menekül. A forradalmi változások minden tényleges érvényesülése egyúttal a visszafordulás lehetőségeit is csökkenti. Mindenféle álforradalmiság növeli a múlt megnyilvánulási lehetőségeit. Az új szükségletek és lehetőségek, valamint a régi viszonyok közötti harc sohasem jelentkezik a már egyszer látott formában. Ezért is korlátozott a kritikai párhuzamosság módszere. Innen van, hogy a történelem az élet tanítója is, de egyúttal teherként is nehezedik az új nemzedékek gondolkodására, amelyek a maguk történelmét alakítják.”¹²⁸

A marxista emberfelfogást tömören Ilija Vuković a következő módon összegezi, természetesen csak a leglényegesebbet hangsúlyozva, s egyben vállalva bizonyos értelmű egyszerűsítést is: „A burzsoá felfogástól eltérően a marxista filozófiai-szociológiai emberfelfogás nem elvont, individualista és pesszimista, hanem a valóságban gyökerezően realista, humanista és optimista. Olyan felfogásrendszerről van szó, amely az embert sokoldalúságában és összetettségében fogja fel egyidejűleg mint természeti és társadalmi lényt.”¹²⁹

Az ember ilyen sokrétű kiteljesedése tehát csakis egy megfelelő társadalmi folyamat során mehet végbe, az emberi elidegenedés megszüntetésének és a kommunista humanizmus elérésének Marxtól idegen módon való meghirdetése viszont voltaképpen kishitű lebecsülése mindannak, amit eddigi szocialista fejlődésünk során elértünk. Mindkét közelítésre nemcsak saját környezetünkben, de világviszonylatban is bőven találunk példát.

Az első közelítési módra a legbeszédesebb példa a hírhedt sztálini bürokratizmus. Ez gyakran megvalósultnak hirdette azt, ami csak idővel és jelentős erőfeszítések árán, fokozatosan érhető el. A másik irányzatot

az ultrabalos jelszavakat hirdető, meglehetősen szétforgácsolt csoportok képviselik, amelyek úgy hiszik, vagy legalábbis azt hangoztatják, hogy mindent gyökeresen meg kell változtatni, mert a szocializmus eddigi eredményei olyan elenyészőek, hogy arra nem is érdemes építeni.

Egyik irányzatnak sem a proletariátus a szociális hordozója még akkor sem, ha bizonyos részei ezekkel az irányzatokkal sodródtak. Voltaképpen a tőkés társadalomban felduzzadt nyárspolgári réteg ad magáról hangot a nagy forradalmi események közepette. Ez a bürokrata réteg, amely a sztálinizmus szociális hordozója volt és mint irányzat — az adott helyzethez való idomulással — uralkodó irányzatként törekszik a felszínen maradni. De vonatkozik ez a nehézségekkel küszködő szocialista társadalmak és még inkább az általános gazdasági, politikai és erkölcsi válságba jutott fejlett tőkés társadalmak távlat nélküli nyárspolgárságának egy részére is, amelynek sem bátorsága, sem eltökéltsége nincs a kitartó, szervezett forradalmi küzdelemhez. Elkerülhetetlenül felötlik a nyárspolgárságnak a proletárforradalomban tanúsított magatartásáról írt Lenin-jellemzés. Szerinte a nyárspolgárt mint a forradalom szükségszerű útítársát mindig óvatosan kell kezelni, mert a forradalmiságot, ami kitartást és önfegyelmet követel, könnyen felcseréli az álforradalmi radikalizmussal, ami tulajdonképpen a forradalmi küzdelmekbe való belefáradást fejezi ki és a kitűzött forradalmi célok elérése miatti türelmetlenségnek ad hangot. Ezért, amikor a nyárspolgár a forradalom dagályán úszik, a forradalmárnál is radikálisabbnak igyekszik lenni, azaz, hogy amikor bekövetkezik a forradalom apálya, elsőnek húzza meg a vészharangot és takarodót fúj, hirdelve, hogy mindennek vége, kilátástalan a további küzdelem. Ez képezi valójában a sztálini rendszer társadalmi valóságától elszakadó Paryomkin-falvak igaziaknak nyilvánító vakbuzgóságát, de a jelenkor századvégének ultrabaloldali szellemi beállítottságát is, ami hangzatosságával igyekszik leplezni álforradalmiságát.

6. Az elidegenedés és a szocialista humanizmus

Marx emberfelfogásának lényeges elemét képezi az ember elidegenedéséről, külsővé válásáról, valamint ezen elidegenedésnek a fokozott megszüntetéséről szóló tanítása. Ehhez szorosan kapcsolódnak még az emberi igényeknek megfelelő társadalomról és a kommunista humanizmusról szóló Marx-fejtegetések.

Az elidegenedést mint szakkifejezést Marx kénytelen volt használni, amennyiben fenn akarta tartani a kapcsolatot — márpedig nagyon is fenn akarta — az akkori közírókkal, a szellemi irányzatokkal, mert a még nem egyesült Németországban a XIX. század első felében úgyszólván általánosan használatos volt az elidegenedés szakkifejezés.

Az akkori idők szellemi nagyságai közül szélesebb körben Hegel vezeti be az elidegenedés fogalmát elsősorban az őszesme dologiasodása

kapcsán. Valamivel más vonatkozásban használja Feuerbach az elidegenedést, noha szintén a reális világ ellentmondásának elemzésekor. Az általa értelmezett elidegenedés elsősorban az embernek mint természeti lénynek önmagával való meghasonulását jelöli, amely során megteremti maga számára az illuzórikus vallási képzetek fantasztikumának világát. Természetesen Hegel követői, a hegeli konzervatív jobboldal számára éppúgy, mint a baloldali ifjúhegeliánusok és általában az akkori gondolkodók számára — bár eltérő tartalommal — de az emberi elidegenedés és okozói, valamint a megszüntetése — általánosan használatos kifejezés volt. Ezért az, aki korrespondeálni kívánt kora szellemi életével, nem kerülhette el az ember elidegenedésének kérdéskörét. Így Marx számára, aki közíró és gondolkodóként igen élénken részt vett, különösen munkássága első évtizedében a németországi szellemi életben, természetes volt, hogy az elidegenedés kapcsán se maradjon ki a napirenden levő kérdések tisztázásából, illetve hogy kifejtse az ezzel kapcsolatos saját nézeteit is.

Ahogy erre Lapin utal,¹³⁰ nyilván Hegel általános gondolatmenetét követve, de materialista társadalomtörténeti szemléletből kiindulva, Marx az elidegenedés tárgyalását a szellemiség területén a vallásosság kérdéseiben összpontosítja, a politika területén megnyilvánuló elidegenedést az állam létezéséhez és hatásának elemzéséhez kapcsolja, míg az ember anyagi téren való elidegenedésénél a pénz szerepe és lényege szolgál számára kiindulópontul. Az elidegenedés ilyen részletezése azonban még nem teszi lehetővé Marx számára, hogy az elidegenedést általános jelentésében, immár saját értelmezésében felfedje. Ezt azonban Marx hamarosan megvalósítja, felfedve hogy az emberi elidegenülés kiindulópontja a munkavégzés területén van. Ennek felfedezése alapján az elidegenedés mint általánosítható fogalomkör, meglehetősen rövid időtartamra, Marx kutatásaiban és elemzéseiben hangsúlyozottan előtérbe kerül. Az elidegenedés alapfogalma által Marx már képes az emberiség történelmi fejlődésének valóságos, a tényleges helyzetnek és folyamatoknak megfelelő elmélyült elemzésére, illetve a fejlődés távlatainak feltárására, most már nem csak kommunista meggyőződése, hanem a valóság igazságra törő tudományos elemzése alapján.

Ezért állapítják meg, indokoltan, a Marx és Engels műveit sajtó alá rendező magyarországi szerkesztők a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* című kiadvány előszavában (természetesen fejtegetésük súlypontja nem Marx emberfelfogása, sem az elidegenedés Marx által való értelmezése, hanem a kéziratok szerepe és helye a tudományos szocializmus alapjainak kialakulási folyamatában, ami kapcsán az elidegenedés értelmezésének is megvan a maga jelentős helye):¹³¹

„Igen világosan mutatkozik meg Marxnak az őt megelőző polgári gondolkodáshoz való viszonya, valamint a gazdasági és a filozófiai kritika szerves egysége, elválaszthatatlansága a »Gazdasági-filozófiai kéziratok« központi kategóriájában, az elidegenedésben. Az elidegenülés középponti szerepet játszik Hegel filozófiájában és Feuerbach valláskritikájában is.

De Hegelnél az öntudat elidegenüléséről van szó, Feuerbachnál pedig az elvont történelmen és osztályokon kívüli ember elidegenedéséről. Marx tudományosan megfogalmazott történelmi-társadalmi értelmet ad az elidegenülés kategóriájának, megtölti azt gazdasági és történelmi tartalommal, osztálytartalommal (s ezzel döntő lépést tesz a polgári gazdaságtan által *adottnak* vett alapvető viszonyok magyarázatában, és megteszi az első lépést a társadalmi formák történelmi elemzésében azon az úton, amelynek további lépéseit a »Német ideológia«, majd pedig a »Tőke« és annak előmunkálatai, s később a »Család, magántulajdon és állam«-nak — ezt a témát Marx akarta feldolgozni — megírási előkészületei jelölik)."

A munkafolyamattal kapcsolatos elidegenülést Marx alapján négyféle megnyilvánulásában összegezi. Először a saját munkatermékétől való elidegenülés, amely termék a tőkés társadalomban mint a munkáson kívül álló és felette uralkodó erő jelentkezik. Ezt a lényeges megfigyelését Marx valamivel később az áru fétis-jellegeként részletezi. Másodszor, a termelés folyamatában való önelidegenülést, amely során az ipari korszak rabszolgájaként mások, a tőkés megbízottjai akaratának kénytelenek alávetni magukat a munkásuk, s munkájukat tőlük idegenek érdekében végezni. Ezt a körülményt Marx gazdasági kutatásai eredményei alapján a tőkés társadalmi rendre jellemző kizsákmányolás részletezésében tárja fel. Harmadszor, az ember elidegenülését „emberi lényétől”, saját társadalmi természetétől. Az elidegenülésnek ezt az alakját általában mint szociális elidegenülést emlegeti a szakirodalom, a munka- és az iparszociológia pedig behatóan tárgyalja napjainkban a rohamos tudományos-technológiai fejlődésnek a munkafolyamatra gyakorolt hatása kapcsán, ami a tőkés kizsákmányolás körülményei között sajátos módon időszerű. Negyedszer, „az embernek az embertől való elidegenedését”, amely az osztálytársadalom egész szerkezetében jelen van, azzal a lényeges figyelmeztetéssel, hogy ez nem meríti ki a társadalmi osztályok közötti ellentétet, hanem az egyes osztályon belüli egyenlőtlenségre is kiterjed. Így a tőkés társadalomban a proletár-bérmunkás osztályon belül, mint a kapitalizmus legelidegenedettebb osztályában, is jelentős akadályokat gördítenek az osztályszolidaritás és általában, az általános társadalmi előrehaladás vonalán a szocialista humanizmus kiteljesedése elé.

A munka folyamatával összefüggő és az ember elidegenedésének magvát képező négy alapvető alakot Marx néhány eredeti és jellegzetes megfogalmazásával illusztráljuk. Az alábbi idézetek Marxnak a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* című, először 1932-ben (Marx—Engels Intézet kiadása) megjelentetett Az elidegenült munka című részéből valók.

Ebben a kéziratrészben tehát Marx átfogóan fogalmazva kifejti: „A munkás annál szegényebb lesz, minél több gazdagságot termel, minél inkább növekszik termelése hatalomban és terjedelemben. A munkás annál olcsóbb áruvá lesz, minél több árut hoz létre. A dolgok világának értékesítésével egyenes arányban nő az emberek világának *elértéktelenedése*.”

A munka nemcsak árukat termel; önmagát és a munkást is mint árut termeli, mégpedig abban a viszonyban, amelyben egyáltalában árukat termel.

Ez a tény nem fejez ki egyebet, mint ezt: A tárgy amelyet a munkás termel, a munka terméke mint *idegen lényeg*, mint a termelőtől *független hatalom* lép vele szembe. A munka terméke az a munka, amely egy tárgyban rögzítette, dologivá tette magát, a munka *tárgyasulása*. A munka megvalósulása a munka tárgyasulása. A munkának ez a megvalósulása a nemzetgazdasági állapotban, mint a munkás *megvalótlanulása* (Entwirklichung), a tárgyasulás mint a *tárgy elvesztése és a tárgy igazában való szolgálata*, az elsajátítás mint *elidegenülés*, mint *külsővé-idegenné válás* jelenik meg.”¹³²

Részletesebben elemezve alapvető tételét Marx többek között kifejti: „... A munkásnak a maga termékében való *külsővé-idegenné válása* nem csak azzal a jelentőséggel bír, hogy munkája tárggyá, *külső* egzisztenciává válik, hanem, hogy *rajta kívül*, tőle függetlenül idegenül egzisztál és vele szemben önálló hatalommá válik, hogy az élet, amelyet a tárgynak kölcsönzött, ellenségesen és idegenül lép vele szembe.

Vegyük szemügyre mármost közelebből ezt a *tárgyasulást*, a munkás termelését és benne az *elidegenülést*, a tárgynak, az ő termékének *elvesztését*.

A munkás semmit sem hozhat létre a *természet*, az *érzéki külvilág* nélkül. Ez az az anyag, amelyen munkája megvalósul, amelyen munkája tevékeny, amelyből és amelynek révén termel.

Mint ahogy azonban a természet nyújtja a munka *létfenntartási eszközeit*, abban az értelemben, hogy a munka nem *élhet* tárgyak nélkül, amelyeken gyakorolják, úgy másfelől ő nyújtja a *létfenntartási eszközöket* a szűkebb értelemben is, tudniillik maga a *munkás* fizikai létfenntartásának eszközeit.

Minél inkább *elsajátítja* tehát a munkás a külvilágot, az *érzéki természet* munkája által, annál inkább elvon magától *létfenntartási eszközöket* abban a kettős tekintetben, először, hogy az *érzéki külvilág* mindinkább megszűnik munkájához tartozó tárgy, munkájának *létfenntartási eszköze* lenni; másodsor, hogy mindinkább megszűnik közvetlen értelemben vett *létfenntartási eszköz*, a munkás fizikai létfenntartása számára való eszköz lenni.

E kettős tekintetben a munkás tehát tárgyának szolgájává lesz, először, hogy *munkájának tárgyát*, azaz, hogy *munkát* kapjon, és másodsor, hogy *létfenntartási eszközöket* kapjon...”¹³³

Az emberi lénynek nembeli lény-mivoltától való elidegenedése, illetve ennek magyarázata Marx eredeti német nyelvű fogalmazásában, de szintűg a magyar nyelvű fordításban is egyszerűbb, mint a szerbhorvát nyelvű fordításban, mert a „nembeli lényt” rendszerint „generično biće” kifejezéssel fordítják, ritkábban pedig „rodno biće” kifejezéssel. Mindkét kifejezés csak Marx fejtegetései kapcsán válik közvetve érthetővé, de még így is fennmarad egy bizonyos értelmi homály. Ezért a különben

bonyolult fogalmazásnak számító Marx-szövegrész magyar nyelvű fordításban nem mondható nehezen érthetőnek. Íme az ízelítő az embernek mint nembeli lénynek az elidegenedéséről:

„Az ember nembeli lény (Gattungswesen), nemcsak annyiban, hogy gyakorlatilag és elméletileg a nemet, mind a sajátját, mind a többi dolgokét is a maga tárgyává teszi, hanem — és ez csak más kifejezés ugyanazon dologra — annyiban is, hogy önmagához mint a jelenvaló, eleven nemhez viszonyul, hogy magához mint *egyetemes*, ennél fogva szabad lényhez viszonyul.

A nembeli élet mind az embernél, mind az állatnál fizikailag először is, abban áll, hogy az ember (akár az állat) a szervetlen természetből él, s minél egyetemesebb az ember az állathoz képest, annál egyetemesebb a szervetlen természetnek az a területe, amelyből él...

Azáltal, hogy az elidegenült munka az embertől 1. elidegeníti a természetet, 2. önmagát, saját tevékeny funkcióját, élettevékenységét, ezáltal elidegeníti az embertől *a nemet: a nembeli életet* számára az egyéni élet eszközévé teszi. Először elidegeníti a nembeli életet és az egyéni életet és másodszor az utóbbit elvonatkoztatásában az első céljává teszi, ugyancsak elvont és elidegenült formájában.”¹³⁴

Végül egy példa Marx megfogalmazása alapján arra, mennyire központi helyet foglal el az elidegenedés értelmezésében a munka végzése a tőkés társadalomban, aminek a gazdasági-társadalmi magvát a tőkés magántulajdonon alapuló kizsákmányolás, illetve szociológiai vonatkozásban a sajátos elembertelenítő munkamegosztás képezi. Marx ide vonatkozó megfogalmazása az öngazgatású szocializmus jugoszláviai törekvéseit, célkitűzését és gyakorlatát is megvilágítja. Ebből kitűnik ugyanis, hogy milyen szoros kapcsolat létezik az ember elidegenülési formáinak megszüntetése és a között a folyamat és társadalmi viszonyrendszer között, amelyet napjainkban szocialista öngazgatásként jelölünk meg. Ezt különben a jelenkor társadalmi körülményei között mint élő társadalmi gyakorlatot és a jövőbemutató marxista elméletet a szocialista Jugoszláviában fejlesztettük ki leginkább. Visszatérve Marx 1844-ben papírra vetett megfogalmazására, ez a fejtegetés (némi kihagyásokkal) a következőképpen hangzik:

„Ha a munka terméke nem a munkás, ha idegen hatalom vele szemben, ez csakis azért lehetséges, hogy *a munkáson kívül egy másik emberé*. Ha tevékenysége az ő számára kín, akkor másvalaki számára kell *élvezetnek* és másvalaki életörömének kell lennie. Nem az isten, nem a természet, csak maga az ember lehet ez az idegen hatalom az ember felett...

Az embernek minden magától és a természettől való önelidegenülése abban a viszonyban jelenik meg, amelyet magának és a természetnek más, tőle megkülönböztetett emberekhez ad... Az elidegenült munka által az ember tehát nemcsak a termelés tárgyához és aktusához mint idegen és vele szemben ellenséges hatalomhoz való viszonyát hozza létre; létrehozza azt a viszonyt is, amelyben más emberek az ő termeléséhez és

termékéhez állnak, és azt a viszonyt, amelyben ő e más emberekhez áll...

Tehát az *elidegenült, külsővé-idegenné vált munka* által a munka létrehozza a munkától idegen és azon kívül álló embernek e munkához való viszonyát... A *külsővé-idegenné vált munka* (a *külsővé-idegenné vált élet*) fogalmát a nemzetgazdaságból persze a *magántulajdon mozgásának* eredményeként nyertük. De a fogalom elemzésénél megmutatkozik, hogy ha a magántulajdon a külsővé-idegenné vált munka alapjaként, okaként jelenik is meg, mégis éppenséggel annak következménye, mint ahogy az istenek is *eredetileg* az emberi értelem eltévelyedésének nem az oka, hanem az okozata. Később ez a viszony átcsap kölcsönhatásba.”¹³⁵

Az emberi társadalom értékrendszere szempontjából vizsgálva az alapvető, a legfőbb értéket Dragan Ničić joggal állapítja meg — hogy a marxista axiológia szemszögéből tehát az alapvető és legfőbb érték maga az ember, s ez magába foglalja azt is, hogy az ember öntevékeny lény. Mint ilyen, tudatosan, akarata szerint, tevélegesen viszonyul a valósághoz, s mint ember a munkáján keresztül nyer elismerést, fejezi ki emberi mivoltát.

Mivel tehát az osztálytársadalomban a munka és a munkavégzés által sokféleképpen elidegenül az ember, ez a körülmény kivetkőzteti emberi mivoltából, s ezért írja Ničić a következőket:

„Az osztálytársadalmakban azonban kényszerűség és az idegen munka kizsákmányolása uralkodik, s ezért az ember nem érvényesülhet, sem úgy, mint szabad, sem úgy, mint egyetemleges lény. Mindennapi társadalmi létezésében nem valósíthatja meg »nembeli lényegét«. Anyagi és szellemi tevékenységei és ezek eredményei ugyanis átváltoznak vele szembenálló és rajta uralkodó ellenséges erővé, s őt, a társadalmi-történelmi folyamat alanyát, annak tárgyává teszik. *Elidegenedésnek* Marx éppen ezt a társadalmi munkamegosztáson alapuló, objektív helyzetet nevezi.

A humanizmus és az elidegenedés polgári és marxista értelmezése között lényeges különbségeket találunk. A polgári humanizmus individualisztikus, és az elidegenedés megörökítésére törekszik, rendszerint úgy, hogy azt a tárgyasulással azonosítja. A marxizmus az elidegenedést a társadalmi élet múlandó, történelmi jelenségeként fogja fel, amely a kommunizmusban teljesen eltűnik...”¹³⁶

További fejtegetései során Ničić hivatkozik Marxnak arra a drámai megfogalmazására, hogy miként vetkőzteti ki a tőkés rendszer a bér-munkást emberi mivoltából. A munkás abban, ami által emberi-társadalmi lény — vagyis elsősorban a társadalmi jellegű munkavégzés kapcsán — olyannyira elidegenül, azaz külsővé-idegenné válik, hogy már csak a munkán kívül, tehát a nem sajátosan emberi létezésében, úgyszólván általános élőlényi, vagyis természeti létében, azaz állati létezésében marad meg aránylag szabadnak annak a társadalomnak kellős közepén, amely által válik társadalommá, és amelyben tulajdonképpen hangsúlyozottan nem-állati, hanem emberi jellegének kellene kidomborulnia. Ezzel kapcsolatban Dragan Ničić utal az alábbi megállapításra, amelyben Marx

jónéhány tételben kifejti válaszát arra a kérdésre, hogy „miben áll... a munka külsővé-idegenné válása”?:

„Először is abban — fejti ki Marx —, hogy a munka a munkás számára *külsőleges*, azaz nem tartozik lényegéhez, hogy tehát munkájában nem igenli, hanem tagadja, nem jól, hanem boldogtalannak érzi magát, nem fejti ki szabad fizikai és szellemi energiát, hanem fizikumát sanyargatja és szellemét tönkreteszi. Ezért a munkás csak a munkán kívül érzi magát magánál levőnek, a munkában pedig magán kívül levőnek. Otthon akkor van, amikor nem dolgozik, és amikor dolgozik, akkor nincs otthon. Munkája ennél fogva nem önkéntes, hanem kényszerű, *kényszersmunka*. Ezért nem szükséglet kielégítése, hanem csak *eszköz* a rajta kívül levő *szükségletek* kielégítésére. A munka idegensége tisztán eltűnik abban, hogy mihielyt nem egzisztál fizikai vagy egyéb kényszer, úgy menekülnek előle, mint a dögvész elől. A *külsőleges* munka, az a munka, amelyben az ember külsővé-idegenné válik, az önfeláldozás, a sanyargatás munkája. Végül a munka *külsőlegessége* a munkás számára megjelenik abban, hogy nem az ő sajátja, hanem másvalakié, hogy nem az övé, hogy benne ő nem önmagához, hanem másvalakihez tartozik. Mint ahogy a vallásban az emberi fantázia, az emberi agy és az emberi szív öntevékenysége az egyéntől függetlenül, azaz mint idegen, isteni vagy ördögi tevékenység hat az egyénre, ugyanúgy a munkás tevékenysége nem az ő öntevékenysége. Más, magamagának elvesztése.

Az lesz tehát az eredmény, hogy az ember (a munkás) már csak állati funkcióiban — evés, ivás és nemzés, legfeljebb még lakás, ékesség stb. — érzi magát szabadon tevékenynek, emberi funkcióiban már csak állatnak. Az állati lesz az emberivé és az emberi az állativá.

Enni, inni és nemzeni stb. ugyan szintén emberi funkciók. De abban az elvonatkoztatásban, amely ezeket az emberi tevékenység egyéb körétől elválasztja és végső és egyedüli végcélokká teszi, állatiak.”¹³⁷

Mindenesetre, amikor Marxnak az elidegenülésről szóló tanítását mérlegeljük, tekintetbe kell venni azt az indokolt figyelmeztetést, amire pl. Ilija Vuković is utal: „Marx bölcseleti-antropológiai koncepciójának központi kérdése nem az elidegenedés (az alienatio) elmélete, hanem az emberi elidegenülés megszüntetésének (a desalienationának), az önaffirmálásnak, önszervezkedésnek és az alkotóképeség sokoldalú kibontakozásának elmélete, amely a termelők szabad társulása felé mutat.

Marxnak a munka elidegenülésének megszüntetésére, illetve az ember általános emberi emancipációjára vonatkozó elmélete a marxista emberfelfogás gerincét képezi, de egyszersmind a jelenkor társadalmi fejlődése és a szocialista forradalmi változások megértésének a kulcsát is.”¹³⁸

Mint ahogy Marx emberfelfogásában nem központi, vagy legalábbis nem egyetlen lényeges tétel az elidegenedés — úgy nem helytálló, sőt hamis az a nézet is, amely szerint Marx később (egyesek szerint „érett Marx”-ként) eltekint az elidegenedés tárgyalásától és szűkebb, de konkrét módon foglalkozik a kérdéskörrel. Vannak olyanok is, akik állítják, hogy Marx későbbi munkássága során az elidegenülés helyett már

csak az osztályelnyomást és az osztálykizsákmányolást, valamint ezek megszüntetését tárgyalja.

Természetesen, amikor Marx a tőkés társadalmi valóságot közgazdasági-szempontról elemzi, akkor — és ez volt egyik tudatosan vállalt súlyponti kötelezettsége a forradalmi mozgalom előtt — a proletariátus gazdasági kizsákmányolásáról értekezik, noha a gazdasági vizsgálódása sohasem mellőzte a bölcséleti és társadalomelméleti közelítést sem. Viszont amikor az alapvető társadalmi folyamatokat vizsgálja, Marx az emberi elidegenedéstől szűkebb fogalmat használ, vizsgálódásainak összpontosítása is körülhatároltabb, s ezért társadalmi- és osztályelnyomásról ír. Ezért ilyen vonatkozásban nem a desalienatio vizsgálódásának célja, hanem az osztálykizsákmányolás felszámolása és a munka felszabadítása, illetve a szabadon társult munka társadalmának megteremtése, vagy az osztályelnyomás felszámolása és a kommunista társadalom létrehozása. Mégis téves az a nézet, hogy Marx az elidegenedést csak ifjúkori, főleg 1844-ben írt gazdasági-filozófiai kézírataiban tárgyalja. Az elidegenedés mint szakkifejezés ritkábban ugyan, de jelent van *A tőke* I. kötete 1857—1858-ban megfogalmazott filozófiai szövegezésében, *A tőke* 1867-ben megjelent I. könyvében, *A tőke* Engels által megjelentetésre előkészített, 1894-ben közreadott III. könyvében is.

Ennek a ténynek eredeti Marx-idézetekkel való érzékeltetésére még visszatérünk. Ám nem téveszthetjük szem elől azt sem, hogy Marxnak az elidegenedésről (és ennek túlhaladásáról) szóló nézetei nemcsak az áru fétis-jellegének és a tőkés társadalmi rendszer osztálykizsákmányolásának elméleti alapjául szolgáltak. Ezekből a kutatási eredményekből kiindulva — amire Dragutin Leković is felhívja a figyelmet¹³⁹ — Marx kifejti az ember lényére, az eldologiasodásra, az igazi humanizmusra, közelebbről pedig a kommunista humanizmusra, az ember totalitására, az emberiség történelmének értelmére vonatkozó nézeteit. Ezért téved Ernst Bloch, Marx ifjúkori műveinek és külön az elidegenedésre vonatkozó elméletének a védelmére kelvén a sztálinista revízióval szemben, — amely tagadta, és ma is tagadja a korai marxi életmű jelentőségét —, mert egy ellenkező előjelű hibába esik. Leković szerint ugyanis: „Bloch nemcsak túlbecsülte Marx ifjúkori műveit, hanem megkísérelte átszerkeszteni a marxizmust az elidegenedés elmélete alapján, és arra törekedett, hogy a marxizmust ennek az elméletnek a keretei közé szorítsa. Ezáltal a marxizmust elvont humanizmussá alakította, az elidegenedés elméletét pedig spekulatív antropológiává.”¹⁴⁰

Megjegyzendő, hogy a marxizmust elvont humanista módon értelmezők között nálunk is akadnak végletesek, akik szerint az ifjúkori művek a Marx-életmű leglényegesebb alkotásai, a többi pedig csak az alapvető mondanivaló kibővített vagy épp leszegényített formában való alkalmazása, konkrét kutatási területeken.

Az elidegenülés kérdését Marx az 1857—1858-ban megírt, elsősorban közgazdasági jellegű értekezésében, amelyet végleges formájában egy

évvel később, *A politikai gazdaságtan bírálatához* (Első füzet) címen jelentetnek meg, a következőképpen taglalja:

„... Csak a XVIII. században, a »polgári társadalomban« lépnek szembe az egyes emberrel a társadalmi összefüggés különböző formái az ő magáncéljait szolgáló pusztá eszközként, külső szükségyszerűségként. De az a korszak, amely ezt az álláspontot, az egyedülálló egyes ember álláspontját létrehozta, éppen az eddig legfejlettebb társadalmi (erről az álláspontokról általános) viszonyok korszaka. Az ember a szó legszorosabb értelmében »zoon politikon« (politikai, társadalmi állat), nemcsak társas állat, hanem olyan állat, amely csak a társadalomban tud egyedülállónak válni.”¹⁴¹

A tőke, A politikai gazdaságtan bírálat, Első kötet, I. könyv, A tőke termelési folyamata (Marx véglegesítette, első nyomtatásának megjelenési éve 1867) és *A tőke, A politikai gazdaságtan bírálat*, Harmadik kötet, III. könyv, A tőkés termelés összefolyamata (szövegét Engels véglegesítette mint a kötet kiadója; első nyomtatásának megjelenési éve 1894) 1974-ben közreadott szerbhorvát nyelvű kiadásának tárgymutatója alapján a mű az elidegenedést 4 (I. kötet) illet 7 (III. kötet) helyen tárgyalja.¹⁴² Annak szemléltetésére, hogy Marx későbbi, tehát az Engelsszel közösen írt *A Kommunista Párt kiáltványa* utáni évek elemző szövegeiben is tárgyalja az elidegenedést két idézetre hivatkozunk *A tőke* I. kötetéből:

„A munkának ez a természeti ereje a tőkének — amelybe a munkát bekebelezték — az *önfenntartó erejeként* jelenik meg, éppen úgy, ahogy a munka *társadalmi* termelőerői a tőke tulajdonságaiként és ahogy a többletmunkának a tőkés által való állandó elsajátítása a tőke állandó *önértékesítése*ként. A munka összes erői a tőke erőiként vetítődnek ki, ahogy az áru összes értékformái a pénz formáiként.”¹⁴³

„A törvény, amely szerint, hála a társadalmi munka termelékenységének haladásának, a termelési eszközök mind nagyobb tömegét progresszíve csökkenő erőfelfejtéssel lehet mozgásba hozni, ez a törvény *tőkés* alapon, ahol nem a munkás alkalmazza a munkaeszközöket, hanem a munkaeszközök a munkást, úgy fejeződik ki, hogy *mennél nagyobb a munka termelőereje, annál nagyobb a munkások nyomása foglalkoztatási eszközeire*, tehát annál bizonytalanabb létezésük feltétele: *saját erejük eladása* az idegen gazdagság szaporítására, vagyis a tőke önértékesítésére.”¹⁴⁴

A tőke III. kötetéből példaként a következő két szövegrészletet választottuk:

„Ez az elképzelésmód annál kevésbé hat meglepően, mert a tények látszólag megfelelnek neki és mert a tőkeviszony valóban elrejtja a belső összefüggést a mögé a teljes közömbösség, külsőlegesség és elidegenülés mögé, amelybe a munkás a saját munkája megvalósításának feltételeivel szemben juttatja.” Ezt követően Marx kiinduló megállapítása alátámasztásaként három körülményt részletez. „*Először: a termelési eszközök, amelyekből az állandó tőke áll, csak a tőkés pénzt képviselik...*, tehát csak vele állnak viszonyban, a munkásnak ellenben..., mint munkaeszköz-

közökkel és munkaanyaggal van dolga velük . . .” „*Másodszor*: minthogy ezek a termelési eszközök a tőkés termelési folyamatban ugyanakkor a munka kizsákmányolásának is eszközei, viszonylagos olcsóságuk vagy drágaságuk éppoly kevésbé érdekli a munkást, mint ahogy a lovat sem érdekli, vajon drága vagy olcsó zablával és kantárral irányítják-e. *Végül*, . . . a munkás valóban úgy viszonylik munkája társadalmi jellegéhez, ahhoz, hogy azt közös cél érdekében más munkások munkájával kombinálják, mint neki idegen hatalomhoz . . .”¹⁴⁵

A VII. szakaszban, A jövedelmek és forrásaik (48. fejezet) Marx többek között kifejti: „. . . Akkor e munkafeltételek formái önállósulásnak sajátos formája, melyet a munkafeltételek a bér munkával szemben öltenek, nem más, mint tőlük mint dolgoktól, mint anyagi termelési feltételektől elválaszthatatlan tulajdonság, velük mint termelési elemekkel szükségszerűen együttjáró, bensőleg összenőtt (eingewachsener) jellegzetesség. Társadalmi jellegük, melyet egy konkrét történelmi korszak határoz meg, a tőkés termelési folyamatban dologi jelleg . . . Ha tehát a bér munka és az általában vett munka egybeesik, akkor a munkabér is egybeesik a munka termékével, a munkabért képviselő értékrész pedig a munka által teremtettt értékkel általában. De ily módon a többi értékrész, a profit és a földjáradék, éppoly önállóan lép fel, mint a munkabér, és a munkától sajátosan különböző független, saját forrásokból kell eredniök . . .”¹⁴⁶

Természetesen *A tőke* előmunkálatainak kéziratában: *A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai*-ban (nyersfogalmazvány 1857—1858)¹⁴⁷ az elidegenedés és megszüntetésének fogalomköre sokkal gyakoribb, mint magában *A tőké*ben, tekintettel arra, hogy Marx műhelymunkájáról van szó. Így ha csak a tárgymutatók révén igyekszünk érzékeltetni ezt az imént hangsúlyozott körülményt, megállapítható, hogy a Nyersfogalmazvány 1972-ben közreadott magyar nyelvű kiadásának tárgymutatója az I. kötetben 9, a II. kötetben 4 lényeges fejtegetésre hívja fel az olvasó figyelmét.¹⁴⁸ Az 1979-ben kiadott szerbhorvát nyelvű kiadás (a tárgymutató ebben a kiadásban részletes és kötetenkénti) I. kötetének tárgymutatója 29 (részletezve: az elidegenedés általában, az elidegenedés és a pénz fétis-jellege, az elidegenedés és az egyed, a terméknek a munkástól való elidegenedése, a munka elidegenülése, a teljes elidegenülés),¹⁴⁹ a II. kötet tárgymutatója 10 lényegesebb helyre utal (utalásait a következő módon csoportosítva: az elidegenedés és annak megszüntetése, a munka elidegenedése, a munkás elidegenedése, az áru elidegenedése).

Az elidegenedésre és a túlhaladására vonatkozó Marx-fejtegetésekből, amelyeket a Nyersfogalmazvány (Grundrisse) tartalmaz, néhány szemelvényt közlünk. Az I. kötetben (Első rész) többek között kifejti:

„A pénz egyik formájában — amennyiben *csereeszköz* (nem a csereérték *mértéke*) — . . . megajándékozzák azzal a bizalommal, amellyel egymást mint személyeket nem ajándékozzák meg. De miért ajándékozzák meg a dolgot bizalmukkal? Nyilvánvalóan csak mint a személyek egymás közti *eldologiasodott viszonyát*; mint eldologiasodott csereérté-

ket, a csereérték pedig nem egyéb, mint a személyek termelő tevékenységének egymás közötti vonatkozása.”¹⁵⁰

Marx iróniával és meghökkentéssel számolva, ugyanebben a fejezetben kifejti a következőket is: „... Az általános prostitúció úgy jelenik meg, mint a személyi hajlamok, tehetségek, képességek, tevékenységek társadalmi jellegének egy szükségszerű fejlődési viszony. A nemegynemű egyenlővé tévése, ahogy Shakespeare szépen megfogalmazza a pénz.”¹⁵¹ Valamivel az idézett gondolatmenetet megelőzve Marx az elidegenedést történelmi távlatba helyezve a következő módon fogalmaz: „... A fejlődés korábbi fokain az egyes egyén teljesebben jelenik meg, éppen mert vonatkozásainak teljességét még nem munkálta ki és nem állította szembe magával, mint tőle független társadalmi hatalmakat és viszonyokat. Amennyire nevetséges az a hit, hogy meg kell állnunk ennél a teljes kiürültségnél. A polgári nézet soha sem jutott túl az ezzel a romantikus nézettel való ellentétén, és ezért ez a nézet mint jogosult ellentét kísérni fogja megboldogulásáig.”¹⁵²

Ugyanebben a kérdéskörben Marx még az alábbiakra utal: „... Egyébként itt csak azt kell megjegyezni, hogy az összereszkedelem és az össztermelés feletti áttekintés, amennyire ez az árjegyzékekben ténylegesen megvan, csakugyan a legjobb bizonyítékot szolgálja arra, hogyan lép szembe az egyesekkel saját cseréjük és saját termelésük *dologi*, tőlük *független* viszonyként. *A világpiacon az egyesnek valamennyivel való összefüggése*, de egyszersmind *ennek az összefüggésnek az egyesektől való függetlensége* maga is olyan fokig fejlődött, hogy a világpiac kialakulása ezért egyszersmind magába foglalja már a belőle való átmenet feltételét.”¹⁵³

A Nyersfogalmazvány kéziratának A tőkéről szóló részében Marx az elidegenedéssel kapcsolatban a következőket írja: „... A csereértékre alapozott termelés, amelynek felületén az egyenérték eme szabad és egyenlő cseréje végbemegy — bázisában *a tárgyasult munkának* mint csereértéknek az eleven munkára mint használati értékre való cseréje, vagy ahogy ezt szintén ki lehet fejezni, a munkának a maga objektív feltételeihez — és ezért az ő maga által létrehozott objektivitáshoz — mint idegen tulajdonhoz való viszonyulása: *a munka elidegenedése*.”¹⁵⁴ Fejtegetése folytatásában pedig leszögezi a következőket is: „Hogy az elidegenedés legvégletesebb formája, amelyben — a tőkének a bér munkához való viszonyában — a munka, a termelő tevékenység a saját feltételeihez és a saját termékéhez megjelenik, szükségszerű átmeneti pont — és ezért *magán-valóan*, még csak fonák, fejtetőre állított formában már magába foglalja a *termelés valamennyi korlátolt előfeltételének* felbomlását...”¹⁵⁵

A teljes mérvű, a „totális” elidegenedésről a tőkés társadalomban Marx a következőképpen értekezik, összehasonlítva a tőkés termelési módot a korábbi termelési módokkal (az ázsiai tulajdonforma, az antik tulajdonforma stb.): „... Ily módon a régi szemlélet, amelyben az ember jelenik meg a termelés céljaként — bármilyen korlátolt nemzeti, vallási, politikai

meghatározásban is —, igen magasztosnak látszik a modern világhoz képest, amelyben a termelés jelenik meg az ember céljaként és a gazdagság a termelés céljaként... A polgári gazdaságtanban — és a neki megfelelő termelési korszakban — az emberi benső e teljes kimunkálása mint teljes kiürülés, ez az egyetemes tárgyasulás mint totális elidegenedés, minden meghatározott egyoldalú célnak a lerombolása pedig mint az öncélnek egy egészen külsőleges cél oltárán való feláldozása jelenik meg. Ezért egyrészt a gyermeki ókori világ magasabbrendűnek jelenik meg...¹⁵⁶

A tőkés társadalomban tapasztalható elidegenedésről, az ember és a társadalom egészének gazdasági viszonyáról Marx megállapítja: „... A tőke korlátja az, hogy ez az egész fejlődés ellentétesen megy végbe és a termelőerők, az általános gazdagság stb., tudás stb. kimunkálása úgy jelenik meg, hogy a dolgozó egyén maga *elidegeníti* magát; a belőle kimunkálthoz nem úgy viszonyul, mint a *saját gazdagságának*, hanem mint *idegen gazdagságnak* és saját szegénységének a feltételeihez...¹⁵⁷ Ezt Marx A tőkérről szóló fejezetben a következő módon is kifejezi: „... Tehát ebben a cserében a benne tárgyasult munkaidő egyenértéke fejében a maga értéklétrehozó és -gyarapító eleven munkaidejét adja. Mint okozatot adja el magát. A tőke mint okot, mint tevékenységet szívja fel, mint ilyen¹ testesül meg benne. Ily módon a csere átcsap ellenkezőjébe és a magántulajdon törvényei — a szabadság, egyenlőség, tulajdon — a saját munka feletti tulajdon és a szabad rendelkezés felett — átcsap a munkás tulajdonnélküliségébe és munkájának elidegenülésébe, abba, hogy mint idegen tulajdonhoz viszonyul hozzá és vice versa.”¹⁵⁸

Tárgyalt témánk szempontjából sokatmondó a „A tőkérről szóló fejezet” ama részlete (a Nyersfogalmazvány második részében), amelyet a magyar nyelvű kiadás szerkesztőse „A munkafeltételek elidegenedése a munkával szemben a fejlődése során” alcímmel látott el, a szerbhórvát nyelvű kiadás szerkesztője viszont tömören csak mint „10. Az elidegenedés és az elidegenedés meghaladásának lehetősége” közcímmel jelölt. Az elidegenülés és a külsővé-idegenné válás témájáról (a szerbhórvát nyelvű fordítónak a szabatos szövegfordítással nagyobb nehézségei voltak, így az eredeti német szókapcsolatokat kénytelen volt lábjegyzetben¹⁵⁹ is közölni) Marx itt a következőket mondja:

„... A hangsúly nem ennek az iszonyú tárgyi hatalomnak — amelyet a társadalmi munka magával mint a maga egyik mozzanatát szembeállított — a *tárgyasult voltán* van, hanem az *elidegenült*, külsővé-idegenné vált, elidegenített voltán, azon, hogy nem a munkához, hanem a megismerésített termelési feltételekhez, azaz a tőkéhez tartozik... A polgári közgazdászok annyira beleragadtak a társadalom egy meghatározott történelmi fejlődési fokának elképzelésébe, hogy a munka társadalmi hatalmi *tárgyasulásának* szükségszerűsége elvászthatatlannak tűnik az eleven munkával szemben való *elidegenülésüknek* szükségszerűségétől...¹⁶⁰ Az előbbi gondolatmenetet folytatva Marx a következőképpen zárja le megállapítását:

„Nem szükséges különös éleselméjűség annak megértéséhez, hogy pl. a jobbágyság felbomlásából keletkezett szabad munkából vagy bér munkából kiindulva a gépek csakis az eleven munkával ellentétben, vele szemben idegen tulajdonként és ellenséges hatalomként *jöhetnek létre*; azaz hogy tőkeként kell szembe lépniük vele. De éppolyan könnyű azt átlátni, hogy a gépek nem érnek majd véget a társadalmi termelés hatóerői lenni, mihelyt pl. a társult munkások tulajdonává lesznek. Az első esetben azonban elosztásuk, azaz az, hogy a munkások *nem sajátjai*, éppannyira feltétele is a bér munkára alapozott termelési módnak. A másik esetben a megváltozott elosztás a termelés egy *megváltozott*, csak a történelmi folyamat révén keletkezett új alapszaból indulna ki.”¹⁶¹

Iménti fejtegetésében Marx kifejezetten állítja: a tőkés rendszertől eltérő „új alapszaból indulva ki” a társadalmi viszonyok lényeges jellemvonása az lesz, hogy „a társult munkások tulajdonává lesz”, s ebben az új társadalmi viszonyrendszerben megszűnik a dolgozók elidegenedése. A tőkés társadalomban a bér munkás „nem lehet sajátja”, elidegenedett önmagától, a társadalomtól, a társadalmi munkafolyamattól, mert a társadalmi termelőerők szükségszerűen vele szembe ellenséges erőként, tőkeként lépnek fel. Ez szűnik meg akkor, amikor ezek az erők „a társult munkások tulajdonává lesznek”.

A már említett Az elidegenedés marxista elmélete című 1963-ban Párizsban megvédett disszertációjában Dragutin Leković nagyszámú elidegenedési formát tárgyal. Természetesen a XI., zárófejezetben az ember elidegenedésének meghaladását is tárgyalja. Az elidegenedési formákat a szerző a következő hét fejezetbe csoportosítja: az emberi elidegenedés módzatai, a gazdasági elidegenülés, a szexuális elidegenülés, a tudat elidegenülése és végül az elidegenülésről mint a fejlődés kifejezéséről és határáról. (IX—X. fejezetek).¹⁶² Egyik zárókövetkeztetésében Leković többek között kifejti, hogy az elidegenedés elmélete elsősorban, ha nem is kizárólag, filozófiai kérdéskör. Ez az elmélet akármennyire lényeges a marxizmus számára (hozzáfűzhetjük a marxista emberfelfogás számára is) távol áll attól, hogy kimerítse a marxizmusnak az emberről alkotott nézetét, de az emberfelfogást egy adott nézőpontból világítja meg és kifejti az emberi kiteljesülés és az emberhez méltó világ egyik lényeges körülményét. Erre vonatkozó nézetét a következőkben összegezi:

„... Az elidegenedés elmélete a marxizmus filozófiai aspektusát képviseli elsősorban, vagy még inkább csak a marxizmus filozófiai aspektusát, mert az elidegenedés elmélete nem foglalja magába sem a szubjektum és az objektum dialektikáját, sem az episztomológiát, az ontológia kérdéseit stb. Míg a marxizmus felöleli az embert, a társadalmat, a történelmet, a világot, vagyis amíg a marxizmus általános világnézetet képvisel, az elidegenedés ennek az elméleti rendszernek csak egy eleme: az embernek és világa létrehozásának egy meghatározott szempontból való értelmezése. Ezért nem engedhető meg, hogy a marxizmust az elidegenedés elméleteként kezeljük, sem az, hogy ennek az elméletnek alapján fejtjük ki a marxizmust. Különbözik a hely, amelyet ez az elmélet a mar-

xizmusban elfoglal, mindinkább háttérbe szorult a marxizmus fejlődésével és kiteljesedésével összhangban . . .”¹⁶³

Eddigi fejtegetésünkben elegendő érvet sorakoztattunk fel megállapításunk bizonyítására, miszerint Marx emberfelfogásával kapcsolatban az elidegenedés és annak meghaladása nem szorítkozik csupán munkássága kezdeti évtizedére, noha legtöbb teret 1844-ben írt kézírataiban szentel ennek a témakörnek. Később is számol az elidegenedéssel és annak meghaladásával, kutatva az emberhez méltó társadalom kialakításának lehetőségeit, és elemezve a tőkés társadalom leküzdhetetlen belső ellentmondásait. Idővel azonban Marx a jövőendő osztály nélküli szabad társadalom létrehozásának mozgatóit kutatva az elidegenedés magvára összpontosítja figyelmét: a gazdasági kizsákmányolásra és a szociális osztályelnyomásra.

Természetesen a sokféle elidegenedés-forma közül a központi és meghatározó elidegenedés-formára Marx még munkássága elején, a *Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből* című írásában felhívta a figyelmet, és ezt a központi kérdést a következőkben jelölte meg:

„... Vallás, család, állam, jog, morál, tudomány, művészet stb. csak különös módjai a termelésnek és ennek általános törvényei alá esnek. ... A vallási elidegenülés mint olyan csak az ember bensejében, a tudat területén megy végbe, de a gazdasági elidegenülés a valóságos élet elidegenülése — megszüntetése, ezért mindkét oldalt átfogja.”¹⁶⁴

Ezért is hívja fel a figyelmet Veljko Vlahović a XX. század második feléből szemlélve a nézeteket: „Követve a módot, ahogyan az elidegenedés elméletét kezelik, gyakran fölvetődik a kérdés: vajon azon marxisták álláspontja, akik az elidegenedésre elsősorban mint etikai és nem gazdasági kérdésre tekintenek, nem közelíti-e meg azoknak a nem-marxistáknak az álláspontját, akik az elidegenedést kizárólagosan mint etikai kategóriát kezelik... A filozófus az évszázadok folyamán az embert tulnyomóan a társadalomtól elválasztva szemlélte. Marx érdeme elsősorban abban van, hogy az emberen belüli ellentmondásokat kapcsolatba hozta a társadalmában létező ellentmondásokkal. A kísérlet, hogy más módszerrel közelítsenek az elidegenedés kérdéséhez és tudományos értelmezésekhez jussanak határozott sikertelenséghez vezet.”¹⁶⁵

Marx emberfelfogása kapcsán az elidegenülést és a szocialista humanizmust még három kérdéskörben érintjük: először, az elidegenülés mai értelmezését taglaljuk jelenkorunk marxizmusában; másodsor, a szocialista humanizmust és a megvalósulásához szükséges társadalmi feltételeket és harmadszor, a következményeket, amelyek alapján létrejöhet majd a szabadon társult termelők társadalma, vagyis ahogyan Marx a 10. Feuerbach-tézisben nevezi: „az emberi társadalom, vagy a társadalmiasult emberiség”.

*

- A befejező részben a következő témák kerülnek megvitatásra:
6. Az elidegenülés és a szocialista humanizmus (folytatás)
 7. A marxista emberfelfogás időszerűsége és kereteinek tágulása a XX. századvég tudományos és technológiai fejlődésének időszakában

Jegyzetek

- ⁹⁰ Bogdan Šešić: Savremeni čovek i svet. Zavod za izdavanje udžbenika Socijalističke Republike Srbije, Beograd, 1969, 139.
- ⁹¹ Lukács György: Utam Marxhoz. Utóirat, 1957; Megjelent: Lukács Gy., Utam Marxhoz, Válogatott filozófiai tanulmányok, II. kötet; Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1971, 304. oldal.
- ⁹² Lukács György: A fiatal Hegel. A dialektika és az ökönomia összefüggéseiről, Kossuth Könyvkiadó — Akadémiai Kiadó, Budapest, 1976, 539 oldal.
- ⁹³ Uo. 541. oldal.
- ⁹⁴ Friedrich Engels: Ludwig Feuerbach és a klasszikus német filozófia vége. MEM, 21. kötet, 1883—1889, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970, 265. oldal.
- ⁹⁵ Lukács: A fiatal Hegel idézett kiadása, 541—542. oldal.
- ⁹⁶ Veljko Korać: Marksovo shvatanje čoveka, istorije i društva. Beogradski izdavačko-grafički zavod, Redakcija „Kultura”, Beograd, 1971, 61. oldal.
- ⁹⁷ Karl Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. (Harmadik kézirat), Második, változatlan kiadás, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970, 70—71. oldal.
- ⁹⁸ Uo. Előszó, VII. oldal.
- ⁹⁹ Uo. Előszó, VIII. oldal.
- ¹⁰⁰ Uo. 100. oldal.
- ¹⁰¹ Uo. 108. oldal.
- ¹⁰² Uo. 109. oldal.
- ¹⁰³ Bogdan Šešić: Idézett műve, 139—140. oldal.
- ¹⁰⁴ Uo. 139. oldal.
- ¹⁰⁵ Lukács: A fiatal Hegel idézett kiadása, 479. oldal.
- ¹⁰⁶ Uo. 566. oldal.
- ¹⁰⁷ Veljko Korać idézett művéből Marxnak az emberről, a történelemtől és a társadalomról kialakított felfogását tárgyaló esettanulmánya, 1971-es kiadása, 41. oldal.
- ¹⁰⁸ Magyar nyelven bővebben lásd Rehák László cikkét Bogdan Šešić hozzájárulása az antropológiai neomarxista filozófia számbavételéhez; Léttünk 1977/3—4. szám, 98—121. oldal.
- ¹⁰⁹ Veljko Korać idézett műve, 46. oldal.
- ¹¹⁰ Bogdan Šešić idézett műve, 141—147. oldal.
- ¹¹¹ Uo. 147—156. oldal.
- ¹¹² V. Korać idézett műve, 156—164. oldal.
- ¹¹³ Karl Marx: Tézisek Feuerbachról (az 1845 tavaszán papírra vetett széljegyzetek „1. ad Feuerbach” Marx által megfogalmazott megjelölés

- a századvégi megjelentetés során honosodott meg); MEM, 3. kötet, 1845—1846, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1960, 10. és 553. oldal.
- ¹¹⁴ Predrag Vranicki: Marginalije uz problem humanizma. Megjelent a Humanizam i socijalizam, Zbornik radova, Prva knjiga című tanulmánygyűjteményben a zágrábi Naprijed Kiadóvállalat gondozásában, 1963-ban; az utalás és idézetek a kötet 293. oldaláról.
- ¹¹⁵ Karl Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Második változatlan kiadás; Második kézirat (Az elidegenült munka című fejezet), Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970, 50. 1.
- ¹¹⁶ Karl Marx i Friedrich Engels: Rani radovi. Izbor, Kultura, Zagreb, 1953; 203. 1. — Karl Marx, Friedrich Engels: Rani radovi (redaktor: Predrag Vranicki), Naprijed, Zagreb i Sloboda, Beograd, 1973, 253. 1. — Így azután többek között: Danilo Ž. Marković: Sociologija rada. (peto izdanje) Savremena administracija, Beograd, 1979, 144. 1.; Predrag Rađenović, Živko Surčulija: Sociološka krestomanija sa komentarima. Novinsko-izdavačka ustanova Službeni list SFRJ, Beograd, 1978, 104. l.
- ¹¹⁷ Gajo Petrović: Marxovo shvaćanje čovjeka, megjelent: Humanizam i socijalizam, Zbornik radova, Prva knjiga, Naprijed, Zagreb, 1963. 36—37. oldal.
- ¹¹⁸ Karl Marx: A tőke, A politikai gazdaságtan bírálata; Első könyv, A tőke termelési folyamata (22. fejezet, 63. lábjegyzet, III. kiadás), Szikra Kiadás, Budapest, 1955. 565. oldal.
- ¹¹⁹ K. Marx: A tőke. I. könyv, idézett kiadás (1. fejezet), 51. oldal.
- ¹²⁰ Nikolaj Ivanovič Lapin: Mladi Marks. Mladost, Beograd, 1984. 127. oldal.
- ¹²¹ Lukács György: Adalékok az ifjú Marx filozófiai fejlődéséhez (1840—1844). in. Utam Marxhoz, Válogatott filozófiai tanulmányok, II. kötet, Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1971, 280—281. oldal.
- ¹²² Karl Marx i Friedrich Engels: Rani radovi. Izbor: Kultura, Zagreb, 1953, 381. oldal.
- ¹²³ Predrag Vranicki: Marginalije uz problem humanizma, in. Humanizam i socijalizam, Zbornik radova, Prva knjiga, Naprijed, Zagreb, 1963, 300. oldal.
- ¹²⁴ Uo. 304. oldal.
- ¹²⁵ A Jugoszláv Kommunista Szövetség programja, III. magyar nyelvű kiadás, Forum, Újvidék, 1977, 150. oldal.
- ¹²⁶ Veljko Vlahović: Revolucija i stvaralaštvo. Beogradski izdavačko-grafički zavod, Redakcija „Kultura”, Beograd, 1973, 192. 1. (Valójában a szerző 1968-ban a valamikori fővárosi Politikai Tudományok Főiskoláján (Pártfőiskola) április—májusban tartott egyetemi előadásának szövegéről van szó.)
- ¹²⁷ Karl Marx: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. MEM, 8. kötet (1851—1853), Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1962. 105. oldal.
- ¹²⁸ Veljko Vlahović: A forradalmak és az alkotómunka. Forum, Újvidék, 1975, 43. oldal.
- ¹²⁹ Ilija Vuković i Dobrosav Bjelić: Pregled osnova marksizma. Drugo dopunjeno i izmenjeno izdanje, Savremena administracija, Beograd, 1979, 157. l.
- ¹³⁰ Nikolaj Ivanovič Lapin: Mladi Marks, Niro „Mladost” Beograd, 1984, 180. l.

- ¹³¹ Társsszerzők: A Kiadás előszava, In. Karl Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből, Második, változatlan kiadás, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970, VIII. oldal.
- ¹³² K. Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből kiadása 1970-ből, 45. oldal.
- ¹³³ Uo. 46. oldal.
- ¹³⁴ Uo. 49. oldal.
- ¹³⁵ Uo. 52—53. oldal.
- ¹³⁶ Dragan G. Ničić: A marxista filozófia alapja. Közgazdasági Intézet Tmasz, Szabadka, 1978, 109—110. oldal.
- ¹³⁷ K. Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből, id. kiadás, 47—48. oldal.
- ¹³⁸ Ilija Vuković, Dobrosav Bjelić: Pregled osnova marksizma. Savremena administracija, Beograd, 1979, 159. oldal.
- ¹³⁹ Dragutin Leković: Marksistička teorija otuđenja. Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1968, 11—12. l.
- ¹⁴⁰ Dragutin Leković, idézett mű, 13. oldal.
- ¹⁴¹ MEM, 13. kötet, 1859—1860, Karl Marx: Bevezetés („A politikai gazdaságtan bírálatához”), I. Termelés, fogyasztás, elosztás, csere(forgalom), 1. Termelés. Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1965, 152. oldal. — Marx és Engels egybegyűjtött munkáinak szerbhorvát kiadója egészében csatolja azt A tőke előmunkálatainak kéziratanyagához, nevezetesen A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (Nyersfogalmazvány) 1857—1858 című szövegekhez, lásd: Karl Marx—Friedrich Engels, Delo, 19. kötet, Prosveta, Beograd, 1979, 6. l.
- ¹⁴² MED, 21. köt., Prosveta, Beograd, 1977, 846. l. MED, 23. kötet, Beograd, 1974, 824. l.
- ¹⁴³ Marx Károly: A tőke, A politikai gazdaságtan bírálata, Első kötet (III. kiadás), Szikra kiadás, Budapest, 1955, 562—563. o.
- ¹⁴⁴ Uo. 598. oldal.
- ¹⁴⁵ Marx Károly: A tőke, A politikai gazdaságtan bírálata, Harmadik kötet (III. kiadás), Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1961, 104—105. oldal.
- ¹⁴⁶ Uo. 791. oldal.
- ¹⁴⁷ Első megjelentetése, német nyelven 1939—41-ben történt, Moszkvában, a Marx—Engels—Lenin Intézet gondozásában (Marx—Engels Művei második orosz nyelvű kiadásában a sorozat 46. kötetét képezi), a Kelet-Berlinben székelő „Dietz” kiadó hasonló kiadásban a német nyelven először Moszkvában megjelent kéziratot 1953-ban és 1974-ben jelentette meg. Magyar nyelven két kötetben a Kossuth Könyvkiadó 1972-ben adta közre. Szerbhorvát nyelven a belgrádi Prosveta kiadásában megjelenő Marx—Engels Művei sorozat 19. és 20. köteteként 1979-ben adták ki (ugyanaz a szöveg külön népszerű kiadásban is megjelent a Prosveta kiadásában). Ezt megelőzően Gajo Petrović válogatásában a kézirat részleteit jelentette meg a zágrábi Naprijed Könyvkiadó, 1974-ben (36 oldalas bevezető előszavával), amely kiadást annak idején Vladimir Bakarić erősen bírálta a szerkesztő önkényes és a saját nézeteinek megfelelő szövegválogatása miatt.
- ¹⁴⁸ Karl Marx: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (Nyersfogalmazvány) 1857—1858, Második rész, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1972, 483. oldal.
- ¹⁴⁹ Karl Marx, Friedrich Engels: Dela, 19. kötet, Institut za međunarodni

radnički pokret — Prosveta, Izdavačka radna organizacija, Beograd, 1979, 471. l, Karl Marx, Friedrich Engels: Dela, 20. kötet, Beograd, 1979, 585. l.

¹⁶⁰ A nyersfogalmazvány I. kötetének idézett 1972-es magyar nyelvű kiadása, „A pénzről szóló fejezet”, 77. oldal.

¹⁵¹ I. m. I. kötet, 79. oldal.

¹⁵² I. m. I. kötet, szintén 79. oldal.

¹⁵³ I. m. I. kötet, 78. oldal,

¹⁵⁴ I. m. I. kötet, 391—392. oldal.

¹⁵⁵ I. m. I. kötet, 392. oldal.

¹⁵⁶ I. m. I. kötet, 367. l.

¹⁵⁷ I. m. II. kötet, 24. l.

¹⁵⁸ I. m. II. kötet, 144. l.

¹⁵⁹ Karl Marx i Friedrich Engels: Dela, 20. kötet, Karl Marx: Osnovi kritike političke ekonomije (Rukopis iz 1857—1858), Drugi deo, Beograd, 1979, 175. l.

¹⁶⁰ A nyersfogalmazvány idézett magyar nyelvű kiadásának 1972-ben megjelent II. kötete, 287. oldal.

¹⁶¹ I. m. II. kötet, 288. oldal.

¹⁶² Dragutin Leković: Marksistička teorija otuđenja. Institut za izučavanje radničkog pokreta, Beograd, 1968, 5—8. l.

¹⁶³ I. m. 398—399. l.

¹⁶⁴ Karl Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok 1844-ből. Második, változatlan kiadás, Kossuth Könyvkiadó, Budapest, 1970, 69. oldal, (Harmadik kézirat, Magántulajdon és kommunizmus).

¹⁶⁵ Veljko Vlahović: Svijet i stvarni život: Svjetlost, OOUR Izdavačka dje-latnost, Sarajevo, 1976, 245. l. (Először 1964-ben jelent meg.)

Jung Károly

BÁCS-BODROG VÁRMEGYEI MÓRINGLEVELEK
A VAJDASÁGI LEVÉLTÁRBÓL

*Tárkány Szűcs Ernő
(1921—1984) emlékének*

Az egyre inkább gazdagodó és kutatási területeit tekintve bővülő jugoszláviai magyar néprajzkutatás napjainkban már nem csupán közzétett népdalgyűjtéseket, szokásleírásokat, meseanyagot tud felmutatni. Kiszélesedésének, elmélyülésének bizonyítékai azok a tanulmányok és önálló, monografikus igényű kiadványok, amelyek az áttekintés, elemzés, esetenként az összegezés szándékával készültek.¹ Néprajzkutatásunk eljutott már addig, hogy a recens anyag közzététele és elemzése mellett immáron a diakronikus folklóranyag számbavételére is gondolhat; ezt mutatják azok a kiadványok és dolgozatok, amelyek — ha egyelőre még nem is nagy számban — már megjelentek vagy készülöben vannak. A történeti folklóranyag felkutatása természetesen lassú, időigényes vállalkozás, s az anyagi lehetőségek mellett a rendelkezésre álló képzett kutatók száma is meghatározza az ilyen fajta munkát. A jugoszláviai magyar sajtó régebbi időszakaiban közzétett írások, szövegközlések, más műfajú szövegekben lappangó folklór adatok összegyűjtése mai és jövődöbeni feladatunk. Mivel azonban sajtótörténetünk kutatása folyamatban van, így már ma is tudomásunk van számos két háború közötti vagy ennél régebbi felhasználható folklóradatról.²

A diakronikus folklóradatok régebbi rétegének lelőhelyei azonban nem a múlt sajtójának lapjain, hanem a levéltárak iratkötegeiben rejlenek; folklórunk feltételezett régebbi történeti adatait tehát a levéltárakban kell keresnünk. Hogy ez mennyire nem kilátástalan vállalkozás, azt már most igazolni tudjuk; már eddig is birtokában van néprajzkutatásunk olyan adatoknak, amelyek alkalmasak arra, hogy elmélyítsék ismereteinket szűkebb hazánk népismeretei múltjában. A levéltári kutatásokat tehát a kezdeti biztató eredmények után folytatnunk kell, mert minden bizonynyal további adatok előbukkanására van kilátásunk. Elsősorban persze a központi intézmény, a karlócai Vajdasági Levéltár fondjai látszanak vonzónak, de sorra kell vennünk városi történelmi levéltárainkat is, mert sejthető, hogy itt is eredményre lehet számítani. Az effajta vállalkozáshoz jó kiindulópontot jelentenek azok a levéltári kalauzok, amelyek

a Vajdasági Levéltár kiadásában megjelentek,³ továbbá egy áttekintő kiadvány tartományunk levéltárainak anyagáról.⁴

A levéltári fondokban rejlő, folklorisztikai tekintetben is kamatoztatható leírások jó alapot jelentenek ahhoz, hogy néphagyományunk kontinuitásáról elgondolkozzunk, hogy a recens adatokat esetenként egy-két századdal korábbi feljegyzésekkel vessük egybe. Közismert például, hogy a jugoszláviai magyarság hagyományőrző közösségeiben napjainkban is igen jó anyag gyűjthető a boszorkányhiedelmekkel kapcsolatban. Azt is tudjuk, hogy területünkről ez ideig egyetlen boszorkányper került publikálásra.⁵ Bár a mai boszorkányhit és a több mint két évszázaddal ezelőtt lefolytatott boszorkányperek között kockázatos dolog összefüggést keresni, mégis igazoltnak látszik az a feltevés, hogy levéltárainkban eddig ismeretlen iratok lappanghatnak a boszorkányüldözéssel kapcsolatban. Az eddigi kutatások néhány ilyen iratot már felszínre is hoztak.⁶

Mivel a levéltári anyagban az egykori közigazgatás hivatalainak irat-hagyatéka is nagy mennyiségben megőrződött, arra is gondolnunk kell, hogy külön figyeljük a népi jogszokásokkal kapcsolatos írásos emlékeket. Ez annál is inkább fontos feladatunk, mivel a folklórnak ez a területe eddig elkerülte kutatóink figyelmét. Minden bizonnyal fontos és hasznos lenne összegyűjtenünk XVIII—XIX. századi testamentumainkat, hagyatéki leltárainkat, a céhes étellel kapcsolatos iratokat: szabályzatokat, árjegyzégeket stb. Ezeknek az adatoknak fényében lenne aztán alkalmunk betekinteni a népelet mindennapjaiba, mintegy kirajzolódhatna előttünk — legalábbis több vonatkozásában — az adott korszak valósága, vagyis az a kontextus, amelyben a népszokások, népi hiedelmek, népi jogszokások megvalósultak. A magunk területéről itt még kevés példát sorolhatunk fel, mivel az ilyen fajta (pontosabban: ilyen szempontú!) kutatások éppen hogy csak megkezdődtek.⁷

Az eddig elmondottakat alkalmunk van alátámasztani néhány szerény adattal, mintegy azt illusztrálandó, hogy a levéltárakban meglelt és szóra bírt iratok igen sokat mondhatnak a ma embere számára is, hisz ha nem is napjainkig, de legalább a tegnapig összekapcsolnak bennünket azzal a korral (korokkal), melyekben elődeink éltek ezen a tájon. Olyan fogalmak, szavak, olyan gondolkodásmód bomlik ki ezekből a szövegekből, amelyek nagyszüleink számára még ismerősen csengtek. Jelen dolgozatunkban néhány ilyen levéltári adatot szándékozunk bemutatni és kommentálni.

Az itt közlésre kerülő három irat a népi jogszokások irodalmában házasságlevél, házassági kontraktus, móringlevél néven ismeretes.⁸ Ennek a kérdésnek a szakszerű kutatása igen későn indult meg a magyar folklorisztikában; Tagányi Károly századeleji kezdeményezése és problémafölvetése⁹ után évtizedek teltek el, míg a kutatás kellő figyelemmel fordult az efféle iratok felé. Néhány elszórt publikáció után csak a hatvanas évek elején indult meg a házassági szerződések nagyobb számban való közzététele, s ez elsősorban Mándoki László érdeme.¹⁰ Ő volt az

egyébként, aki először tekintette át a házassági szerződések (móringlevelek) irodalmát, s kimutatta, hogy mórington és mórिंगoláson a magyar nyelvterület más-más részein nem mindig azonos fogalmat értettek.¹¹ Mándoki László után a magyar népi jogszokáskutatás alapvető monográfiájának megalkotója, Tárkány Szűcs Ernő foglalta össze a kérdést.¹² Kimutatta, hogy a mórिंगolás egészen Werbőczy István *Tripartitum*áig visszavezethető, ahol hitbérként nyert megfogalmazást a szokás.¹³ Érdekes módon a *Hármaskönyv*ben megfogalmazott rendelkezések nem vonatkoztak a parasztság esetleges mórिंगolási gyakorlatára, s voltaképpen a XVIII. századtól kezdődően bukkannak fel a mórिंगlevelek igen nagy számban. Ez arra vall, hogy a hitbérből a szokásjogi gyakorlat által alakult ki a mórिंग, amit egyébként az is bizonyít, hogy az eddig ismeretes mórिंगlevelek (házassági szerződések) óriási többsége ebből a századból, illetőleg a XIX. századból ismeretes.¹⁴

A mórिंगolás mibenlétének általános kérdéseire itt nem kívánunk kitérni, mivel az egyrészt Mándoki Lászlónál, másrészt Tárkány Szűcs Ernő említett összefoglalásában megtalálható. Az alábbiakban inkább az itt következő mórिंगlevelek tartalmi és szokásjogi vonatkozásait kívánjuk szemügyre venni, mintegy azt vizsgálándó, hogy ezek a szövegek hogy illenek bele a magyar nyelvterület általános mórिंगolási gyakorlatába, s jelentenek-e valami újat is ahhoz képest. Figyelemre méltó egyébként az az adat, amely Mándoki Lászlónál és Tárkány Szűcs Ernőnél is olvasható, amely szerint a történelmi Bács—Bodrog megyében kifejezetten magas fokúnak számított a mórिंगolás szokása az országos átlaghoz viszonyítva.¹⁵ Eddigi ismereteink szerint erről a területről nem kerültek közlésre mórिंगlevelek, s a magunk kutatása is azt bizonyítja, hogy a karlócai Vajdasági Levéltárban a Bács—Bodrog megyei levéltári anyagban (a XVIII. századról és a XIX. század elejéről van szó) a regeszták mindössze három ilyen iratot jeleznek. Ez persze nem jelent cáfolatot, s minden bizonnyal tovább kell kutatni az ilyen szövegek után, bár az is elgondolkodtató, hogy a kutatások szerint a házasságkötések számához képest a mórिंगlevelek számára országos átlagban nem haladta meg a tíz százalékot.¹⁶ Mivel a Mándoki László által közzétett több száz mórिंगlevél református felekezetű lakosság körében került megszövegezésre, elképzelhető, hogy nálunk is utána kellene nézni református közösségeinkben az esetleg fennmaradt ilyen hagyatékknak. Ez azonban a jövő feladata.

Három mórिंगlevelünk közül feljegyzési idejét tekintve a legkorábbi a XVIII. század derekáról való. Szövege a következő:

1. Mórिंगlevél

„Alábbis meg ért Neszmér Magdolna N: Neszmér Istvány mostanságh Cameralis Tisztarto hajadony Leánya, adom tudtáro mindeneknek az kiknek illik ez Levelem rendivel, és vallom: Hogy minek utánna

Isten Eő. Sz: Főlsége tertzése és az Anyya Szent Egy háznak rendelése Szerint Nemzetes Gombos Antal Iffiu engemet el jegyezvén maga Házas Társának elvett volna hozzám valo igaz hiv szeretetit, annyira meg mutatta. Légyan maga Szaant jó akarattyából ezer Rhenensis forintokat Titulo Dotalis nem külömben egisz Javának fele részét, nekem ki adta Dotalis obligatoria, vagy is Contractualis Levelinek tenora szerént eörökössen jure absoluto engette, én is ara való nézve tekintetben vévén tudnyí illik fönt említett kedves jegyesemnek Gombos Antal Uramnak olyátin generositását Drága kedves Szöleimnek consen sussával most nevezett Uramnak telles hatalmat adok amint meg is engettem el tökitett jó Szánt akaratombul, hogy ha ennékem előbb halálom törtények, mintsem többször említett kedves jegyesemnek azomban semmi Gyermekeink nem maradnának ol Conditioval az én Atyái, és Anyai Ingo, és Ingatlan Jozságbul a proportione Condivisionalium fratrum, et sororum, majorum részemre essendő jussomban, nem különben ttlo (itt egy olvashatatlan átjavított szó következik, fölötte mai írással ceruzás bejegyzés: nászajándék, J. K. megjegyzése) hozhatok, mind azokban succendálhassan s: aval teczése szerént disponálhassan, amind is engedem, fogadom, és Vallom. Mellynek nagyobb el hitelére, és annak kit illet jövendőbeli securitássára ittend Coramisált böcsületes Szemillek előtt adtam ezen Nevem subscriptiojával és Kedves Uram Atyam Pötcsetyível meg erősítettett Contractualis, és respective Cessionalis Levelet. Actum in Possessione Kula die 2 = a Mensis Aprílis A° 1758. Nesmér Istvány mp., Nesmér Magdolna mp. Coram me: Ioanne Carolo Csupor, Nicolao Baranyai, Andrea Borsnyák.”¹⁷

A levél végéről elhagytuk a tanúk hosszú, latinul fogalmazott címét és rangját. Szövegünk nyelvi tekintetben igen összetett, s tükrözi korának latinizmusokkal, valamint latin szövegrészekkel terhes fogalmazási gyakorlatát. Ennek ellenére kikövetkeztethető belőle az a szokásjogi gyakorlat, amelyet vele írásba foglaltak. Ennek lényege az alábbi.

Iratunk nem egyszerű móringlevél, hanem minden jel szerint ellenmóring, más fogalmazásban: kontrahitbér.¹⁸ Sajnos, nem ismerjük azt a „contractualis levelet”, amelynek párként megszületett, ennek ellenére azonban az itt közöltnek alapján megállapítható a nem ismert iratnak tartalma és rendelkezései. Ez az irat tehát példája annak a kölcsönöségnek, amely a móringlevelek írásakor esetenként megnyilvánult: a menyasszony is móríngolt a vőlegény javára. Úgy látszik azonban, hogy az ellenmóringok között is külön helyen álló katramóringok közé kell sorolnunk iratunkat, mivel egyrészt szokatlanul nagy összeget, ezer rajnai forintot móríngolt a vőlegény, ami jóval meghaladja az irodalomban emlegetett legnagyobb összeget,¹⁹ másrészt pedig javainak fele részét „eörökössen jure absoluto”. Az eredeti móringlevél hiányában sajnos nem tudjuk, hogy milyen feltételekhez kötötte az aláíró vőlegény ezeket a jogokat. A közölt szöveg második felének, tehát a voltaképpeni ellenmóringnak ismeretében azonban ez feltételezhető. Az ellenmóring potenciálisan akkor helyezi a vőlegényt az aláíró menyasszony teljes leendő

jussának és nászajándékának birtokába, ha a leendő férj megözvegyülne és a felesége után gyermeke nem maradna.²⁰ Az iratot maga a menyasszony, annak apja, valamint igen magas rangú közigazgatási tisztségviselők látták el aláírásukkal és pecsétjükkel.

Első szövegünk tehát társadalmilag magas fokon álló szerződő felek között írt kontraktuális levelet mutat be, amely jogszokáson alapul, s szerepel benne, legalábbis a kontramóring szövegében, az esetleges magtalanságra való utalás. Ezt azért emeljük ki, mivel ez a „conditio” nem föltétlenül része a móringleveleknek, miként a második szöveg is mutatja.

2. Móringlevél

„En alább meg irtt ezen Levelem rendiben adom tudtára mindeneknek az kiknek illik, hogy minek utánna Istennek eő Szent Fölséghe rendelésébül N: és vitezlő Csejtei Antal Uram T: N: Bács Vármegyének fő Tabla Biraja, Josepha névő Hajadon Leányát meg szeretvén magamnak örökes Hütves Tarsomnak el jedszettem volna, kívánván jövődöbéli subsistentiajarul is gondolkodnom, efféle Punctmokra obligaltam légyen magamat, ugy mint.

1=mo Ha Isten eő Szent Fölséghe rendelésébül ez árnyék világbul ki szolitatnék tehát méglen nevemet viselli, mindennemü Ingó és ingatlan Joszágom szabad Dispositioja alat légyen.

2=do Ha pedighlen sorsat megvaltoztatna tehát két Ezer Rhrenen Forintokat magának (:mellyeket mostanság ezen Levelem által obligalok:) Titulo Dotis minden nemő Ingo és ingatlan joszágombul exseindalhat, mellynek nagyobb erejére adom ezen Obligatorialis Levelemet saját kezem subscriptiojaval és pötsétjével erősítvén. Signatum Rasztina 9=a July 1764. Hersching Joseph mp. Coram me Emerico Bésán. stb.”²¹

A szöveg végéről elhagytuk azt a latin záradékot, amelyben felelős tisztségviselők igazolják 1771-ben a másolat hitelét, mivel másolatról van szó. Ennek a móringlevélnak a pontjait minden valószínűség szerint az eljegyzett hajadon magas társadalmi rangja indokolta, s nem tudjuk meg belőle, hogy a vőlegény milyen rangú volt. A móríngolt összeg azonban mindenképpen magas társadalmi rangra utal. Ez a kontraktus egyébként sem születendő gyerekek, sem pedig magtalanság esetére nem tartalmaz megszorítást. A vagyon megtartásának feltétele az özvegy feleség számára a név viselése, ha azonban változtat sorsán, tehát újra férjhez megy, akkor csupán a móríng (hitbér) illeti meg. Ez azonban ugyancsak szép összeg, az előzőben említett summa kétszerese, s majdnem négyszerese a Tárkány Szűcs Ernő által kikövetkeztetett legnagyobb összegnek.²²

Végül vegyük szemügyre harmadik mórínglevelünket, amely sok tekintetben különbözik az előző kettőtől.

3. Móringlevél

„Házasság Contractus. Máí alább irt napon, és Esztendőben bötsületes Pokász Imre Özvegy Csismadia Mesterember egy részről, más részről pedig bötsületes, Muntsik Trézsi hajadon Leányzó mint Meny Asszony között erre meghívott Bizonyságoknak jelenlétekben be következő Contractus vagy is Kötés végeztetett; ugymind:

1=ör A nevezett felek a Papi öszve adatatásig egymással valo gyürü váltás által a Sz: Házasságra magokat el jegyezték; mellyre

2=or Pokász Imre Özvegy Ember Muntsik Trézsinek általa el jegyzett Meny Asszonyának ha Istenben nyugodott első Hítves társátul el maradott három nevetlen Árva Gyermekeinek nem Mostoha, hanem mind édes Anyai gondviselése, és tartása lészen Nékie fél vagy egy esztendőre történendő halála után is Öttven forintokat hiv Szolgálattyáért Moringul ki adattni ígérte, és ajánlya; ugy

3=or Emléttet Pokász Imre Özvegy ember általa el jegyzet második leendő Hitves Társának Trézsinek egy kétt vagy három, és több Esztendők el folyása alatt valo véle Törvényes élése után Gyermekeket hozna és mutatna történendő holta után az tőle el maradando Vagyony nyából egy Gyermeke részt nékie ki adatni ajánlván ígérte, és kötelezte.

Mellynek nagyobb erejére, és meg másithatatlan meg tartása végett ezen az egyező Feleknek, és arra meg hívott Bizonyságoknak alá írásával meg erősítettett Házasság Kötés adatott ki. Költ Bezdánban Sz: András havának 18=ik Napján 805. Pokász Imre Özvegy Csismadia Mester, Muntsik Trézsi Meny Asszony. Jelenletünkben: Zubánovits György Biro, Csáki Miklós Cassir, Bagyon András Csismadia Mester, Muntsik Márton Takáts Mester meg hívott Bizonyságok. Általam Kobetus Mihály Varos jegyzője.”²³

Első megállapításunk az lehet, hogy ez a szöveg már a deákosságtól szabadulni törekvő XIX. század jegyében fogant, ugyanakkor pedig a benne móringolt összeg is jóval elmarad az előbbi kettőben olvashatótól. Ez egyébként nem is meglepő, mivel ez a házassági kontraktus kisvárosi mesteremberek körében került megszövegezésre. (Egyébként mindkettő írástudatlan volt, mert a városi jegyző által írt nevük mellé csak keresztet tudtak rajzolni.) Alapvető eltérés az is, hogy itt családos özvegyember móringol hajadon leány számára. Ebből az utóbbi megállapításunkból válnak világossá azok a feltételek is, amelyek a kontraktus második és harmadik pontjában olvashatók. A második pontban az özvegy csismadiamester ötven forintot köt ki móringul leendő második felesége számára, amennyiben gyermekeinek anyai gondviselője lesz. A harmadik pontban pedig arra az esetre rendelkezik, hogyha több esztendő után halálozna el, s az új házasságból gyermek is maradna utána. Itt már nem móringról van szó, hanem örökösödésről, ekkor ugyanis az özvegy felesége gyermekét, a többi gyerekhez hasonlóan, egy gyermek rész illetné meg.

A közölt három szöveg és előzetes kommentárjaink után lássuk azt is,

hogy milyen általánosabb következtetések vonhatók le belőlük, továbbá azt is, hogy a jugoszláviai magyarság eddig leírt népszokásvilágában megvannak-e a nyomai a móríngolásnak és a móríngleveleknek.

Mindhárom szövegünk tartalmazza a móríngolásnak azt a sajátosságát, hogy megkötésére még a két szerződő fél jegyessége alatt került sor. Bár leveleink más-más társadalmi rétegek körében kerültek aláírásra, s voltaképpen mindegyik más-más típusát képviseli a móríngolási gyakorlatnak, mindháromban hajadon leány az egyik aláíró fél. Ez a két egybehangzó körülmény — hogy mindhárom esetben hajadon leány az egyik aláíró a jegyesség ideje alatt — arra vall, hogy alapjában véve mindhárom mórínglevelünk a *Hármaskönyv* meghatározása jegyében került megszövegezésre. Ez a Werbőczy István által törvényerőre emelt szokás pedig kimondja, hogy a hitbér „nem egyéb, mint amit a feleségnek szüzessége veszteseért és elhálásáért a férj javaiból adnak.”²⁴ Ezt a körülményt azért kell hangsúlyozni, mert a móríngolási gyakorlat özvegyasszony esetében is rendelkezik, akkor azonban a móríng összege a hajadont megilletőnél lényegesen kevesebb.²⁵

A második aláíró (illetőleg: szerződő) fél családi állapota nem azonos a három szövegben. Az első levélben ifjú jegyesről van szó, a második ezt nem részletezi, a harmadikban viszont „bötsületes özvegy csizmadiamester” kerül említésre. Ez a harmadik eset azért érdekes, mert ennek az íratnak a harmadik pontjában gondoskodás történik a második házasságból születő esetleges gyerekekről is.

Mindhárom mórínglevelében pénzt móríngolnak a vőlegények. Az első két esetben igen nagy összeget — ezer, illetve kétezer rajnai forintot —, a harmadikban pedig ötven forintot. Ez nyilvánvalóan az aláírók vagyoni helyzetével magyarázható. A második és a harmadik mórínglevél kifejezett módon a jegyes, a későbbi feleség anyagi biztonságáról gondoskodik a férj esetleges elhunytá esetére. Ebben a kettőben nincs szó arról, hogy a leendő feleség móríngolt-e valamit arra az esetre, ha a házasság során ő halálozna el előbb mint férje. Ilyen példa viszont az első levél, amelyről megállapítottuk, hogy az ellenmóríngok sorába tartozik, s ennek is a katramóríng néven emlegetett sajátos alcsoportjához sorolható. Ebben viszont az a kikötés olvasható, hogy a feleség javait, tehát a reá eső jussot és a nászajándékot akkor élvezheti az esetleg megözvegyült férj saját akarata és belátása szerint, ha a házasságból gyerek nem születik. Az elmondottakból látható, hogy bár mindössze három szöveggel rendelkezünk ez ideig, ez a három szöveg azonban igen jól illusztrálja a kor — a XVIII. század dereka, második fele, valamint a XIX. század eleje — móríngolási gyakorlatának egyes aspektusait. Ugyanakkor arra is példa, hogy szemléltesse a móríngolási gyakorlat más-más társadalmi rétegben való megjelenését, valamint a móríngolt javak értéke közötti eltéréseket.

Mint dolgozatunk elején említettük, a móríngolás irodalma szerint ez a jogszokás Bács—Bodrog megyében nagy elterjedtségnek örvendett. Magunk azonban Bellosics Bálint hivatkozott adatán kívül más forrást ez-

zel kapcsolatban nem találtunk.²⁶ Felmerülhet azonban a kérdés, hogy az irodalom által elterjedtnek tartott jogszokásnak megvannak-e napjainkban, esetleg a közelmúltban a nyomai a lakodalmi szokások leírásaiban. Sajnos, ilyen irányú kutatásaink sem tudtak sok adatot felmutatni. Az emberélet fordulóinak gombosi népszokásairól írott könyvünkben adatokat sorakoztattunk fel annak illusztrálására, hogy a móríng és a mórínglevél az idős adatközlők emlékezetében még megvan, írott mórínglevelet azonban nem sikerült ez ideig találnunk a faluban.²⁷ Amit a móríngolás gyakorlatával kapcsolatban a jugoszláviai magyarság néprajzkutatása írásban megörökített, az említett könyv jegyzeteiben jeleztük.²⁸ Ami a gombosi adatközlőknek mórínggal kapcsolatos visszaemlékezéseit és megfogalmazásait illeti, azok írott példák hiányában elég keveset mondanak a kutatás számára. Csupán az emlékezet által megőrzött adatok ezek, amelyek a móríngolás gyakorlatát illetően jó adatnak számítanak, ám nem pótolhatják magukat az írott szövegeket. Mindebből az a tanulság, hogy — a jelek szerint — érdemes területünkön kutatni, mert remélni lehet további mórínglevelek felbukkanását.

Egyébként a móríng szó etimológiája és maga a móríngolás gyakorlata is elgondolkodtató egyrészt az összehasonlító népi jogszokáskutatás, másrészt pedig egy magyar (és másutt is ismert) lakodalmi szokáselem eredetének szempontjából. A magyar lakodalmi szokások körében egykor gyakorolt hajnali mosdatás kérdését taglalva azt volt módunkban megállapítani, hogy ez a szokáselem minden bizonnyal az egykoron gyakorolt *jus primae noctis* elhalványulását és megszűnését követő másodlagos fejlemény, amelynek során az újasszony megmosdatja a legfontosabb lakodalmi tisztségviselők arcát, megtörli, majd ezért a szolgálataért pénzt, esetenként értékes ajándékot kap.²⁹ Mindez hajnalban történik, a menyasszonyfektetést követően. Mindezt azért foglaltuk itt össze vázlatosan, mert úgy véljük, hogy az elmondottaknak köze lehet ahhoz a Morgengabe néven ismert reggeli ajándékhoz, amelynek nyomait a középkori német jogban mutatta ki a tudománytörténet. Itt arról az ajándékról van szó, amelyet „egykor a férj a házasság megkötését követő reggelen feleségének adott”.³⁰ Bár ismereteink szerint eléggé nem kutatott kérdésről van szó, mégis elképzelhető egyfajta fejlődési ív, amely a *jus primae noctis* eszközésétől a móríngolás gyakorlatáig mutat. Úgy véljük, hogy ez a fejlődési ív — jelenlegi ismereteink szerint — így rajzolható fel:

1. A házasságkötés rítusának része volt a menyasszony szüzességének elvétele, amelyet az adott közösség jogszokásainak megfelelően az arra jogosult férfi(ak) eszközölt(ek). A kérdést Westermarck érintette, s magunk is utaltunk rá a nem is olyan távoli balkáni adatok alapján.³¹ Az első éjszaka elhálása után, tehát reggel, az újasszonyt ezért ajándék illette meg. A szüzesség elvesztése tehát reggeli ajándékkal járt.

2. A *jus primae noctis* elhalványulásával és megszűnésével az első éjszaka elhálásának joga már nem illette meg a lakodalmi férfi tisztségviselő(ke)t, az újasszonynak járó reggeli ajándék intézménye azonban

tovább élt. A szexuális kommunikáció helyébe lépett a purifikatív funkciójúnak is tekinthető reggeli mosdatás, amely kezdetben azokra irányult, akik elvesztették a menyasszonnyal való házasságra való jogukat, tehát a férfiakra, később azonban — ahogy a szokás egyre inkább elhalványult — a lakodalom minden résztvevőjére. Az új asszony továbbra is megkapta az őt illető reggeli ajándékot.³²

3. A *jus primae noctis* eszközlésének megszűnésével a szükség elvesztéséért járó díjat az újdonsült férj adta az újasszonynak: erre példa a középkori német jog Morgengabe néven ismert intézménye, amiből a magyar szokásjog kutatói a magyar móríng szót és szokását eredeztetik.³³ Tehát itt is reggeli ajándékról van szó, amelyet a férj a házasság megkötését követő reggelen (az elhalás után) adott újdonsült feleségének.

4. A középkori magyar jogszokások rögzítése során Werbőczy István foglalta írásba azt az elvet, amely szerint a hitbér nem egyéb, mint az az összeg, amit a feleségnek szüzessége elvesztéséért és az elhalásáért a férj javaiból adtak.³⁴ Az elhalás pedig része volt, helyenként még a közelmúltban is része volt a lakodalmi szertartásnak, s hajnalban szokták eszközölni. A szüzesség elvesztéséért járó javak vagy pénz tehát a szokás feltételezett fejlődése során már nem kapcsolódott az elhalást (tehát a deflorálást) követő reggelhez, mint a középkori német Morgengabe esetében.

5. A mához legközelebb eső fejlődési szakasza a *jus primae noctis*-ből eredeztetett elhalásnak és újasszony-jutalmazásnak a móríngolási gyakorlat tekinthető, amelynek során még a jegyesség ideje alatt írásba foglalták azt az összeget vagy javakat, amelyeket a majdani újasszony kap szüzessége elvesztéséért, tehát a házasság elhalásáért.³⁵ Bár a szüzesség elvesztésének már szinte nincs említése az ismeretes mórínglevelekben, közvetett utalások kétségtelenné teszik, hogy alapján véve a feltételezett fejlődési ív záró szakaszáról van szó.

Úgy találjuk, hogy a magyar móríngolási gyakorlat és a móríng szó Morgengabe-ből való eredeztetése a fenti kiegészítő adatokkal és feltételezett fejlődési átmenetekkel válik sok tekintetben érthetőbbé, az viszont egészen más kérdés, hogy a móríngolási gyakorlat XVIII. századi felvirágzásával és széles körben való elterjedésével hogy fejlődött tovább, hogy alakultak ki sajátos táji formái és értelmezései. S minden bizonynyal a szinkrétizmussal magyarázható, hogy például a magyar lakodalmi hagyományban a XIX. század végén még nyomokban kimutatható a lakodalmi hajnali mosdatás, ugyanakkor viszont ezzel párhuzamosan a móríngolás gyakorlata is él, bár — mint a kutatás kimutatta — az egyszerűbb néprétegek körében főleg a XVIII. század derekától adatolható szinte a XX. század közepéig. S az is nyilvánvaló, hogy a Balkánon, ahol nincs tudomásunk a móríngolás gyakorlatáról, a hajnali mosdatás szokása a XX. században is elterjedtnek számít, sőt a lakodalmi szokásrend archaikus elemeinek vizsgálata arra is rámutatott, hogy a kutatásnak a *jus primae noctis* hagyományaival is számolnia kell a századelőn ennek a területnek egyes részein.³⁶ A társadalmi fejlődés és a

tradicionális népelet akkulturációjának foka határozhatta meg tehát, hogy az előbbieken felállított fejlődési ív melyik átmenete realizálódott az írásos rögzítés és néprajzi feldolgozás idézett szakaszaiban.

Úgy látszik tehát, hogy a móríngolási gyakorlat és a móringlevelek kérdése egyaránt fontos része a népi jogszokások kutatásának, valamint a lakodalmi szokásrend kutatásának is. Ha a fentiek során kifejtett hipotézisünk igazolható, akkor voltaképpen arról lehet beszélni, hogy a móríngolás már csupán elnevezésében, illetve elnevezésének eredetében őrizte meg azokat a hagyományokat, amelyek egykor a lakodalmi rítushoz, illetve annak egyik lényegi mozzanatához, az elháláshoz, valamint az újasszonyt szüzessége elvesztéséért megillető ajándékhoz kötik. Mindenképpen igaza van tehát Tárkány Szűcs Ernőnek, amikor azt írta, hogy „a szokás (a móríngolás — J. K.) és az elnevezés eredete, története még alapos feldolgozásra vár.”³⁷ Minden bizonnyal akkor remélhet majd a kutatás kézzelfogható eredményeket, ha elkészül egy összehasonlító európai népi szokásjogi monográfia, s a lakodalmi szokások is megnyugtató módon kerülnek komparatív feldolgozásra.

Jegyzetek

- ¹ Vö. A jugoszláviai magyar néprajzkutatás válogatott irodalma. In: JUNG Károly szerk. 1983. 339—344.
- ² Vö. KÓSA László 1972. U. a. In: JUNG Károly szerk. 1983. 21—40.
- ³ Ez ideig az alábbi kalauzok megjelenéséről van tudomásunk: Történelmi Levéltár, Szabadka (1970), Zenta (1972), Sremska Mitrovica (1972), Pancsova (1973), Kikinda (1974), Karlóca (1977), Zrenjanin (1979) és Újvidék (1980). A kutatásaink szempontjából fontos zombori Történelmi Levéltár kalauza még nem jelent meg.
- ⁴ Vö. Arhivski fondovi i zbirke u arhivama i arhivskim odeljenjima u SFRJ. (A kiadvány magyarul is jegyzett címe: A Vajdasági Szocialista Autonóm Tartomány levéltári fondjainak és gyűjteményeinek jegyzéke.) Beograd, 1977. Ebben a kiadványban az előző jegyzetben emlegetett városok történelmi levéltárainak áttekintő bemutatása mellett szerepel még Zombor és Fehértemplom megfelelő levéltárainak bemutatása is.
- ⁵ SCHRAM Ferenc 1982. 115—121. Tudomásunk van továbbá annak a levelezésnek egyes darabjairól, amelyet Zombor város tanácsa folytatott a királyi kancelláriával bebörtönzött és elítélésre váró boszorkányok ügyében. Vö. KOMÁROMY Andor szerk. 1910. 667—668.
- ⁶ SCHRAM Ferenc által közzétett perirat főszereplőjének, a boszorkánysággal vádolt Gyurkicsinné Szibinkának tevékenységével és kihallgatásával kapcsolatban már további két irat közlésre és értelmezésre vár.
- ⁷ Ilyen szempontból figyelemre méltó: PENAVIN Olga szerk. 1973. HEGEDŰS Antal szerk. 1984. A testamentumok vizsgálata szempontjából példamutató mű: TÁRKÁNY SZŰCS Ernő 1961. Persze olyan kiadványok is elképzelhetők lennének, amelyek nem elsősorban a nép-

- élet vizsgálatát tartják szem előtt, de annak szempontjából is használhatók lennének. Ilyenek például: HAJDÚ Mihály 1981. és HAJDÚ Mihály 1983.
- ⁸ Vö. MÁNDOKI László 1961. 125—132., TÁRKÁNY SZÜCS Ernő 1979., TÁRKÁNY SZÜCS Ernő 1980. 144—150. U. a. TÁRKÁNY SZÜCS Ernő 1981. 357—366.
- ⁹ Vö. TAGÁNYI Károly 1919. 29.
- ¹⁰ MÁNDOKI László 1961., MÁNDOKI László 1965., MÁNDOKI László 1972.
- ¹¹ MÁNDOKI László 1961. 125—129.
- ¹² Vö. TÁRKÁNY SZÜCS Ernő 1981. 357—366.
- ¹³ TÁRKÁNY SZÜCS Ernő 1981. 357.
- ¹⁴ Vö. WERBÓCZY István 1894. 129., valamint TÁRKÁNY SZÜCS Ernő 1980. 145.
- ¹⁵ Vö. MÁNDOKI László 1961. 128., TÁRKÁNY SZÜCS Ernő 1980. 145., u. a. TÁRKÁNY SZÜCS Ernő 1981. 359. E hivatkozások forrása: BELLOSICS Bálint é. n. 337., ahol az alábbiak olvashatók: „Az özvegyek kölcsönösen készpénzzel móríngolnak. Ha az asszony előbb hal meg, akkor a férj a móríngot nem tartozik kiadni még az asszony hozzátartozóinak sem.”
- ¹⁶ Vö. TÁRKÁNY SZÜCS Ernő 1980. 146.
- ¹⁷ Jelzete: Vajdasági Levéltár, Karlóca (Arhiv Vojvodina, Sremski Karlovci) BBŽ 1758/96.
- ¹⁸ Vö. TÁRKÁNY SZÜCS Ernő 1980. 146.
- ¹⁹ „A pénz összege — vidékenként és vagyoni viszonyoktól függően is — 4—600 forint között mozgott; sok helyen vigyáztak arra, hogy az összeg páros számból álljon.” TÁRKÁNY SZÜCS Ernő 1980. 146.
- ²⁰ Vö. TÁRKÁNY SZÜCS Ernő 1980. 146—147.
- ²¹ Jelzete: Vajdasági Levéltár, Karlóca BBŽ 1771/1065—7.
- ²² Lásd a 19. jegyzet adatait.
- ²³ Vajdasági Levéltár, Karlóca BBŽ 1805. XI. 18. Jelzet nélkül. Ezt az adatot dr. HEGEDŰS Antalnak köszönöm.
- ²⁴ WERBÓCZY István 1894. 129.
- ²⁵ Vö. TÁRKÁNY SZÜCS Ernő 1980. 144. 102. jegyzet.
- ²⁶ Lásd a 15. jegyzet adatait.
- ²⁷ JUNG Károly 1978. 85—87.
- ²⁸ Vö. JUNG Károly 1978. 242. 51. jegyzet.
- ²⁹ Vö. JUNG Károly 1982.
- ³⁰ TÁRKÁNY SZÜCS Ernő 1980. 145. 103. jegyzet. A jogtörténeti mű, amelyre hivatkozik, ezt mondja: „A nőnek ajándékot átnyújtani a menyegzői éjt követő reggelen (Morgengabe) szüzességének mintegy jutalmául (pretium virginitalis) a középkor előrehaladtával kivételes jogszokás lesz, mellyel leginkább Németországban és Portugáliában (cámara cerrada) találkozhatni, de itt is leginkább csak a főúri osztályhoz tartozóknál. Rendszerint a reggeli ajándék beleolvad a férj részéről a nőt megillető *dos*-ba..., mely mindinkább az özvegyi ellátás... rendeltetésével bír.” HAJNIK Imre 1896⁴.323.
- ³¹ Vö. WESTERMARCK, Edward 1910. 53—57, és JUNG Károly, 1982. 500. és az ott hivatkozott irodalom.
- ³² A kérdést tanulmányban érintettük: JUNG Károly 1982.

- ³³ Lásd a 30. jegyzet adatait.
- ³⁴ WERBÓCZY István 1894. 129.
- ³⁵ Vö. TÁRKÁNY SZÜCS Ernő 1980. 144.
- ³⁶ Erre utalnak azok a tanulmányok, amelyek a lakodalmi szokásrend archaikus elemeit vizsgálták a Jugoszláv Folklorista Egyesületek Szövetségének XII. kongresszusán, 1965-ben. Ezek a tanulmányok a kongresszus Munkálataiban (Ljubljana, 1968) olvashatók. Ezek közül néhányra magunk is hivatkoztunk tanulmányunkban. Vö. JUNG Károly 1982. 500. Ezzel szemben meglepő, hogy a jugoszláv népek szexuális vendégbarátsággal kapcsolatos hagyományait áttekintő monográfia a *ius primae noctis* kérdéséről nem emlékezik meg. Vö. JELIĆ, Ilija M. 1931.
- ³⁷ TÁRKÁNY SZÜCS Ernő 1980. 145. 103. jegyzet. Halála előtti egyik utolsó tanulmányában Tárkány Szűcs Ernő újra kitért a móring kérdésére, s az összehasonlító jogszokáskutatást szorgalmazva lexikonba illő tömörséggel újra összefoglalta az ezzel kapcsolatos legfontosabb adatokat. Vö. TÁRKÁNY SZÜCS Ernő 1984. 224—225.

Irodalom

BELLOSICS Bálint

é. n. Bács—Bodrog vármegye népe. Magyarok. In: Borovszky Samu szerk. Bács—Bodrog vármegye I. Budapest, 320—354.

HAJDU Mihály

1981 Nyelvjárástörténeti szövegek és följegyzések a XVIII—XIX. századi Orosházáról. Magyar csoportnyelvi dolgozatok 7. Budapest.

1983 Nyelvjárástörténeti szövegek és följegyzések a XVIII—XIX. századi Békésről. Magyar csoportnyelvi dolgozatok 15. Budapest.

HAJNIK Imre

1896⁴ Egyetemes európai jogtörténet. Középkor. Budapest.

HEGEDŰS Antal szerk.

1984 Bácskai és bánati jobbgylevelek (1676—1848). Újvidék.

JELIĆ, Ilija M.

1931 Tragovi gostinske oblube kod našeg naroda. Biblioteka za pravne i društvene nauke 26. Beograd.

JUNG Károly

1978 Az emberélet fordulói. Gombosi népszokások. Újvidék.

1982 A hajnali mosdatás kérdéséhez. Adatok egy lakodalmi rítus betiltásához és összehasonlító vizsgálatához. Híd XLVI. 486—504.

JUNG Károly szerk.

1983 Jugoszláviai magyar folklór. Értekezések, monográfiák 3. Újvidék.

KOMÁROMY Andor szerk.

1910 Magyarországi boszkorkányperek oklevéltára. Budapest.

KÓSA László

1972 Magyar néprajzi kutatások Jugoszláviában. (Néprajzi és településtörténeti áttekintés) HITK IV. 11—12., 5—23.

MÁNDOKI László

1961 A siklósi reformátusok házassági szerződésai. Néprajzi Közlemények VI. 1. 125—237.

- 1965 A mohácsi reformátusok házassági szerződésai. (1790—1827). A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1964. Pécs. 187—191.
- 1972 A kölkedi reformátusok házassági kapcsolatai és házassági szerződésai. A Janus Pannonius Múzeum Évkönyve 1971. Pécs. 279—285.
- PENAVIN Olga szerk.
1973 Szlavóniai hétköznapiak. Hagyományaink 5. Újvidék.
- SCHRAM Ferenc
1982 Magyarországi boszkorkányperek 1529—1768. III. Budapest.
- TÁRKÁNY SZÜCS Ernő
1961 Vásárhelyi testamentumok. Budapest.
1979 Hitbér. Magyar Néprajzi Lexikon 2. Budapest.
1980 A kézfogóval összefüggő jogi népszokások. Népi Kultúra — Népi Társadalom XI—XII. Budapest. 119—154.
1981 Magyar jogi népszokások. Budapest.
1984 Jogi népszokások hazánk területén. Békési Élet XIX. Békéscsaba. 219—227.
- WERBŐCZY István
1894 Hármaskönyv (Ford. KOLOSTORI Sándor és ÓVARI Kelemen). Budapest.
- WESTERMARCK, Edward
1910 Az emberi házasság története. Budapest.

Rezime

Bračni ugovori iz arhiva SAP Vojvodine
(Bač—Bodroška županija kraj XVIII. i početak XIX. veka)

U svom radu Autor objavljuje tri bračna ugovora iz arhivskog fonda Bač—Bodroške županije iz zbirke Arhiva SAP Vojvodine u Sremskim Karlovcima. Ovi su spisi nastali u drugoj polovini XVIII. i početkom XIX. veka i relevantni su iz aspekta pravnih narodnih običaja u Mađara. Rad daje kratak pregled problematike u stručnoj literaturi i razmatra pravnoobičajnu praksu koja je rezultirala ove ugovore. Analizom samih tekstova dolazi do zaključka, da sticajem okolnosti svaki od ovih bračnih ugovora ostvaruje jednu od mogućih varijanti ove vrste ugovora. Samu praksu sklapanja bračnih ugovora dovodi u vezu sa polivačinom, obrednom radnjom poznatom u svadbenim običajima Mađara i Južnih Slovena i razvija hipotezu o povezanosti pravnoobičajnih elemenata svatovskog polivanja i drevnog običaja gostinske oblube. Prema ovoj hipotezi, imajući u vidu naravno i sinkretizam elemenata u pravnim običajima, može se uočiti jasan razvojni put do primene jus primae noctis pa preko obredne radnje svatovskog polivanja do sklapanja bračnih ugovora. Pošto se radi o diahronoj građi koja se može tretirati iz pravnoobičajnog aspekta, Autor ukazuje na potrebu daljih istraživanja u arhivama u cilju daljih spisa iste sadržine.

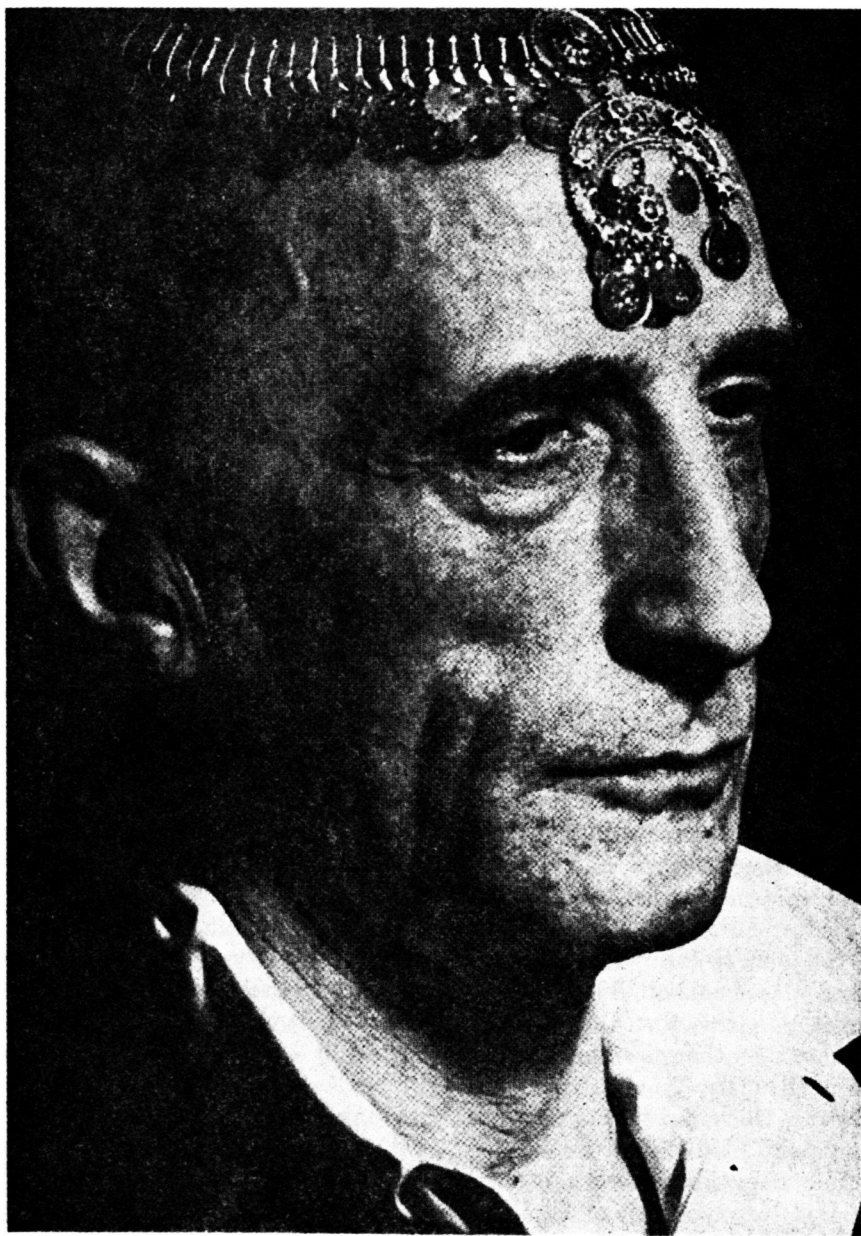
Resummee

Heiratsverträge aus dem Archiv des SAG Vojvodina (Bács—Bodrog Verwaltungsgebiet Ende XVIII und Anfang XIX Jahrhundert)

In seiner Arbeit zeigt der Verfasser drei Heiratsverträge aus dem Archivsfond des Bacs—Bodroger Verwaltungsgebiete im Sremski Karlovci. Diese Akten sind in der zweiten Hälfte des XVIII und Anfang des XIX Jahrhunderts entstanden und sind in Hinsicht der rechtlichen und nationalen Aspekte der Ungaren relevant. Die Arbeit gibt eine kurze Übersicht über die Problematik in der Fachliteratur und untersucht die rechtliche Praxis, die aus diesem Verträgen zu sehen sind. Durch die Analyse der Texte kommt man zur Feststellung dass zufällig jeder von diesen Verträgen, eine der möglichen Varianten solcher Verträge vertritt. Die Praxis der Bindungen dieser Verträge hängt mit einer Zeremonie der Heiratsgewohnheiten der Ungarn und der Südslawen zusammen, und entwickelt die Hypothese der Gemeinsamkeit der Rechtselemente und die Gewohnheiten bei dem Heiraten. Laut dieser Hypothese, verbunden mit der Sinkretismus der Elemente der Rechtsgewohnheiten, kann man den Weg feststellen der von dem „Ius primae noctis“, durch die Gewohnheiten bis zu dem Heiratsverträgen führt. Da es sich um diachronialen Aufstellung handelt, die sich als Rechtsgewohnheit tretiert werden kann, zeigt der Verfasser auf die Nötigkeit weiterer Untersuchungen in den Archiven hin, im Interesse weiterer Akten des selben Inhalts.

A sakkozó portréja (1911)

Man Ray: Marcel Duchamp (fotó)

MARCEL DUCHAMP

Arturo Schwarz

FIATAL FÉRFI ÉS NŐ TAVASSZAL

... Valóban, itt sokkal inkább, mint másutt, elsősorban a primordiális Androgin újateremtésének szükségességéről van szó, akinek minden hagyománya bennünket tart fenn, valamint inkarnációjának szükségességéről, minden kíváncsi és kézzelfogható jeleit, rajtunk keresztül.

André Breton

Egy mindig új, mindig más személyiség, az ellentmondásukban összetévesztett nemek iránti szerelem támad fel szüntelen vágyaim beteljesüléséből. A birtoklás minden gondolata természetesen idegen tőle.

Paul Eluard

A *Fiatal férfi és nő tavasszal* 1911 elején készült; ez a festmény Duchamp első olyan munkája, amely egyértelműen szakít korábbi impresszionista, fauvista és cézanne-ista kísérleteivel. Ugyancsak az első, amelyen nem érezhető mások hatása — azoké a festőké, akikre rá-rápillantott korábban: Toulouse-Lautrec, Forain, Gauguin, Redon, Matisse, és tulajdon fivére, Villon. S végezetül, itt találkozunk először a Nagy Üveg alaptémájával. Hajlanunk kell arra a feltételezésre, hogy valami fontos esemény történhetett 1911-ben, olyan, aminek hatására virágba szökkent Duchamp személyisége, s felgyorsult a benne zajló individuációs folyamat. (§ 1)

Maga Duchamp is megérezhette, hogy ennek a festménynek a mélyebb motivációi előmozdították személyiséggé válását, mert néhány hónappal később nagyobb méretben is megakarta festeni ugyanezt a témát. Igen, de ama bizonyos erős érzelmi benyomás, amelynek hatására megszületett a *Fiatal férfi és nő tavasszal*, valószínűleg sokat veszített erejéből, vagy talán föl sem idéződött újra; tény, hogy Duchamp elégedetlen volt a második változattal, s befejezetlenül félretette. Három év múltán vette elő csak a vázlatot, s ráfestette a „Stoppage”-ok hálóját (1914).

A *Fiatal férfi és nő tavasszal* tüzetesebb vizsgálata arra a megállá-

pításra vezet, hogy e festmény témáján, összetettségét tekintve, csak a Nagy Úveg témája tesz túl, ami egyébként nem csoda, hisz ez a kép már az Úveget előlegezi.

Mielőtt belekezdénénk a részletes elemzésbe, hasznos, ha megemlítjük, hogy erre a témára utal egyrészt a cím kettős értelme — két ifjú ember élete „tavaszán” —, másrészt ennek a Hős-Szűz párnak a testtartása is — nyilvánvalóan vonzódnak egymáshoz nemileg. Ebben a vonzódásban egy bizonyos pszichológiai érettség jelét láthatjuk, s ez az érettség kedvez az individuációs folyamatnak. Ezt a folyamatot gazdagítja a fiatalok közötti különös viszony, melyben a kezdeti fivér—nővér kapcsolatot fokozatosan háttérbe szorítja a mitikus Hős-Szűz kapcsolatot. A vérfertőzés itt a férfi—női kettősségben rejlő ellentmondás feloldását jelenti; az ellentmondás az örök ifjúsággal és halhatatlansággal megáldott, primordiális lény androgin egységének újjáteremtésében oldódik fel. S ebből a szemszögből, a *Fiatal férfi és nő tavasszal* alaptémája nem egyéb, mint a Bölcsék Kövéért vívott harc metaforája.

1. A festmény

A *Fiatal férfi és nő tavasszal* c. vásznon a Fiatal Férfi (a Nagy Úveg eljövendő Agglegénye) és a Fiatal Nő (§ 2) (a majdani Menyasszony) nemileg alig különbözik egymástól; mindketten Y-alakban nyújtják kezük az égre, s ez a testtartás nemcsak közös vágyukat — a halhatatlanságot — fejezi ki, hanem androgin lelkialkatukat is; megjegyzendő, hogy ez a vágy és ez a lelki alkat szorosan összefügg. Eliade írja, hogy amikor a sámán, rituáléi során, felveszi ezt a testtartást, így kiált: Elértem a menyböltöt, halhatatlan vagyok! (1) Az északi és észak-atlanti népek tradíciójában az Y-jel a Föltartott Karú Kozmikus Embert jelenti, s megtestesíti egyrészt a feltámadás révén elért halhatatlanság eszméjét, másrészt a „kettős”, androgin személyiség fogalmát. (Az egyiptomi *Ká* hieroglifa jelentése „kettős”, rajza Y-formán széttárt két kar (2); az alkimában az Y az androgin jele, amint ez látható pl. Michael Maier *Symbola Aureájának* egyik illusztrációján, ahol Albertus Magnus az Y-t tartó androginra mutat.) (3) Az ezoterikus írásokban a Kozmikus Ember mindig androgin, hiszen egyben ő a primordiális ember is (a Gnosztikus Antroposz), aki egy dichotómia révén létrehozza a férfi és női dualitását.

A két fiatal két külön világban áll, s onnan vágyódnak egymás felé, amint ezt a körjük rajzolt félkörök érzékeltetik. A Fiatal Férfi félköre sárgás fényt bocsát ki; meglehet, hogy ez a Napot jelképezi. A Fiatal Nő félköre sötétebb, s van benne egy ezüstfehér folt: a Hold. Az alkimiai tradícióban ugyanígy a Nap—Hold pár jelképezi a vérfertőző Fivér—Nővér párt. Egyesülésük (coniunctio oppositorum) újraalkotja a primordiális lény eredendő egységét, a halhatatlan Hermetikus Androgint (a Rebist).

Ha mármost megfordítva nézzük a képet (§ 3), az összeérő két fél-

Fiatal férfi és nő tavasszal (1911)

kör egyértelműen a tomporra utal — arra a testtájékra, amely a Kabbalában a halhatatlanság székhelye, s amely még világi felfogás szerint is megőrzött valamit szentségéből. A gerincoszlop tövében lévő, a gerincet a medencével összefogó csont neve mai napig is *sacrum*. A tantrikus hagyományban ez a testtájék a székhelye az Alvó Kígyónak (*Kundalini Sakti*), aki megintcsak a feltámadásra és a halhatatlanságra utal, s akinek révén teljesedhetik ki az emberi individuáció. S végezetül, ez az a testtájék, amelyen át a homoszexuális nemi aktusban a passzív férfi megszerzi hermafrodisztikus személyiségét. És a homoszexuális aktusra nemcsak hogy utal Duchamp képe, de egyértelműen mutatja is; a fa lombozata tisztán fallikus, és ez a fallosz a tompor felé, a két félkör érintkezési pontja felé irányul. (§ 4)

itt jegyzendő meg, hogy mitikus értelemben a homoszexualitás szorosan összefügg a halhatatlansággal, a homoszexuális lelki alkat ugyanis alapvetően androgin. Duchamp ezeket írja Louise és Walter Arensbergnek egy 1952. május 6-án kelt levélben: „Mindnyájan valami különös, állati hittel ragaszkodunk az örökkévalóshoz, mintha ugyan az Idő megállhatna a mi kedvünkért.” (4) Ha nem feledkezünk meg róla, hogy a Nagy Üveg bizonyos értelemben alkotójának önéletrajza, s hogy „senki sem írhatja meg önéletrajzának befejezését” (5), megérthetjük egyik okát a sok közül annak, hogy miért hagyta Duchamp befejezetlenül a Nagy Üveget. Vegyük ehhez Mallarmé megjegyzését a végtelen és a véletlen egymásrautaltságáról: „A végtelen a megtagadott véletlenből ered” (6) — s könnyebben megértjük, miért van olyan meghatározó szerepe a véletlennek a Nagy Üvegben.

Kitérőnk befejezéseképpen hadd utaljunk arra, hogy a homoszexualitás és a halhatatlanság közötti összekötő láncszem jól felismerhető a nárcizmusban. Narcissus jellegzetesen androgin jellem; a nárcizmus — többek között Groddeck szerint is — a homoszexualitás első fázisa. (§ 5) Narcissus azonban (aki nemcsak a férfi—női dualitást békítette össze magában, hanem seregnyi rokon ellentétpárt is: voyeurizmust és exhibicionizmust, aktivitást és passzivitást stb.) önmagában keresi mindenekfelett a kielégülést, s e tekintetben Duchamp lelki alkatának egy másik sajátosságára világít rá, nevezetesen vezeklő tendenciáira, melyek a vérfertőzés felé való vonzódásából erednek. Az onanizmus, az önszeretet e természetes következménye sikerrel tereli el a szexuális érdeklődést a külső célokról a belsőre. Továbbmenve, Narcissus androgin — s így holisztikus — alkata megfelel a teljességre való törekvésnek, s ez a teljesség a végső célja az egyesülő Fivér—Nővér párnak. Narcissusnak éppen az egocentrizmusa az, amely energiával táplálja a szétválasztó, vagy differenciáló, alkotó vágyat, s ez, másfelől Narcissus mély gyökerező exhibicionizmusának szublimált aspektusa. Duchamp gyakran megfogalmazza a nárcizmusnak ezt a kettős jellegét — az én és az alkotó-differenciáló cselekvés steril és asszociatív kontemplációját. „Mindig is jobban érdekelt az egyed, mint a csoport” (7), vallja, de másrészt és ugyanakkor: „Nem

pusztán kifejezni, inkább megteremteni akarnám magam. Soha nem afféle esztéta-tükörben szemlélttem magam. Mindig az volt a szándékom, hogy elszabaduljak magamtól, noha pontosan tudtam, hogy erre is magamat használom. Talán az „énem” és a „magam” közötti kis játéknak mondható az egész.” (8)

Visszatérve a festmény részleteire, megfigyelhető, hogy a két fiatal ember találkozását akadályozza, s egyben elősegíti a kettejük között nőtt fa. Egyszerre választja el s egyesíti őket; az ágak után nyúlva, közvetetten érintkeznek. A fának, mint jelképnek számos jelentése lehet. (9)

Elsősorban is jelképe a kozmikus teljesség után való vágyódásnak, vagy a kozmosz teljessége utáni váagnak, genezisében, létrejötté folyamatában. A fa ugyanakkor a hermafrodita prototípusa is, a két nem szintézise; ha pedig az *axis mundi*t látjuk benne, közvetítőként szerepel a Föld (a nő) és az Ég (a férfi) között, s így az emberi élet megújulására utal. (10) De jelentheti Ádám Fáját is, a Tudás Fáját, megtestesítve az egymást kizárva feltételező fogalompárt: az Élet Fáját (vagy a Zöld Fát), amely az égbe mélyeszi gyökereit (§ 6); s a Halál Fáját (a Kiszáradt Fát), mely a vörös *terra adamicában* gyökerezik.

Duchamp képén a fának e két jelentése szabadon felcserélhető. Az alkimista tradícióban az Élet Fája a Napnak a forrása (ezen áll az Agglegény, s ezzel, vagyis a Nappal azonos), gyümölcse pedig ennek a fának az Élet Vize, az Ifjúság Kútfeje. S bár a fa ágai teljesen szárazak a képen (s így a Halál Fájára utalnak), mégis zöld felhőbe vannak burkolva (utalásképpen az Élet Fájának lombozatára). Ez a „felhős” fa emlékeztet az Yggdrasillra, „az *Élet Fájára*, melynek koronája felhőben áll — ez a felhő permetezi a jótékony harmatot —; s ez az *örökzöld fa*, amely *Urd kútja* felett nőtt.” (11) A felhő, amely ezen a festményen még zöld, a Nagy Üvegben már rózsaszínű; a Tejutat (vagy a Felső Feliratot) itt ábrázolja először Duchamp felhőként, mely beárnyékol egy másik fát, a „tuja-tipusút” — ami nem más, mint Duchamp Menyasszony-megfogalmazásainak egyike. Más részlet is utal arra, hogy Duchamp fája egyaránt jelenti az Élet és a Halál fáját: ha megfordítva nézzük a képet, az ágakból egyértelműen gyökerek lesznek, amelyek az égbe kapaszkodnak; a kör pedig, amelyből a fa sarjad, sematikus ábrázolata a Halálfa kopár ágainak. (§ 7) S végül, az egyiptomi istennő, aki „az élet kulcsát” vagy „az élet vizét” őrizi (Nut, Mait, vagy Hathor), gyakran azonos a szent fával. (12) A Buddhizmusban a fa a lélektani érettség, az individuáció jelképe; maga az individuáció viszont az újjászületéssel és a házassággal szimbolizálható. (13)

Mint már említettük, Duchamp fája egy körből, vagyis inkább egy átlátszó üveggömbből sarjad ki, s erről a gömbről az embernek akaratlanul is lombik jut az eszébe, az alkimisták edénye, amelyet szférikus üvegháznak is hívnak (a Nagy Üveg is háza a Menyasszonynak és az Agglegénynek); de a Király Börtöne néven is emlegetik. (§ 8) Duchamp festményén Hermész lepcsételt üvegében egy nem nélküli személy ra-

boskodik, erősen emlékeztet Mercuriusra, akit gyakran ábrázoltak az alkimisták edényében. Mercurius jelentette „a hermafroditát, aki a kezdet kezdetén volt, aki a hagyományos Fivér—Nővér dualitásra hasadt szét, majd újra egyesül a *coniunctióban*, s legvégül a *lumen novum*, a kő sugaras alakjában jelenik meg újra. Mercurius fémes, mégis cseppfolyós; anyag, mégis szellem; mérge, mégis gyógyital — minden ellentét egyesítésének jelképe.” (14) Mercurius itt jellegzetes felajánló pózban látható, térdelve ajánl fel egy darab vásznat a Fiatal Férfinak.

Hogy megérthessük ennek az aktusnak a jelentését, vegyük szemügyre, mit is szimbolizál a ruha, a vászon. Durand szerint a szőtt textil „szembehelyezkedik a diszkontinuitással, szakításnak, tépésnek ellenáll ... »összeerősít« két különálló részt, »összetoldja« a hasadásokat.” (15) Mondottuk már, hogy Duchamp képén a Fiatal férfit és a Fiatal Nőt elválasztja a fa; rögtön látni fogjuk, hogy a távolság közöttük nemcsak fizikai, hanem érzelmi természetű is. Figyeljük meg, hogy a felajánlott vászon rózsaszínű — a női ruhaneműek jellegzetes színe —, s emlékezzünk arra, hogy Koszban a férj női ruhában fogadja a menyasszonyt (§ 9), Argoszban viszont a menyasszony hamis szakállt visel a nászéjszakán. (16) (§ 10)

A ruhacsere azonban gyakran valami hőstetthez kapcsolódik — például egy nő szívének meghódításához. (17) Így a felajánlott ruhadarabot nyilván szívesen fogadja az Agglegény, aki el van választva Menyasszonyától. Világos mármost, hogy a ruhacsere a biszexualitásnak is jelképe, s a biszexualitásnak sok köze van az örökkévalóság után való emberi sóvárgáshoz. (18) Durand a ruha totalizáló szimbolizmusából ezt a nézőpontot hangsúlyozza, a kozmikus polarítások szükségszerű összeolvadását, (19) ami visszavezet bennünket a hasadás kitoldásának véghezviteléhez: az alkímiai vérfertőzéshez. Ez a *coniunctio oppositorum* — a Fivér—Nővér pár egyesülése — az alkímiai edényben történik meg, s az egyesülés gyümölcse nemcsak Mercurius lesz, hanem az eredeti androgin ember (a Gnosztikus Atroposz).

Végezetül, az „alkímiai edény” körkörös formája (a lombik általában szabálytalan ovális-forma) megintcsak az eredeti egység helyreállításának vágyát jelképezi; az „Egy és Minden” fogalom alkímiai ideogramja ugyanis a kör — az a vonal, az a mozgás, mely önmagában kezdet és vég, s amely a hermetikus tradícióban egyaránt jelöli az Univerzumot és a Nagy Művet. (20)

Említettem már, hogy a fa ebből a körből (vagy gömbből) nő ki, s mikor a Halál Fáját fedztük föl benne, láttuk, hogy a kör ábrázolja sematikusán a fa ágait. Mivel az androgin ezek között az ágak között van ábrázolva, azonosíthatjuk a fal gyümölcseivel; hiszen emlékszünk: az Ifjúság Kútfeje nem más, mint az Életfa gyümölcse, s egyúttal szinonímája a Nagy Műnek (az Opusnak). Az Életfa funkciója — t. i. a Halálfa újjáélesztése — teljesedett tehát; Erősz ismét legyőzte Thanatoszt.

A középponti üveg gömb alatt, a gömbben lévő alakra függesztett

szemmel még egy alak látható, aki egyik lábával az Agglegény (a Nap) birodalmában, a másikkal a Menyasszony (a Hold) birodalmában áll. Ez a figura résztvevője mindkét világnak, közvetít közöttük, magában békíti össze azok ellentmondásait. Térdepel, félúton a Föld (a nő) és az ég (a férfi) között. (§ 11)

Ez a középponti emberalak foglalja össze tömören a festmény értelmét: művészi szinten egyesíteni a három, csak látszatra ellentmondásos primordiális emberi vágyat, mely végülis az alkímiai vérfertőzésben (in-cesztusban) elégül ki: az eredeti egység helyreállításának vágyát, (§ 12) individuáció vágyát, s a halhatatlanság után való sóvárgást. A Fivér—Nővér pár *coniunctio oppositorum* tulajdonképpen a férfi—női princípium ellentmondásait békíti össze a hermafrodita primordiális egységben, melynek sajátja az örök fiatalság, a halhatatlanság.

2. Az ezoterikus háttér

Miért is volna szükségem asszonyra? Bennem magamban van egy belső asszony.

Tantra Jóga

Vegyük szemügyre azt a rendkívüli hasonlóságot, ami a *Fiatál férfi és nő tavasszal*, s a kép mítikus modellje közt van — vegyük például a filozófiai androgin hagyományos ábrázolását (a Rebis vagy a Compositam de compositis): a vérfertőző Fivér—Nővér pár a Napon, illetve a Holdon áll, s közöttük is ott az összekötve-elválasztó fa.

Platon Szümpozionjától Balzac *Séraphitájáig* (21) számtalanszor megjelenik az irodalomban az androgin mítosza, (§ 13) az az elgondolás, hogy minden, aminek formája, minősége, individuációja van, differenciálatlan princípiumból ered, amely régebbi s magasabb rendű is az Én és a Nem-Én, a fizikai és a szellemi, a kint és a bent ellentéténél, s ez nemcsak hogy doktrinális premisszája a transzmutációnak — a teremtettségnek —, de egyben a Rebis szentségére is utal. (22) A biszexualitás mindig is az istenség attribútuma volt. (§ 14)

A Meghatározatlan, akit Brahmannak vagy Advaitának neveznek a hinduk, Ain-Sophnak, a zsidók, Temnek az egyiptomiak, tulajdonképpen „maga a nondualitás; ... kifejezője a tökéletességnek, a teljes inklúzió-nak s a teljes exklúzió-nak, s magában foglal minden létező ellentétpárt.” (23) „Az *ens primum* antitetikus jellege, mondhatni, univerzális gondolat. Kínában a Jang és a Jin, a páros és páratlan számok, ég és föld ellentéte szintén a hermafroditában békül össze ... Nikomakhosznál a páros és páratlan szám, vagyis a férfi—nő az istenség ... Valentinus: a föld teremtetője az apa—anya; a gnosztikus Marcionnál a primordiális Anya a hermafrodita. Az ophitáknál a Pneuma hím—nőstény.” (24) Indiában *Purusba* az eredeti androgin ember. „Purusháról mondja a Brihadaranjaka Upanisád: Olyan terjedelmes volt, mint mikor összeölel-

kezik egy férfi és egy nő. Kettéosztotta énjét (atmanját), így lett a férj és a feleség. Mikor egyesítette ismét ezt a kettőt, megszületett az ember.” (25) Ez a felfogás sokban rokon a platonai elgondolással — az ember eredetéről szólva, a *Szümposzion*ban (26) Erósz szorgalmazza az újraegyesítést.

Sokáig sorolhatnánk a példákat az androgin univerzálisan isteni természetéről. Eliade (27), Delcourt (28), Jung (29), Durand (30) és mások behatóan foglalkoztak ezzel a témával. (§ 15) Az abszolút szabadság az ember legrégibb törekvéseinek egyike, s Eliade volt az, aki kimutatta, hogy „abszolút szabadságot eredményez, ha az embernek nem szab határt egy ellentétpár”. (31) De ahhoz, hogy élvezhessük ezt a szabadságot, először teljessé kell válnunk, „én”-né kell válnunk. „Csak egységes személyiség tapasztalhatja meg az életet, s nem az olyan, amelyik részleges érvényű aspektusokra van szabdalva; nem az az esetleges kacattal teli zsák, amely szintén »ember«-nek nevezi magát.” (32) Íme, ezzel zárul be a kör: az „én”-né váláshoz egységes személyiség szükségeltetik, az egységes személyiséghez mitikus szinten elkövetett vérfertőzés szükségeltetik — hanem a vérfertőzéshez megintcsak abszolút szabadság kell.

Az alkímiai házasság egyik prototípusa a Fivér—Nővér incestus, aholis „a Fivér—Nővér pár minden ellentétpár fogalmának allegóriája.” (33) Egyesülésük „a primordiális egységhez való visszatérést szimbolizálja; ezért van az, hogy az egyesülést végrehajtani akaró *artifex* gyakran segíti az ő *soror mysticája*.” (34) Különös összefüggés fedezhető fel sok primitív nép mitológiájában az androgínia és a testvéni vérfertőzés között. (35) Több a közös vonásuk, mint elsőre gondolná az ember. E mítoszoknak gazdag jelképrendszere egyetemes jelentőségű ezoterikus dimenzióval ruházza fel a Duchamp oeuvrejében fellelhető alapeszmék némelyikét, s hozzásegít annak megértéséhez, hogy miért olyan fontos Duchamp-nál a dogmatizmus hiánya, amit ő maga legtöbbször az ítélet felfüggesztésével nyilvánított ki, amint azt korábban említettük már. (36) Tehát, az androgin differenciálatlan pszichikus és fizikai alkata jelenti Duchamp számára etikájának és esztétikájának mítikus modelljét, amint azt a Nagy Üvegben és a ready-made-eken megfigyelhetjük. (37) Ez a séma más fényben tünteti föl az L.H.O.O.Q. szakállas Mona Lisáját, meg az *Ajtó, Larrey utca 11* (1927) című munkát, mely utóbbi ellentmond annak, hogy az ajtónak vagy nyitva, vagy csukva kell lennie.

Leginkább azonban arra kell emlékeznünk, hogy a teremtnőnek archetipikus tulajdonsága a biszexualitás; továbbá hogy az alkímiai vérfertőzés ideális modellje annak az állapotnak, amelyben, minden ellentmondás feloldatván, megvalósul az individuáció, s lehetségessé válik a kreáció.

3. Az exoterikus háttér

*Olyan vagy, mint az bérekesztett kert,
én húgom, szerelmes jegyesem,
mint az befoglaltatott forrás és bépecsétel-
tetett kútfej.*

Enekek éneke, IV, 12. (Károli Gáspár fordítása)

Az eddig mondottak tükrében több jelentőséget tulajdoníthatunk a 136. jegyzetnek (Duchamp: Notes and Projects for The Large Glass. New York 1969.), amelyet épp csak érintettünk az előző fejezetben. A deflorációval kapcsolatban Duchamp megjegyezte, hogy az ember „megbánja, mihelyst megesett a birtokbavétel.” Valójában a defloráció jelzi a nő életében azt a pillanatot, amikor elveszíti egységes világképét, s megtapasztalja a világ alapvető pszichikai dualitását. (§ 16) A fiatal lány pszichéjének androgín jellegét lehangoló a fiatal nő ehthonikus (a Földhöz kapcsolódó) pszichéje; ez a dichotómia okozza a fiatal férfi uránikus pszichéjének végleges kettéhasadását is, és — hogy visszatérjünk Duchamp képéhez — a Fiatal Nő elveszíti azt az egységes ösztönert, amelyből a Fivér—Nővér pár erotikus fantáziája táplálkozott. A Paradicsom lám, elveszett. Néhány hónappal azelőtt, hogy megfestette volna a Fiatal férfi és nő tavasszal-t, Duchamp csakugyan megfestette a *Paradicsomot* (1910), amely mintha előrevetítené a szituációt: a szubmisszív Ajlám, eltakarva szemérmét, tüntetően nem néz rá az igencsak érett Évára.

Meglehetősen nyilvánvaló, hogy a *Fiatal férfi és nő tavasszal* c. festmény recipiense (az, akinek Duchamp szánta a képet) egyúttal tárgya is Duchamp öntudatlan vérfertőző szerelmének. Egyébként a vászon hátoldalára rá van írva a recipiens neve. Duchamp így dedikálta képét: A toi ma chère Suzanne. Ez a festmény volt Duchamp nászajándéka húga esküvőjére.

Duchamp mármost szokatlanul széles közt hagyott dedikációjában a *chère* és a *Suzanne* szavak között, mintha csak kifejezett volna közülük egy vesszőt. Ismervén Duchamp szóviccszeretetét, az ember a *chère* (drága) helyett önkéntelenül is behelyettesíti annak homofonját, a *chairt* (hús). S ez megerősíti Marcel és Suzanne bonthatatlan fizikai egységét; Suzanne így betű szerint Marcel húsává lesz — a Biblia szavaival, „férfi és nő egy testté lesznek” (Gen. 2:24).

Fejezetünk kezdetén céloztunk rá, hogy valami fontos esemény történhetett 1911-ben, ami felgyorsította Duchamp önálló személyiséggé válásának folyamatát. Nos, Suzanne 1911-ben ment férjhez; méltán föltételezhetjük, hogy ez volt az a fontos esemény. Azt is visszakövetkeztethetjük, hogy a Nagy Úveg ötletét, meg kivitelezésének ösztönzését is ez a házasság adta. Tézisünk bizonyítására alig néhány újabb tényt kell megemlíteni; az elmélet egyre valószínűbbé fog válni, miközben meg tárgyaljuk a Nagy Úveget előkészítő-előlegező többi Duchamp-művet.

Suzanne két évvel Marcel után született; legközelebb lévén hozzá korban, ő volt Marcel természetes játszótársa; Yvone és Magdeleine hat,

illetve kilenc esztendővel volt fiatalabb. Amint azt már Lebel is kimutatta, Suzanne volt Duchamp kedvenc modellje. (38) A korai vázlatok egyik-másikán különös fény ég Suzanne szemében, mintegy előlegezve a Balthus kamaszportréiről ismert kétértelmű érzékiséget.

Számos vázlat készült Suzanne-ről, olajfestmény azonban egy sem. Ez ugyanis hosszabb, intimebb együttlétekkel járt volna, amit Marcel talán öntudatlanul is került.

Suzanne 1914-ben vált el első férjétől, aki gyógyszerész volt. Duchamp pedig ugyancsak 1914-ben csinálta meg első Helyesbített ready-made-jét Gyógyszertár címmel, mintha csak ennek a családi eseménynek akart volna emléket állítani. S ennek megfelelően, a *Gyógyszertár* téli tájkép (célzásként talán arra, hogy a gyógyszerész elhidegült?).

Suzanne másodszor Párizsban, 1919 áprilisában ment férjhez. Férje, Jean Crotti, a festőművész, hasonlított valamelyest Duchampra; a háború első szakaszában ő vitte a híreket Duchamp-ról Suzanne-nak. S így Suzanne szemében Crotti képviselte Duchamp-t, már ahogy az üzenet közvetítőjét gyakran a küldőjével azonosítják. Amikor Suzanne egybekelt Crottival, Duchamp írt neki Buenos Airesből; instrukciókat közölt, hogyan készítse el Suzanne azt a tárgyat, amit Duchamp nászajándéknak szánt neki: a *Boldogtalan ready-made*-et (1919). Duchamp tehát rábízta hűgára azt a hatalmat, amellyel eddig csak ő rendelkezett: a ready-made készítés hatalmát.

Ebben az összefüggésben talán még fontosabb, hogy a *Boldogtalan ready-made* címe kettős jelentésű. Duchamp-t nyilván boldogtalanná tette Suzanne-nak ez a második árulása, Suzanne első házassága idején Duchamp érzései a *Fiatal férfi és nő tavasszal*-ban fejeződtek ki; e második alkalommal, azonosítva magát alkotásával, saját bánatával ruházta fel azt.

De az azonosulási folyamat nem áll meg a címmel. Ennek a ready-made-nek ugyanis ugyanazt a sorsot szánta Duchamp, mint a Menyasszonynak: föl kell akasztani, s ez által el kell pusztulnia. A *Boldogtalan ready-made* ugyanis egy mértankönyv volt, melyet sarkainál fogva föl kellett akasztani Suzanne-ék házán kívül, (§ 17) a balkonon, ahol az időjárás valóban tönkretette. Ez a mértankönyv mármost világos célzás az iskoláskorra, zsenge korukra — tehát azokra az időkre, mikor Suzanne és Marcel között nem állt még egy betolakodó harmadik. Suzanne is biztosan tisztában volt az ajándék rejtett jelentésével. Erről a műalkotásról nincs más emlékün, mint a Suzanne-festette kép; ha a *Boldogtalan ready-made*-nek el kellett pusztulnia, legalább emlékét őrizze meg egy műalkotás. Megfigyelhető ebben az esetben is a vérfertőzésben jelenlévő vezeklő tendencia. Duchamp bünteti magát, amiért kívánja a tulajdon hűgát, s magának ugyanazt az ítéletvégrehajtást szánja, mint neki. Társával vállalt szolidaritása egészen a haláláig tart. Magával a művészettel egyidős az a tendencia, hogy a művész azonosítja magát alkotásával. (§ 18) Ez segíti hozzá egy másik meglepő tény megértéséhez: Duchamp számos ready-made-jét fel kell akasztani. Erre a sorsra jut a

Palackszárító (1914), az *Előre a kartörés felé* (1915), a *Kalapfogas* (1917), az *Útiszobor* (1918) — ez utóbbit nemcsak hogy fel kell akasztani, de szó szerint fel is kell négyelni. Ugyancsak fölakasztandó a *Párizsi levegő* (1919) és a *Miért ne tűsszögni Rose Sélavy?* (1921). Nem szabad azonban, éveket ugorva, elsietnünk a konklúziót. Vegyük inkább szemügyre (a következő fejezetekben), mit alkotott Duchamp a *Fiatall férfi és nő tavasszal* utáni két esztendőben: ebben a két évben készült valamennyi fontosabbnak mondható festménye.

Fordította *Falvay Mihály*

Részlet: Arturo Schwarz: *The Complete Works of Marcel Duchamp*. Harry N. Abrams Inc. Publishers, New York, 1970 (2) 89—100. l. Magyarul megjelent a *Múltidézetek* című tanulmánygyűjteményben (Beke László szerk.), Népművelési Propaganda Iroda, Budapest 1980. 5—17. l.

Jegyzetek

- ⁸¹ „Az individuáció, az énné válás nemcsak lelki probléma hanem az egész életet érintő kérdés.” (Jung: *Psychology and Alchemy. The Collected Works of C. G. Jung*, vol. XII., New York, Pantheon Books; London, Routledge & Kegan Paul 1953. 118—19. o.)
- ⁸² A *Fiatall Nő* fej nélküli, mint a vásári bódék *Menyasszonya*. A fej nélküli test nemcsak a kasztráció szimbóluma, az ezoterikus tradícióban a kozmosz teremtésével fellépő rend fogalmát is jelenti, szembeállítva a káosszal. Neumann kimutatta: „A mutilatio (csonkítás) — visszatérő téma az alkímiában — minden teremtés előfeltétele” (Erich Neumann: *The Origins and History of Consciousness*. 1949. New York, Harper & Bros 1962. 121. o.)
- ⁸³ A művészetben, akárcsak az álomban, a cenzor elrejtí az elfojtott vágyak manifesztálódását. Ez a jelenség, amely egyszerre vezet a tudatalatti vágyak revelációjához és elrejtéséhez, különösen nagy szerepet játszik Duchamp művészetében. Nála a cenzor azt a módszert választja, hogy olyan szimbolikus struktúrában rejtí el a tudatalatti vágyakat, amely csak bizonyos szögből — t. i. fejjel lefelé — árulja el titkát.
- ⁸⁴ Duchamp homoszexualitásról vallott nézetei megfelelnek általános el nem kötelezettségének, „felfüggesztett ítéletének”; nem helyesli, de el sem ítéli, egyszerűen elfogadja létezését. A *Modern Művészet Nyugati Kerekasztalánál* (1949) Frank L. Wright: megkérdezte tőle: „Maga szerint a homoszexualitás degeneráció?” Duchamp: „Szerintem nem.” Wright: „Igaz-e maga szerint, hogy ez a mozgalom, amit modern művészetnek nevezünk, sokban adós a homoszexualitásnak?” Duchamp: „Elismerem, de nem úgy, ahogy maga érti. Hiszem, hogy a homoszexuális közönség jobban érdeklődik a modern művészet iránt, mint a közönség heteroszexuális része; ez így igaz, de mindez magát a művészetet nem befolyásolja.” (Részletek a „Western Round Table on Modern Art”-ból (1949), *Modern Artists in America*, 1. scr., New

York, Witterborn Schultze Inc. 1951. 36. o.) Tíz évvel később Duchamp egy interjúban ezt mondta Herbert Crehannak: „... a homoszexuális közönség jó közönsége a modern művészetnek. Ezt mondtam (Wight-nek), nem többet. A közönség receptív része gyakran homoszexuális.” [Crehan, Herbert: „Dada”. Evidence (Toronto) No. 3. (1961, ősz) 37. o.]

- ⁵⁵ „Igen, nézetem szerint minden ember homoszexuális; olyan bizonyos vagyok ebben, hogy nem is értem, hogyan lehet másként vélekedni. Az ember elsősorban és legjobban magát szereti, mindenféle szenvedélyes érzellemmel, minden elképzelhető örömet meg akar szerezni magának, s mivel szükségképpen vagy férfi, vagy nő, a kezdet kezdetétől rá van róva a saját neme iránti vonzalom.” (Groddeck, Georg: *The Book of the It* (1923). New York Random House 1961. 199. o.)
- ⁵⁶ Az Upanisádok megfordított Kozmikus Fájának emlékképe; a megfordított fa biszexuális jelkép.
- ⁵⁷ Főtebb említettük a fa fallikus ágainak homoszexuális implikációit; megfigyelhetjük, hogy a fa kopársága jelképesen a homoszexuális közösülés nem-termékenyítő jellegére utal.
- ⁵⁸ Ha megfigyeljük azt a festménysorozatot, amely a Király és a Királyné témáját dolgozza fel, észre kell vennünk, hogy ez a két személy nemcsak az alkímiai Királlyal (Az Aggregénnyel) és Királynővel (a Menyasszonnyal) azonos, hanem a sakkjáték mitikus királyával és királynőjével is, továbbá világi projekciójukkal — Marcellal és Suzanne-nal.
- ⁵⁹ Jó néhány fényképen Duchamp női ruhában látható; legjobb példa a parfümös üveg címkéje, *Beautifull Breath, Veil Water* 1921.
- ⁶⁰ Ilyen szakállt kapott Duchamp-tól az L.H.O.O.Q. *Mona Lisa*. (1919)
- ⁶¹ „Én vagyok az ég”, mondja a férj, „és te a föld. Jer, igyekezzünk, hadd legyen egy fiúgyermekünk”. Az Upanisádokból, Nikhilananda Swami, New York, Harper & Row 1964, 252. o.
- ⁶² Az eredeti egység visszaállítása persze az ellentétek megszüntetését jelenti; ha felidézük, hogy „az ellentétek azonossága minden tudatalatti állapot: jellegzetes pszichikai tünete” (Jung), akkor jó okkal hihetjük, hogy a festmény témája mindenestül tudatalatti. Ugyanígy tudatalatti Duchamp oeuvre-jének teljes alkímiai jelrendszere is. Egyértelműen kijelentette: „Ha gyakoroltam valaha is az alkímiát, csak úgy tehettem, ahogy egyedül lehetséges tenni, t. i. anélkül, hogy tudtam volna róla.”
- ⁶³ A testvéri vérfertőzés mindig is témája volt a múlt és jelen irodalmának. Az angol drámában legkorábban John Ford darabjában jelentkezett: *Tis Pity She's a Whore* (1626). A téma nemesi levelét az amerikai irodalomban Herman Melville művével szerezte: *Pierre, or the Ambiguities* (1852). Híres példa Wagner *Walkürök-jének* librettója; Isak Dinesen: *A Kariatídák*; Clara Winston: *The Closest Kin There Is*; Leonhard Frank: *Fivér és nővér*; Thomas Mann: *Walsung-vér*; Tennessee Williams munkássága stb. E témáról szól Donald Webster Cory és R.E.L. Masters könyve: *Violation of Taboo*. New York, The Julian Press 1963. és R.E.L. Masters: *Patterns of Incest*. New York, The Julian Press 1963.

- ^{§14} Részlet a Corpus Hermeticumból: „Hogyan? Azt mondd, az Isten két-nemű, oh, Trismegistus!”
- ^{§15} Vegyük figyelembe, hogy az androgínia, mint Abellio és mások kimutatták, egyedül az androgínia magyarázhatja a „végső” egyesítés mítoszát; a hermafrodita mindig is a természet „aberrációja” marad. Az antik görögöknél például a rituális androgin volt a modell; a hermafrodita gyermeket rögtön megölték. (Raymond Abellio: *La Structure Absolue: Essai de phénoménologie génétique*. Paris, Gallimard 1965. 363. o.)
- ^{§16} „A nemi élet megkezdése döntő lépés a nőnél, ettől válik a fizikai dualitás alkotó princípiumává a számára való világnak, amelyet most már a párral azonosít; korábban, mikor még egységes lény volt, eszével és nemiségével egyaránt egységessé olvadt számára való világot tapasztalt meg, mint testével egyesült teret.” (Abellio, i. m., 403—4. o.)
- ^{§17} A tény, hogy ez a térbe lógatott mértankönyv akár háromdimenziós szójáték gyanánt is értelmezhető, arra indítja a nézőt, hogy ismét a nem-euklidészi geometriára gondoljon, amelynek oly nagy szerepe volt a Nagy Űveg genezisében.
- ^{§18} Ernst Kris: „A művésznak művéhez való viszonya összetett, és rengeteg a variációs lehetősége. Tipikus esetben a mű része lesz énjének, sokszor még fontosabb is annál. A nárcisztikus kathexis a személyről a műre tevődik át.” Ernst Kris: *Psychoanalytic Explorations in Art* (1952). New York, Shocken Books 1964. 60. o.

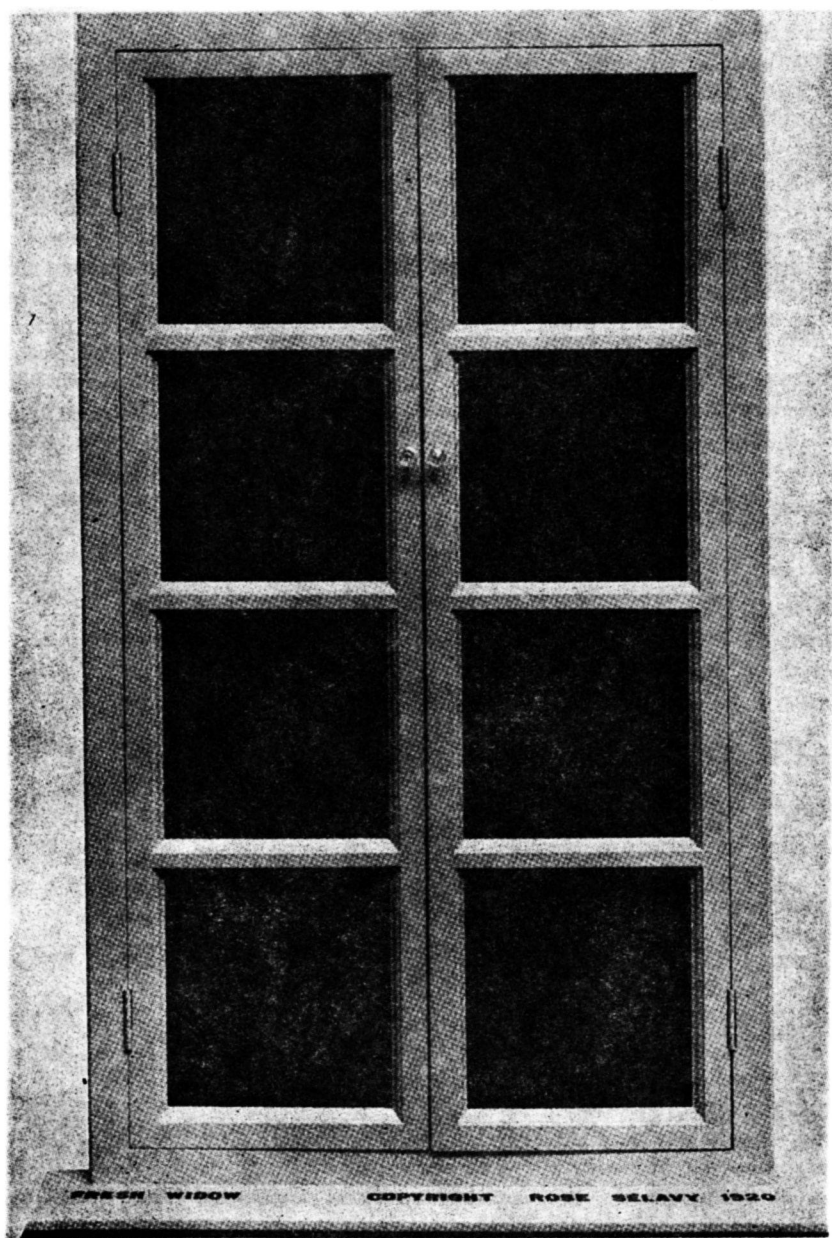
- ¹ Eliade: *Shamanism: Archaic Techniques of Ecstasy*. 1951. New York, Pantheon Books 1964. 122—25. o.
- ² Julius Evola: *La tradizione ermetica nei suoi simboli, nella sua dottrina e nella sua „Arte Regia”*. Bari, Laterza 1931. 102. o.
- ³ Van Lennep, Jacques: *Art & Alchimie*, Bruxelles, Éditions Meddens 1966. 217. o.
- ⁴ Duchamp—Arensberg levelezés a Francis Bacon Foundation archívumában, Claremont, Kalifornia.
- ⁵ Fraiberg, Selma: „Kafka and the Dreaan” (1956). *Art and Psychoanalysis*, Cleveland & New York, The World Publishing Company 1963. 24. o.
- ⁶ Mallarmé, Stéphane: *Oeuvres Complètes*. Paris, Gallimard 1956. 434. o.
- ⁷ Gold, Laurence S.: „A Discussion of Marcel Duchamp’s Views on the Nature of Reality and Their Relation to the Course of His Artistic Career”. Kiadatlan szenoir disszertáció, Princeton University 1958. XVIII. 54. o.
- ⁸ Kuh, Katharine: „Marcel Duchamp”. *Interjú a The Artist’s Voice: Talks with 17 Artists-ban*. New York és Evanston, Harper & Row 1962. 81—93. o.
- ⁹ V. ö.: Eliade: *Patterns in Comparative Religion* (1949). Cleveland & New York, The World Publishing Company 1963. 265—330. o. és Durand: *Les Structures anthropologiques de l’Imaginaire*. Paris, Presses Universitaires de France 1963. 365—72. o.
- ¹⁰ Durand, i. m., 367—69. o.
- ¹¹ Canseliet: „L’Arbre alchimique” (1934). Paris, Jean-Jacques Pauvert 1964. 83. o. Ld. még Eliade: *Patterns in Comparative Religion*, 1949. Cleveland és New York, The World Publishing Company 1963. 265. o.
- ¹² Evola. Julius: *Metafisica del sesso*. Roma, Atanor 1958.

- ¹³ Coomaraswamy, Ananda: *Atmajána: Self-Sacrifice*, 388. o. idézi Eliade: *Méhistophélés et l'Androgyne*. Paris, Gallimard 1962. 120. o.
- ¹⁴ Jung, C. G.: *Psychology and Alchemy* (1944). *The Collected Works*. . . . Vol. XII. 281—82. o.
- ¹⁵ Durand, i. m., 347. o.
- ¹⁶ Plutarkhosz: *A görög kérdés és A nők erkölcséről*, idézi Delcourt: *Hermaphrodite: Mythes et rites de la Bisexualité dans l'Antiquité classique*. Paris. Presses Universitaires de France 1958. 7. o. A ruha rózsaszíne ebben az összefüggésben egy másik ugyancsak sokatmondó értelmet is hordoz. Thass-Thienemann írja: „A pink (rózsaszín) szó, »rosy« (rózsás színű) értelemben, ugyancsak elfojtott tudatalatti fantáziákat vetít a nyelv ernyőjére. A színelnevezés és a »rosy«-val való azonossága kérdésében általános az egyetértés, de mi a helyzet a »rose«-zal (rózsa), mint növényvel? A rózsának tövisei vannak, a tövisek pedig szúrnak és vérzést okoznak. A pink melléknévnek, mely ezt a világos vagy halvány piros, világos bíbor árnyalatú színt jelöli, van egy verbális megfelelője, a *to pink* vagy *to be pinked*, mely bizonyos mértékig hasonló a gyakoribb *to pinch*- vagy *to be pinched*-hez (csíp, szorít; megcsípett, megszorított). *To pink* azt jelenti, hogy »lyukasztani, szúrni, döfni, bökní«, vagy tranzitív értelemben, »átfúrni, átszúrni« vagy átdöfni bármilyen hegyes fegyverrel vagy eszközzel.» Mindez utal a rózsra és a tövis örök szimbolikájára mely a világnegyekben a »defloráció« körülírására használatos.” Thass-Thienemann, Theodore: *Symbolic Behavior*. New York. Washington Square Press 1968. 306. o.
- ¹⁷ Delcourt, i. m., 14. o.
- ¹⁸ U. o., 64. o.
- ¹⁹ Durand, i. m., 348. o.
- ²⁰ Evola, i. m., 32. o. Lásd még: Eliade, több helyütt elszórtan, valamint Durand, i. m., 301—353. o.
- ²¹ Lásd Eliade elemzését: *Méhistophélés et l'Androgyne*. Paris, Gallimard 1962. 95—154. o.
- ²² Evola, i. m., 227. o.
- ²³ Abellio: *La Structure absolue: Essai de phénoménologie génétique*. Paris, Gallimard 1965. 315—16. o.
- ²⁴ Jung: i. m., 318—19. o.
- ²⁵ U. o. 154. o.
- ²⁶ Platon: *I Dialoghi dell'Amore: Carmide, Liside, Convito, Fedro*. Milano, Rizzoli 1953. 109. o.
- ²⁷ Lásd: Eliade: *Patterns in Comparative Religion* (1949). Cleveland & New York, The World Publishing Company 1963. 410—36. o. és *Méhistophélés et l'Androgyne*. Paris. Gallimard 1962. 95—145. o.
- ²⁸ Delcourt: i. m., elszórtan
- ²⁹ Jung, *Psychology and Alchemy*, i. m., elszórtan
- ³⁰ Durand: i. m., 312—13, 302—353. o. és elszórtan
- ³¹ Eliade: *Méhistophélés et l'Androgyne*. Paris, Gallimard 1962. 150. o.
- ³² Jung: i. m., 78—79. o.
- ³³ U. o., 317. o.
- ³⁴ Delcourt, i. m., 124. o.
- ³⁵ Uo., 10. o.

³⁶ U. o., 32—34. o. (a forrásunkul szolgáló kötetben)

³⁷ U. o., 34—35. és 40—46. o.

³⁸ Lebel, Robert: Marcel Duchamp. London & Paris, Priannon Press, 1959. 3, 12. o.

Fresh widow (1920)

Marcel Duchamp
(fotó: Edward J. Steeichner, 1920.)

Jindřich Chalupecký

CSAK MŰVÉSZNÉ...

„Meggyőződése,
hogy csak művész vagyok,
és ez nagy örömmel tölt el...”

Marcel Duchamp 1961.¹

1. „Való igaz, hogy egy tapasztalt antropológus, aki először látogat el egy »új« primitív társadalomba, amennyiben jó tolmáccsal rendelkezik, talán mindössze néhány napi tartózkodás után képes kialakítani egy meglehetősen átfogó gondolati »modellt« a társadalmi rendszer működéséről, ám a hathónapi ott-tartózkodás után, elsajátítva a helyi nyelvet, ebből az eredeti »modellből« nagyon kevés marad meg. Valójában a feladata, hogy megértse, hogyan működik a rendszer, még félelmetesebbnek fog tűnni, mint amilyennek tűnt megérkezése után két nappal.” Így ír Edmund Leach Lévi-Straussról szóló jól ismert könyvében, és hozzáteszi: „Lévi-Straussnak sohasem volt alkalmja elszenvedni ezt a demoralizáló élményt, és sohasem került összeütközésbe azzal, ami ebből következik.”²

Némiképp így van ez a művészetkritikával is. Manapság a kortárs művészet hihetetlen méretű publicitást kap, miközben azoknak a száma, akik megtekintik a műalkotásokat, továbbra is minimális. Lawrence Alloway pl. a művészet funkciójáról írva a modern társadalomban (Artforum) megjegyzi, hogy a képtárak kiállításaira alig látogat el ezer ember, s a művészet majdnem kizárólag a sajtó révén jut el a nagyközönséghez. Cikkében a következőket írja: „A műalkotások a környezetet benépesítő jelek és szimbólumok eleven áradásának részeivé válnak.” Többek között ez az információtelítettség eredményezi azt a mélység nélküli szofisztikát, amely a közönség modern művészetre való reagálásának jellemzője napjainkban. Ráadásul a sajtó közvetítette művészet összeütközésbe kerül korunk nagy szociális problémáival, ami státusát ezért még inkább kétségessé és nehezen meghatározhatóvá teszi.³

Alloway egy fontos igazságra világít rá: A publicitás fokozása nem

pótolhatja a műalkotással való közvetlen kapcsolatot. A művészetkritikus elmondhatja, hogy a műtermekben és a képtárakban szerzett tapasztalata hasonló az antropológuséhoz *in situ*: állandóan készenlétben kell állnia arra, hogy a modern művészetről alkotott elmélete alkalmatlan az új alkotással való szembesülésre; mindenkor megdöbbenheti vagy meglepheti valami, s ennek megfelelően kell módosítania gondolatait. Ebből pedig az következik, hogy a műbíráló sohasem juthat határozott végkövetkeztetésre. Nyitottnak kell maradnia; helyesebb, ha kérdésekben, nem pedig válaszokban fogalmaz.

Manapság azonban az emberek hozzászórtak ahhoz, hogy a tömeg-tájékoztató eszközök biztosítják számukra a kivonatolt információt, felmentve őket az önálló gondolkodás feladata alól. Az újságírásnak alkalmazkodnia kellett ehhez a magatartáshoz. Egész a közelmúltig elég volt gúnyos kézleggyintéssel elutasítani a modern művészetet. Ma viszont már csak néhány maradi író tekinti badarságnak és szélhámosságnak, mert időközben kiderült, hogy újságírói szempontból a modern művészet sokkal előnyösebben kiaknázható: nemcsak rendkívüliként, de ugyanakkor szórakoztatóként is, bemutatható. Másrészt olvasmányosan kell írni róla. Ezért a modern művészet tartalma néhány könnyen megjegyezhető, felkapott kifejezésbe van belesűrítve: pop-art, op-art, minimal art, konceptualizmus, hiperrealizmus és így tovább. Ezeket a kifejezéseket az alkalom szüli, és ahelyett, hogy megmagyaráznák, inkább összekeverik az alkotások jelentését és értékét. Lényegében mi a közös Lichtenstein és Segal pop-artjában? Avagy ugyanabba a csoportba sorolható-e Pearlstein, Estes és De Andrea? Némely művész alkotása különösen alkalmas az újságírói bánásmódra, és sokan előzékenyen kitérnek útjukból; más művészek ma sokkal kevésbé tűnnek sikeresnek így egészen különleges értékrendszer alakul ki. Gondoljanak csak mindarra, ami konceptualista művészet címen fut. Egy szobrásznő, aki sikeres fogyókúráját dokumentálандó New Yorkban egy sorozatot állít ki meztelen fényképeiből, valamint a Hans Haacke szervezte dilettáns kérdőívakció egy múzeumban világméretű publicitást kap a művészeti sajtóban. Az olvasó többé nem igényeli a közvetlen kapcsolatot az új alkotásokkal: elegendőek a reprodukciók és kommentárok. De ha elmegy egy kiállításra, előre felkészítette az ott látandókra, az amit olvasott, sőt e kiállítások szervezői eléje sietnek, amikor a kiállításokat a képzőművészeti újságírásnak megfelelően válogatják és rendezik. Harold Rosenberg ezt „újdonságművészetnek” nevezte, és itt inkább az újdonság, mintsem a művészet az, ami az új látogatót vonzza.

Egy veszélyes pontig érkeztünk el itt. Mikor hoz a művész — talán hiába — valódi áldozatot, és mikor elégti ki csupán exhibicionizmusát? Mikor keresi kétségbeesetten és talán reménytelenül művészetének helyét a történelemben, és mikor hódol be a saját naivitásának? Hol a határ, mi a mérce, mi az értelme mindennek? Olyan kritikára van szükségünk, amely elveti a szenzációs általánosításokat, és őszintén foglalkozik a művésszel, konkrét helyzetével a konkrét történelemben. Talán fel kell

adni az elméleteket és visszatérni a művészetkritikában ahhoz az *in situ* kutatáshoz, amit Leach és brit kollégái javasolnak az antropológiában; elmélkedés helyett visszatérni magához a műhöz. Mert manapság tanúi vagyunk a tények előli menekülésnek, egy új hellenizmus eljövetelének. Többé nem a cenzor, hanem inkább az újságíró vagy a teoretikus az, aki a művész legveszélyesebb ellenségévé válik.

2. Ékes példája ennek az irányzatnak Marcel Duchamp műveinek sorsa. Amíg ugyanis a dada újszerűen hatott, addig Duchamp-ot csupán perem-jelenségnek tekintették, vagy inkább egy művészi bohócnak. Amikor azonban a dada elnyerte az őt megillető helyet a művészettörténetben, Duchamp munkásságát is a történelmi fejlődés eredményeként értelmezték. Nézzük például Gregoire Müller véleményét:

Munkásságáról nem jelent meg egyetlen olyan kritika sem, amelynek sikerült volna alapvető irányzatát hajszálpontosan eltalálnia, egyszerűen, azért, mert itt más az alapvető irányzat, mint annak visszautasítása, hogy irányzat legyen. Duchamp alkimista. Duchamp optikai művész. Duchamp futurista. Duchamp sakkozó. Duchamp dadaista. Duchamp erotikus költő... Mindent tagadott és utat nyitott egy új művészeti irányzatnak.⁴

Ebben a megállapításban világos az ellentmondás: hogy tud valaki „utat nyitni egy új művészeti irányzatnak” alapvető művészeti irányzat nélkül? Müller szerint Duchamp nem volt több epifenoménél a művészettörténetben: egy futurista, dadaista és opartista. Az ember és a művész teljesen elkülönül. Miközben az ember szükségszerűen megőrzi identitását egész életében, a modern művészetből hiányzik ez az identitás. Többé nem az életéből alkotja művészetét; úgy látszik, művész lehet anélkül, hogy emberi életet élne. Megelégszik azzal, hogy „mindent tagad”, és ezzel a következetes nihilizmussal új távlatokat nyit a művészet előtt. Érdekes, hogy e tekintetben a modern művész hasonlít a kritikushoz, minthogy a modern kritikus nem egyéniség vagy többé nem kell annak lennie: megfigyelő, dokumentáló és újságíró. Többé nem foglal állást semmi mellett, röviden: ő szintén nihilista.

Ez a nihilista történelmieskedés jelenik meg egy még sokkal torzultabb formában Jack Burnham-nél. Legutóbbi értelmezése szerint (számos legutóbbi értelmezése van, közülük mindegyik más.) Duchamp *La Mariée mise à nu par ses Célibataires, même*-je (A menyasszony, akit éppen agglegényei meztelenítenek le)* „felszabadítja Duchamp-ot, mivel szimbolikusan jelzi a jövő művészetének fejlődési módját”,⁵ és „koherens allegóriája a modern művészet visszafejlődésének Duchamp saját pszichoszexuális katarziséval kifejezve”⁶ — más szavakkal ez egyfajta festői esszé, amely kritikusra vár, hogy lefordítsa képi nyelvét fogalmi kifeje-

* A különös szóösszetételű francia eredeti cím egy másik közkeletű magyar fordítása: Agglegényei levetkőztetik a menyasszonyt, sőt

zésekre. Ha ez így volna, akkor lehetne művészetet létrehozni tudományosan; a fejlődési modell kész, csak hátra van még a feladat; kitölteni azt megfelelő műalkotással vagy tevékenységgel. A művészetelmélet tudomány — a művészet technológia.

Mások szerint a művészet csupán a politikatörténet szolgája. Ursula Meyer nagyon egyszerűen magyarázza Duchamp munkásságát:

Az első világháború előestéjén Duchamp megalkotta az anti-művészet kifejezést, utalva megvetésére, amit az intézményeknek a művészet és a politika terén megnyilvánuló elfogadhatatlan gyakorlata iránt érzett. A ready-made-ek szarkasztikus kigúnyolása egy elit művészeti világnak... Hans Richter szerint Duchamp *Vizeldekútja* (Fountain) azt jelenti, hogy Duchamp levezelte az intézményes esztétikai értékeket (stb.).⁷

Ebben az értelmezésben fejtetőre van állítva a modern művészetnek a történelemhez való viszonya, és a művészet lényegében haszontalannak tűnik.

3. A művész természetesen saját korában él, amely kor formálja is őt, ami talán senkire vonatkozóan sem igaz oly mértékben, mint Duchamp esetében. A kubizmus megmaradt a preindusztriális világban, s a futurizmus átvette az ipari világtól külső jellegzetességeit: dinamizmusát és formáit. De miközben a futuristák megfestették az ipari világot, ahogy Duchamp mondja, impresszionista módra, Duchamp felfedezte szimbolikus jelentőségét. Kész volt polgára lenni ennek az új világnak, elfogadni, mint egy újfajta természetet és belső világának részévé tenni azt.

Ez Duchamp és Picabia emlékeztető autótúrájával kezdődött 1912-ben, amikor Etivalból a Jurán át Párizsba utaztak Apollinaire-rel és Gabrielle Buffet-tel együtt. Megvolt az oka, amiért Duchamp belevette az erről az utazásról írt költői feljegyzését a *Nagy Úveg* előkészítő jegyzeteibe. Valószínű, hogy ez az utazás és az itt elhangzott beszélgetések adják meg a magyarázatát Apollinaire híres mondatának, amit 1912-ben írt Duchampról a *Les Peintres Cubistes*-ben. E szerint Duchamp arra hivatott, hogy „összebékítse a művészetet meg az embereket”. A modern városi ember számára a gép a természet új formája, és Duchamp-nak a géppel való viszonya ugyanolyan bensőséges volt, mint amilyen egy mérnöké, egy sofőré vagy egy munkásé: úgy érzi, hogy a gép élőlény, az ő „gépi menyasszonya”. (Jellemző, hogy a gépkorszak kezdetétől az angolok női nevet adtak gépeiknek, például: Fonó Jenny.) Gabrielle Buffet, aki mindennek tanúja és résztvevője volt, megírta az *Aires abstraits*-ban (1957), hogy abban az időben mindannyian nagy fontosságot tulajdonítottak a gépnek,

az új törvények, az emberi elme szüleményének, egy valóban *fille née sans mère*-nek... Emlékszem arra az időre, amikor gyors terjedését csapásnak tekintették, arra az időre, amikor minden művész kötelességének érezte, hogy hátat fordítson az

Eiffel-toronynak, tiltakozásul az építészeti szentségtörés ellen, amit az égbe hatolva követett el. Nemcsak felfedezték, de méltó helyüket is elnyerték ezek a különös vas és acél lények, amelyek konstrukciójukkal és az általuk előidézett automatikus mozdulatokban rejlő dinamizmusukkal különböztek a természet megszokott látványától, és ez már magában is forradalmi tett volt...⁸

Amit Gabrielle Buffet írt Picabiával tett 1913. évi utazásáról, egyaránt vonatkozik Duchamp New Yorkkal való ismerkedésére is, két évvel később.

Ez felfedező utazás volt, tele meglepetéssel. A városkép, az utcák, a neon reklámok (odahaza) ismeretlenek — és a grandiózus építészet, mint a vas és acél híd az 59. utcában, valóban új benyomás forrásai voltak számunkra.

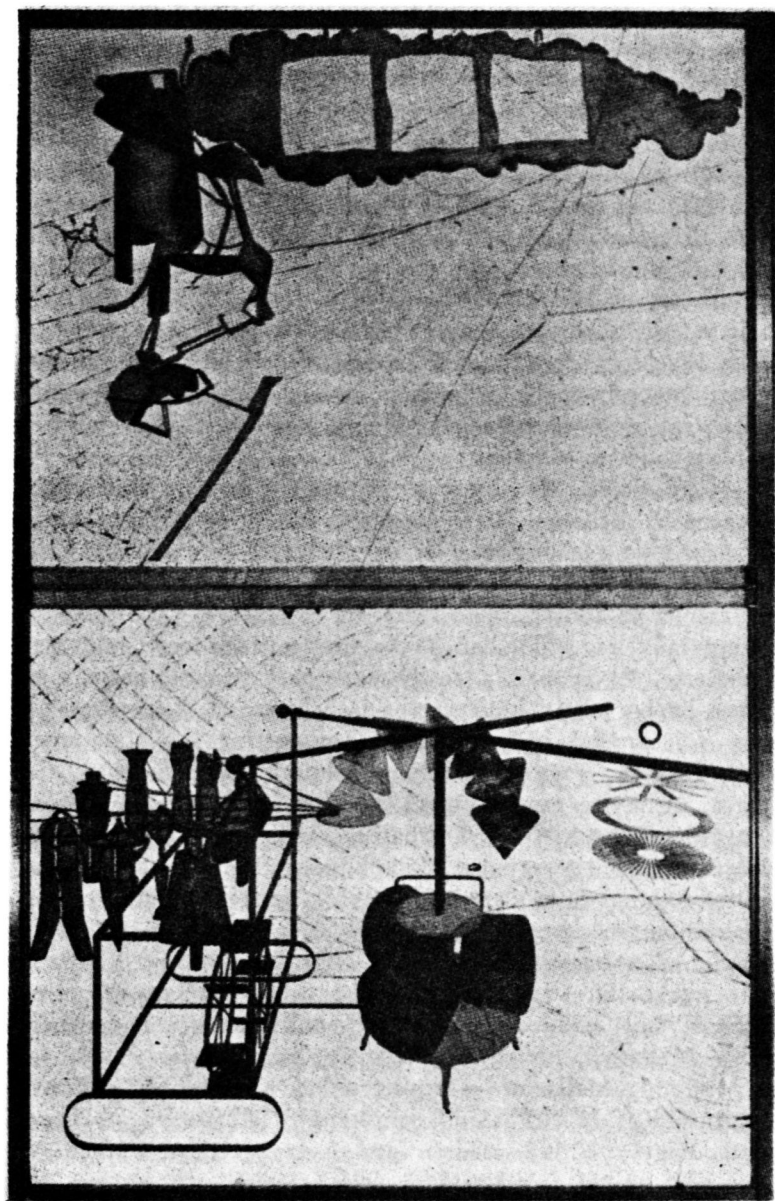
Nem kevésbé voltak meglepőek az emberi kapcsolatok sem, amelyekben nyoma sem volt az ókontinens udvariassági és kulturális hagyományainak. Majdnem durvák, de ugyanakkor egyszerűek és melegek, amit egyáltalán nem találtunk visszatszőzőnek.⁹

Duchamp mindig határozottan ellenezte, hogy művészetét kapcsolatba hozták a futurizmussal. Valójában a futurista festészet nem tudott rá közvetlenül hatni, mert a Bernheim Jeune et Cie Galériában megrendezett 1912-es futurista kiállításig ezeknek az alkotásoknak még a fotói sem voltak hozzáférhetők,¹⁰ és Duchamp már 1911-ben megfestette a *Szomorú fiatalember a vonatot meg A lépcsőn lemenő aktot*. Azonban már bizonyára olvasta a *futurista kiáltványt*, minthogy az 1909. február 20-án megjelent a Le Figaróban; gyakorlatilag mindenki elolvasta, és radikális hagyományellenessége sokakhoz szólt. Még Frantisek Kupka is kitűzte műterme ajtajára: Richard Weiner, a fiatal cseh költő látta ott 1912 júliusában. Röviddel ezután írt egy cikket a látogatásáról egy prágai újságnak,¹¹ és benne megemlítette Kupka mozdulattanulmányait. Weiner szerint Kupka nem értett egyet a futurista kísérlettel, hogy meghódítsák az „egymásra következők egyidejűségét”, (amely természetesen inkább az egyidejűség, a *simultanéisme* elmélete volt), inkább megpróbálta festészetében az „elmozdulást” bemutatni. Ennek bizonyítékeként Kupka megmutatta Weinernek a Bois de Boulogne-ban lovagló lovasok képét, amelyen kísérletet tett arra, hogy a mozgást egymás után következő fázisokban mutassa be. Fennmaradt Kupkának erre a témára készített két rajza, de nincsenek aláírva. Legutolsó prágai retrospektív kiállításának (1968) katalógusában Ludmilla Vachtová egészen illogikusan az első, a ceruzarajzot (128) 1911 körülre datálja, a másodikat, a tusrajzot (129) pedig 1900. és 1902. közé teszi; de nekünk pontosan kell egységesíteni a kelteztést és elhelyezni 1909. és 1912. között. Azonkívül, amiket Weiner látott Kupka műtermében, azok nem rajzok voltak, hanem egyazon témára festett képek. Kupkáról írt monográfiájában (1968) Vachtová elmondja, hogy az *Amorpha* (1912) szintén egy vörös és kék

labda mozgásának tanulmányán alapul, és felhívja a figyelmet egy képre, címe: *A meghajlás*, amely ugyancsak 1912-ből származik; „legyezőszerű formájával, amelynek szövegalattisága nem más, mint a meghajlás gesztusa elemeire bontva”. Egy hasonló példa talán egy kissé régiebb, egy tusrajz. *A virágszedő asszony* másolata a *Kupka avant 1914* katalógusban.¹² Ennek keletkezését Denise Fédit szintén túl koraira, „1908 körülre” datálta.

Kupka *A meghajlásának* elve azonos Duchamp *Szomorú fiatalember a vonatonjával* és *A lépcsőn lemenő aktjával*, s ha a futurista festészet nem volt és nem lehetett hatással Duchamp-ra, valószínűnek tűnik, hogy Kupka töprengései és kísérletei hatással voltak rá. Picabia 1926-os katalógusának előszavában¹³ Duchamp azt írja, hogy „célom a mozgás statikus ábrázolása volt”, és még az *Apropos of Myself* című 1964-ben tartott előadásában is úgy beszél *A lépcsőn lemenő aktot* magyarázva, mint egykor Kupka tette. A kubizmus közelebb állt hozzá, mint a futurizmus, emlékszik vissza, de nagyon megragadta Balla *Dynamism of a dog on a leash*-je,¹⁴ mert lefestette „a kutya lábának és a pórásznak egymás után következő álló pozícióit”. Duchamp fivéreinek műterme Puteaux-ban volt, Kupkáé mellett. Gyakran találkoztak Kupkával, és Duchamp, aki a közeli Neuillyben lakott, gyakran ellátogatott Puteaux-ba. Valószínű azonban, hogy inkább Duchamp látta Kupka képeit, mint fordítva. Természetesen Duchamp-ra hatott az analitikus kubizmus és annak színtelensége, s mozdulatfázisa drámai, térbeli esemény lett, míg Kupka, aki tíz évvel idősebb volt és még mindig az Art Nouveau hagyománya szerint rajzolt, inkább hajlott a színezéses díszítésre.

Van még egy érdekes láncszem Kupka és Duchamp baráti köre között. Weiner 1912 augusztusában megjelent cikkében idézi Kupka szavait, miszerint megkísérelte az „alakatlan festészetet”, vagyis a forma nélküli tiszta színekből alkotott festészetet, és az 1912-es őszi tárlaton kiállította két *Amorphas*-ját. Kupka egyik kulcsfontosságú festménye, a *Nocturne*, amely minden valószínűség szerint 1910-ben készült, ebben az értelemben „alakatlan”. Egy évvel Kupka és Weiner beszélgetése után, 1913 júliusában Picabia kiadta *Az amorfizmus felé* című kiáltványát a New York-i Camera Work-ben. Ebben kifejti az amorfizmus ötletét, és levonja a következtetést: „Itt az ideje, hogy eltávolítsuk a színt, miután megszabadultunk a formától”. Tézisét két fekete négyzettel illusztrálta, aminek a *Bain* és a *La mer* címet adta, a nézőre bízva, hogy saját elképzelése szerint alkossa meg a képet.¹⁵ Picabia ugyanakkor hivatkozik számos kortárs művészre, de különös módon nem említi Kupkát. Ennek nyilván az az oka, hogy Kupka megszakította a kapcsolatot más párizsi festőkkel. Ciklotim ember volt: az 1909. és 1912. között rá jellemző eufóriás lendület után depresszióba esett. A háború előtti években elvesztette érdeklődését a munka iránt, és megszakadt a kapcsolata az emberekkel. 1914-ben önként bevonult, és eltűnt a művészet színpadáról. 1921. évi visszatérésekor pedig már divatjamúlt volt. *A meghajlást* Vachtová szerint¹⁶ 1957-ig nem állították ki.

A Nagy Úveg (1915—1923)

4. Abban az időben Robert Delaunay szintén ahhoz a körhöz tartozott, amelyhez Duchamp és Kupka. 1912-ben érdekelte a „ritmikus egyidejűség” és ezen túl néhány új téma: „a város fölötti ég, zeppelinek, tornyok, repülők”, s festett egy képsorozatot az Eiffel-toronyról. De amíg Delaunay-nak mindez „a modern élet költészetét” jelentette,¹⁷ Du-

champ a modern civilizációban sokkal többet fedezett fel a puszta festőiségnél. Egy másik Duchamp-ról szóló tanulmányomban¹⁸ megpróbáltam bebizonyítani, hogy ready-made-jeinek szokásos értelmezése nem kielégítő. Az efféle értelmezések André Breton híres kijelentésén alapulnak, mely szerint a ready-made-ek kész tárgyak, amelyek azért váltak műtárggyá, mert a „művész kiválasztotta őket”. De ez az értelmezés nem magyaráz meg semmit. A művész nem varázsló, aki egy puszta gesztussal művészetté alakíthatja a nem művészetet. Itt Breton valójában körülírja azt az értelmezést, ami egy vezércikkben található, *A vak ember* második (és utolsó) kiadásában. (New York, 1917 május). A cikk nincs aláírva, de bizonyára maga Duchamp volt a társszerzője. Ezt a provokáló *Vizeldekút* ready-made védelmében publikálták. Breton, aki nem tudott angolul, ennek a magyarázatnak csak az első részét használta fel, és így az elvesztette jelentőségét. A *Vizeldekúton*, mint ismeretes, „R. Mutt” aláírás látható.

Hogy vajon Mr. Mutt maga csinálta-e a vizeldekutat, vagy sem, az mellékes, de ő választotta ki. Az életnek egy közönséges árucikkét ragadta meg, és úgy helyezte el, hogy hasznos volta eltűnt az új cím és nézőpont mögött) — megalkotott egy új eszmét az adott tárgy részére.

Duchamp művelete valójában sokkal összetettebb volt, mint azt Breton föltételezte. Elsősorban a ready-made-eket nemcsak egyszerűen kiválasztotta, hanem olyan környezetbe is helyezte őket, amelynek semmi köze nem volt eredeti funkciójukhoz. Rendszerint egy oda nem illő helyzetben függték, vagy oldalukra fordultak. Másodsorban, tekintet nélkül arra, mennyire ragaszkodnak ehhez a Duchamp-értelmezők, nem vaktában választotta ki őket. Duchamp mindig hangsúlyozza teljes közömbösségét, de ez egy sajátos közömbösség: Épp úgy, mint ahogy az ember Descartes-nál a módszeres kételyről beszél, ugyanúgy beszélhet Duchamp-nál a módszeres közömbösségről. Az, amit ő megpróbált véghezvinni, az a bárminemű tudatos, akaratú motiváció kiküszöbölése, legyen az gyakorlati vagy esztétikai, hogy így felszabadítson másféle motivációkat: amit hadd hívjunk itt szimbolikusnak, abban az értelemben, ahogy Mallarmé, különösen pedig Baudelaire értelmezte a szimbolizmust. Mert míg Mallarmé — egyetértésben a századvég stílusával — távoli kultúrákban és eltűnt időkben kereste jelképanyagát, Baudelaire úgy érezte, hogy „festővé, eredeti festővé az az ember válhat, aki képes a mai élet epikai természetének felfedezésére”, ahogy azt a *Salon* 1845-ben írta, majd az utolsó *Salon* 1859-ben hozzáteszi, hogy a kulcs a valóságnak ehhez az új fölfedezéséhez a képzelet, ami „minden megalkotottat részeire bont, és új világot alkot az összegyűlt anyagokból, olyan szabályok szerint, melyeknek eredete csak a lélek legmélyebb rétegeiben bontható fel.”

En odáig mennék, hogy azt mondanám, Duchamp *Nagy Úvege* és az ugyanabból a korszakból származó ready-made-jeinek a jelentősége abban rejlik, hogy feltárják számunkra a modern világ vonzerejének forrá-

sát: annak jelképértékét, Igaz, Duchamp hangsúlyozta: azt akarta, hogy munkája elsősorban „az agy szürkeállományára” hasson, sőt meg akarta újítani a régi, allegórikus típusú festészetet. Egy részletes elemzés tulajdonképpen felfedhetné az allegóriát a *Nagy Üveg*ben: formáit jelekként foghatjuk fel, mely jeleknek azután megkeressük az alapjelentését. De a mű hat, még mielőtt az ember megmagyarázná, és a magyarázat aligha tesz hozzá bármit is a hatáshoz. Mert a mű allegória, voltát megelőzően, még mielőtt a „szürkeállományra” hatna (hogy hűek maradjunk a metaforához), szól a kéregalattihoz, a tudatosság ódon szintjeihez, a hangulat területéhez, a sejtésekhez, a világ alakatlan vagy éppen alakot öltő tudatosságához, „a szellemnek azon mélyrétegeihez”, amelyekről Baudelaire is beszél. És ugyanez vonatkozik Duchamp ready-made-jeire: ezek nem a mi ésszerűen szervezett világunkhoz tartozó dolgok, hanem inkább kiemelték őket abból, és ezzel megszűntek hasznosnak lenni. Alávetették őket az „osztványenyie” (eltávolítás) folyamatának — a fogalmat Viktor Sklovszkij alkotta ugyanabban az időszakban, hogy megmagyarázza az orosz futurizmus esztétikáját. Marcelin Pleynet téved, amikor Duchamp *Vizeldekútjának* egy „vétkes ideológiai alapot” tulajdonít, amely szerint tulajdonképpen abban áll, hogy az ember a kiállításon belevizelhetett volna a vizeldekútba.¹⁹ Elmulasztotta megjegyezni, hogy Duchamp a kutat hanyatt fordította, tehát megfosztotta gyakorlati vonatkozásától. Duchamp ready-made-jei olyanok, mintha kirakatban állnának, érinthetetlenek, mint ahogy az ő *La Mariée*-ja is érinthetetlen. Akár a modern világ „kirakatmitoszáról” is beszélhetnénk. Duchamp-nak néhány 1913-ból származó megjegyzése, amely az *A L'infiniti*f²⁰ gyűjteményben jelent meg, közvetlenül erre utal:

A kirakatok elvárásával, a rájuk adható elkerülhetetlen válasszal szemben választásom eleve meghatározott. Nincs önmegtartóztatás ad absurdum, hogy elrejtse a kirakat egy vagy több tárgyával való üvegtáblán keresztüli közösülést. A büntetést az üvegtábla felvágása és a megbánás érzése jelenti, amint a birtoklás tökéletessé válik. QUED.

A ready-made „választ ki téged, hogy úgy mondjam”, ismétli meg évekkel később, amikor azt kérdezik tőle, hogy tulajdonképpen hogyan választja ki tárgyait.²¹

Octavio Paz, az egyik legmélyebbre ható Duchamp-elemzésben, amely *Appariencia Desnudájának* második részét alkotja (1974 — Az angol fordítás Duchamp amerikai retrospektív kiállításának katalógusában jelent meg: A víz mindig többszámban ír), óv Duchamp szimbólumainak régimódi, szóbeli értelmezésétől, ahol például a „lég” mindig kizárólag hímnemű elvet jelent és a „víz” nőneműt. Azt ajánlja, hogy használják a „jelek” kifejezést, mert azok „mozdítható részei a mondatnak”, amelyek „a kontextustól függően változtatják jelentésüket”... Sajnos azonban épp a „jel” kifejezés foglalja magába azt az egyértelműséget, a jelentésnek azt az anyagi tartalomhoz való szigorú kötődését, amit Paz el akar kerülni. A jelnek legalább van viszonylagos stabilitása

egy adott rendszerben, kontextuson vagy jelzésrendszeren belül. Másrészt a szimbólumrendszer a priori kizár minden ilyen stabilitást; a szimbólum nemcsak *jelenthet* mindent, hanem lényegében mindig jelent is mindent. A szimbólum legtipikusabb jellemzője, épp többjelentőségű természete. Paul Ricoeur szavaival:

Amit mi egyszerűen kétértelműségnek nevezünk a logikus gondolkodásban megnyilvánuló egyértelműség igényének viszonylatában, az azt jelenti, hogy a szimbólumok csak csoportokban jelentenek valamit, mert az korlátozza és összeköti jelentésüket.²²

Ha Duchamp munkáinak szimbólum-értelmezéseit olvassuk, talán meglepődünk, mennyire tetszőlegesnek tűnnek ezek az értelmezések. Végül bármi bármit jelenthet. (Én főként Arturo Schwarz újabb keletű értelmezésére gondolok. Hamarosan megjelenő könyvéből, a *L'alchimiste mis à nu chez le celibataire*-ből a *Data*²³ című olasz folyóirat közölt részletet.) A szimbólumok ésszerű magyarázata ugyanis lehetetlen. A jelképi értekezésnek pontosan akkor van értelme, ha racionális többé nem lehetséges. A műalkotást nem lehet rejtvényként megfejteni. Megértése egy mélyebb forrásból fakad. Jung ezért is érvelt Freud racionális interpretációja ellen azzal, hogy ha egy jelképet meg kell értenünk, be kell vallanunk, hogy nem jelent többet, mint ami:

Kétlem, hogy jogosan feltételezzük, azt, hogy az álom valami más, mint aminek látszik... Inkább hajlok arra, hogy a Talmudra hivatkozzak, mely szerint az álom önmaga magyarázata.²⁴

A szimbólumot egy meghatározható jelentésre szűkíteni nem más, mint megfosztani valóságos jelentésétől. Ahhoz, hogy képletesen olvassuk a világot, fel kell fogunk, hogy minden jelen van mindenben. A jelképi gondolkodásban a világmindenség jelenléte élenként érzékelhető minden egyes részében, mindenhol; bármi kifejezheti azt.

Karl Jaspers számára a szimbólum a „transzcendencia nyelve”, „rejtjele”:

A látható szimbólumok nem engedik, hogy elkülönítsük a jelet a jelentéstől, mert mindkettő tartalmazza a másikat; hogy ha tisztázni akarjuk önmagunk számára, hogy mire vonatkozik a szimbólum, akkor valóban *elkülönítjük* őket, de csak új szimbólumok segítségével, és nem azáltal, hogy valami eltérő kifejezésformával magyaráznánk. Az lesz világosabb tehát, amivel eddigig rendelkezünk. Visszatérünk és új mélységekbe nézünk bele.²⁵

Mallarmé aforizmája — „sajátos homályban idézni meg az elhallgatott tárgyat”²⁶ — nem egy — a jelentés szándékos eltitkolására szolgáló utasítássorozat. Mallarmé szimbólumait nem lehet megmagyarázni. Költészete rendkívül pontos és világos — írja Wallace Fowlie terjedelmes elemzésében, de — teszi hozzá — „jelentése mélyül és változik minden olvasással, míg az ember rájön, hogy teljes és abszolút jelentése

elérhetetlen”.^{26a} A kozmosz egyetemes színekdoché. A világ jelképi megértésében szimbólumtól szimbólumig haladunk, anélkül, hogy bűvös körükből kitörnénk. Még a szexuális jelképeket sem egyszerűsíthetjük le racionális jelentésükre: azok újra csak a jelképek jelképei. A szimbolika nem jelentésen.

5. Duchamp néhányszor felidézi, milyen döntő jelentőségű volt számára, hogy 1912-ben látta Raymond Roussel *Afrikai impressziók*-ját. „Alapjában Roussel a felelős az én üvegképemért, *A menyasszony, akit éppen agglegényei meztelenítenek le* címűért — mondja J. J. Sweeneynek. Roussel volt az útmutatóm.”²⁷ Jean Schusternek ő tisztázta Roussel „gépekkel szembeni magatartásának fontosságát, egy magatartását, amely egyáltalán nem a csodálaté, hanem inkább az iróniáé.”²⁸ Cabanne-nal folytatott beszélgetésekor azt állította, hogy Roussel inspirálta nyelvi kísérletekre, még ha — teszi hozzá — nem is ismerte, nem ismerhette Roussel írásrendszerét. Roussel először *Comment j'ai écrit certaines de mes livres* című könyvében tette azt közzé, amelyet 1935-ben, halála után adtak ki.

Roussel tíz évvel idősebb volt Duchamp-nál- és könyörtelen radikalizmusával, minden művészi hagyomány semmibevételével kiváló példakép lehetett számára. Roussel roppant gazdag volt, ezért megengedhette magának, hogy megalkuvás nélkül alkossa meg az *Afrikai impressziókat*. Az előadásnak nagy hatása kellett hogy legyen, de ha ez olyan erős hatással volt is Duchamp-ra fejlődésének abban a döntő pillanatában, nem látszik elégségesnek ahhoz, hogy magyarázatot adjon arra, miszerint úgy érezte csupán, hogy „egy őrjöngő akció és eszelős nyelv őrült karneváljának szemtanúja”, ahogy ezt Sanouillet szuggerálja.²⁹ A *Nagy Üveghez* vezető út nem innen indult el.

Az *Afrikai impressziók* zenei ábránd, amely se nem ősdada, se nem összsurrealizmus. Nem konvencionális eszközökkel alkották azt, Michel Leiris szerint Roussel szövegei három fázison mentek keresztül: az első kétértelmű szójátékok és mondatok kereséséből áll; a második fázis ezeknek a különböző elemeknek logikus keretbe foglalása; a harmadik pedig a végső szövegnek a lehető legszigorúbb és legreálisabb felülvizsgálása.³⁰

Duchamp, úgy tűnik, ráébredt arra, hogy Roussel ábrándja nem valamiféle szeszélyes szülemény, hanem egy saját logikájú, saját rend. Sőt Roussel költői módszere nagyon közel áll ahhoz a módhoz, amely alapján a *Nagy Üveg* életre kelt, és Duchamp vonzódása hozzá teljesen összhangban van a szójátékok iránti érdeklődésével. Duchamp nagyon jól ismerte az *Afrikai impressziókat*, (Sanouillet téved, amikor azt hiszi, hogy a szóbeli változatot Duchamp csak felületesen, az előadás alapján ismeri — lásd; Cabanne: *Entretiens*, 56. oldal. „Miután elolvastam a szöveget...”)³¹ és tisztán érezte a rokonságot saját szándéka és aközött, amit Roussel tulajdonképpen megtett. Mellesleg, van itt egy másik párhuzam, nagyjából jelenkori és nem kevésbé érdekes. Velemir Hlebnyikov, a század költészetének bizonyára egyik legnagyobb alakja, írta: „A sza-

vak különösen akkor kifejezőek, ha kétértelműek, mikor, mint a látvány élő értelme a rejtélyt szolgálják, és mikor a megszokott jelentés tompa fényén át felragyog második jelentésük.”³¹

Ezek a szójátékok természetesen nemcsak szójátékok: mint ahogy a rím vagy az alliteráció sem csupán költői eszköz, hanem a költészet legbelső lényegéhez tartozik. A szavak és a mondatok jelentéstani határának elmosódása itt eléri a tetőfokot — a szónak, ha ugyan nem az egész mondatnak, két eltérő jelentése van, vagy pontosabban a jelentés a kétértelműség között ingadozik. Roussel maga hoz fel példát Charles Cross költeményéből.

Dans ces meubles laqués, rideaux et dais moroses, danse, aime,
bleu laquais, ris d'oser des mots roses.

Még mindig a költészet gondja, hogy kétségbe vonja a nyelv szemantikus értékét, és visszaadja jelképi érvényességét, hogy a nyelv segítségével felfedje a világnak azt az aspektusát, amelyben minden kölcsönös, minden összevegyül, s minden mindent jelent. Ez Mallarmé költészetében annak a bizonyos belső visszatükröződésnek a mikrokozmosza

ahol a szavak olyannyira önmaguk, hogy kívülről többé semmi hatást sem fogadnak be — szabadon visszatükrözik egymást mindaddig, amíg úgy látszik, többé nem birtokolják saját színüket, hanem inkább árnyalatok egy színképen.³²

Duchamp és Satie továbbment, amikor a szavakat a műalkotással vagy egy zeneművel szembesítette: Duchamp ready-made-jeit (és festményeit) olyan címmel és szöveggel látta el, ami nincs kapcsolatban a műalkotással, és gyakran értelmetlen. Satie pedig olyan címet adott műveinek, mint *Embryons desséchés* (1913) és képtelen szövegeket írt a *Heures seculaires et instantanées* (1913) című zongoradarabjának partitúrájába.

Ez mind a jelentés, a dolgok, a szavak és a zenei frázisok jelentésének ugyanaz a szándékos kétségbevonása: Amikor a szavak jelentéstani egyértelműségét elhomályosítja a különféle összefüggéstelen jelentések közötti feloldhatatlan feszültség, arra kényszerülünk, hogy elhagyjuk a határozott jelentések világát és belépünk az értelmetlenségbe, egy jelentés előtti állapotba, ahol nem létezik sem a *significans*, sem a *significatum*, arra a területre, amit Peirce „elsőségnak” hív, és az esztétikum igazi birodalmának tekint.

Ez szintén egy feltétele a ready-made-nek: hogy a dolgokat szándékosan megfosszuk jelentésüktől. Eképpen a tárgyakat az esztétikum területére visszük át, vagy ami itt ugyanaz, a szimbolika területére. „Ki-emeltem a földből, és rátettem az esztétika bolygójára” — mondta Duchamp 1953-ban egy beszélgetés alkalmával.³³

6. A második világháború óta Duchamp sok interjút adott. Bennük részletesen beszélt életéről és munkásságáról, de a figyelmes olvasó azonnal észreveszi, hogy azért beszélt olyan kimerítően, *nehogy* mondjon valamit. A figyelmeztetés abban van, hogy milyen ügyesen sikerült azt a látszatot keltenie, hogy ő csupán egy „légzőkészülék”, jöllehet valójában

két évtizedet töltött el titokban dolgozva utolsó alkotásán. Mivel magánéletét nem kívánta a nyilvánosság elé tárni — úgy gondolta, hogy ha már nem egy kiegyensúlyozott és higgadt ember, akkor legalább olyan művész benyomását keltse, aki éles határt von magánélete és művészete közé, a „szenvedő ember és az alkotó értelem közé”. (Duchamp ezeket a szavakat T. S. Eliotnak tulajdonította fontos közleményének, *A teremlő aktusnak* a legelején.³⁴) Szeretett a művészetéről úgy beszélni, mint pusztán „játékról”, „szórakozásról”, „mulatságról”, és az emberek hittek neki. „Semmi sem tűnik természetesebbnek és világosabbnak, mint Duchamp élete, munkássága és személyisége”. Erre a következtetésre jut Pierre Cabanne egy beszélgetéssorozat után, melyben Duchamp elmondta egész életét és munkásságát.³⁵ És mégis e mögött az annyira intellektuális alkotómunka és szabályszerűen fegyelmezett élet mögött ott áll az ember, aki szenvedett, s mi több, ebből a szenvedésből megalkotta művét.

A *Nagy Úveg* és az első ready-made-ek idejéből származó technikai, költői és filozófiai töredékek között, amelyeket *Boîte 1914*-jében gyűjtött össze, és amelynek csak három példánya létezett, egy váratlan beismerést találunk:

„Feltéve..., ha vállalom, hogy olyan sokat szenvedtem...”

Ez a megfogalmazás, hogy „feltéve” (*Etant donné*), élete végéig elkíséri, és vele együtt az az ösztön is, amely egykor egy szélsőséges művészi radikalizmushoz vezetett el, később pedig egy hosszú ideig tartó művészi tétlenségre kényszerítette. Munkássága voltaképpen személyes ügye, s ezért is vonakodott attól, hogy a nyilvánosság elé tárja. Amit nem tisztázhatott az életben, azt megkísérelte a művészetben, hogy így küzdje le szorongását, gyámoltalanságát és kétségbeesését. Hosszú út vezetett nővéreinek képeitől — az első 1903-ból való — a szüzek és menyasszonyok képein át utolsó művéig, az *Etant donné*-ig, amit 1966-ban fejezett be. Duchamp szimbolizmusa nem csupán a világegyetemi olvasata, hanem a világegyetemben való emberi sors és a világegyetem emberi létben való sorsának olvasata egyben.

A következőkes művészi radikalizmus, amellyel kitért minden szokásos kritérium elől és a tartózkodás, amely a misztifikáló szerep vállalására készítette, munkáiban teljesedett ki, s így vált talányos és zárkózott emberré. Ez a Duchamp legenda lényege.

Zárkózottságát legegyszerűbben egyes színlelésként magyarázzák. E változat szerint Duchamp-ot sohasem érdekelte a művészet. „Esztétikai nihilista volt”, miközben — fáradhatatlan showman lévén — leleményesen élt a publicitás modern eszközeivel.

Egy másik változat szerint Duchamp az okkultizmus híve volt. Ennek az elméletnek az eredeti forrása a szürrealista kör és Bretonnak az okkultizmus iránti érdeklődése. Ez az elmélet legutóbb Jack Burnham irodalmi tevékenységében jutott kifejezésre. Az *Artforumban*³⁶ és a *VH 101*³⁷ francia képes folyóiratban azt olvashatjuk, hogy Duchamp 1912-ben Münchenbe ment, mert állítólag egy alkimista kéziratot keresett, és hogy az Arensberg társaságában New Yorkban eltöltött évek vad,

„erotikus és alkoholista kicsapongása” tulajdonképpen a gnosztikus gyakorlat kötelező része volt. *A művészet struktúrája*³⁸ című könyve Duchamp-nak szentelt fejezetében Burnham összekeveri az alkímista elméletet Lévi-Strauss és Barthes műveinek visszhangjával. Lássuk a Duchamp és Picabia 1921-ben tett Jura—Párizs utazását megörökítő Duchamp-szöveg Burnham értelmezését:

Az „ötszívű gép” nem más mint az Alkímista Kő, a Nagy Píramis, vagy a szemiotikai Struktúra, amely magába foglalja az ÉTERT, TŰZET, VIZET, LEVEGŐT és FÖLDET.” A valóságban a Jura—Párizs út a Jura-hegységből, a svájci határtól Párizsig vezet. Mi több van egy Jura-hegylánc a Holdon is. Mivel a Hold a nőiség és a természet szimbóluma, úgy tűnik, Duchamp arra utal, hogy a „művészet fejlődése” átlós irányban halad a tökéletesen kulturálistól a teljesen természetesig. Az „ötmeztelen főnöke” Picassóra valamint fordulópontot jelentő kubista festészetére utal, az 1907-ben keletkezett *Avignoni kisasszonyokra*. És még valami: Az üstökös az „elején levő farkával” Duchamp munkásságának röppályája 1911. és 1926. között.

Az az időbeli tisztánlátás, amellyel 1912-ben előre látja munkásságának 1926-ig tartó irányát, összhangban van azzal a térbeli tisztánlátással, amellyel Picasso *Kisasszonyait* látta. Igaz, Picasso befejezván a képet, megmutatta azt legközelebbi barátainak, (Duchamp sohasem tartozott köztük), de aztán összezsavartta, és műtermében hagyta heverni 1920-ig. 1925-ben készült róla először másolat, és 1927-ben állították ki.

Természetesen a Duchamp alkímizmusáról szóló legenda teljesen alaptalan, ezt maga a festő is világosan megmondta egy Robert Lebelnek adott válaszában:

„Ha valaha is gyakoroltam az alkímiát, csak úgy tehettem, ahogy korunkban egyedül lehetséges tenni, t. i. anélkül, hogy tudtam volna róla.”³⁹

7. Burnham most tudományos jelleget kölcsönzött legendájának. A már idézett könyv pusztá címével is a racionális strukturalizmus, nem pedig a szürrealista hermetizmus hagyományával való kapcsolatát tette közhírré. A modern művészet történetében rendkívüli a strukturalizmus jelentősége. Kezdetei a századeleji orosz avantgarde művészetbe nyúlnak vissza. A strukturalizmus legjelentősebb képviselője még mindig Roman Jakobson. Az orosz formalisták között kezdett, s ugyanakkor futurista költészetet művelt. Azt lehetne mondani, hogy egész elméleti munkásságát az az ihlet hatotta át, amit XX. századi költőként érzett. 1934-ben a prágai művészeti folyóiratban a *Volné sméryben* (Szabad irányzatok) Jakobson megjelentette a *Co je poesie?* (Mi a költészet?)⁴⁰ című tanulmányt. A cikk mindössze néhány oldalas, de örökre az emlékezetembe vésődött. A tanulmány rávilágít a nagy cseh romantikus költő, Karel Hynek Mácha munkásságában megmutatkozó különös kettősségre. Köl-

tészetében a szerelem egy majdnem testetlen esemény, minden létező tartozéka; hangok, színek és illatok végtelen áradása:

Már késő est volt — kora május,
Esti május — szerelmi kor,
Mikor szerelmet gerle szól,
Hol fenyves ébred, mély, homályos,
Szerelmet suttogott a lomb,
Kibomló fán szerelmi dísz,
Szerelmes csalfa dalt a csíz
A rózsá illatába font.
A víz sík tükrén néma hangok:
Súgta titkos bűjét a tó,⁴¹

Ugyanakkor Mácha naplójának 1835-ben írt bizalmas részeiben, a szerelmi nem több fiziológiai aktusnál, amit újra és újra kegyetlen nyíltsággal vetett papírra:

Még egyszer felvittem Lorit a Truhlárská utcai lakásomba, és ott meg... az ablaknál levő széken. Sírva kért, hogy hagyjam abba. — Üristen! Fáj. — Amikor megkérdeztem, hogy miért, azt válaszolta, hogy azért, mert mélyebben beléhatoltam, mint azelőtt. Aztán kiment a vécére, én pedig addig tartottam a ruháját.

Hogy egyeztesse össze az ember a naplót és ezt a költészetet? Jakobson megadja a választ:

Mind a két nézőpont egyformán igazi, csupán különböző jelentést hordoznak, vagy tudományos terminussal élve: csupán különböző jelentéstani tervek ugyanarról a tárgyról, ugyanarról az élményről. Mácha naplója épp olyan költői mű, mint *Május* vagy *Marinka* című verse. A haszonelvűségnek a nyomát sem tartalmazza; tiszta *l'art pour l'art*; költészet a költő számára. De ha Mácha ma élne, talán inkább lírai költeményeit hagyta volna meg saját céljaira, és helyette a naplóját jelentette volna meg. És akkor egy sorba kellett volna állítanunk őt Joyce-szal és Lawrence-szal.

Jakobson esszéje az életrajz és az életmű bonyolult kapcsolataival foglalkozik. A költő élete és munkássága nem választható külön. Bár igaz, hogy a költészet autonóm, és a költői nem szűkíthető le valami önmagán kívüli, de ugyanakkor nem szakítható el a világtól és az élettől sem. A költészet „csupán egy komplex szerkezet olyan alkotórésze, amely szükségszerűen megújítja a többi elemet, és meghatározza az egész természetét.” A költői abban rejlik, hogy „a szavak és kapcsolatuk, jelentésük, valamint belső és külső formájuk nemcsak rámutatnak a valóságra, hanem inkább felveszik saját súlyukat és értéküket” — és velük — fűzném hozzá — a valóságot, amelyre ezek a szavak távolról sem csak közönséges utalások. Jakobson következtetése felvet egy gondolatot:

Csak miután már egy korszak letűnt és a különböző alkotó-elemei közötti rokonság elenyészett, amikor már a történelem legendás temetője felett állunk, csak akkor emelkednek ki a „költészet emlékművei” a régészet törmelékéből. Így először az emberi csontvázat látjuk meg a sírban, amikor többé már semmi hasznát sem vehetjük. Mindaddig, míg végezte munkáját, nem figyeltünk rá, hacsak persze át nem világítottuk volna Röntgen-sugárral; hacsak makacsul meg nem akartuk volna tudni, hogy mi is a gerinc és mi a költészet.

Jakobsonnak ez az esszéje a strukturalista gondolat igazi forrásához vezet el. A strukturalizmus a modern költészet és a modern művészet méhében fogant. Nem volt szándéka a művészi tényt valamilyen logikai konstrukcióival értelmezni és helyettesíteni; ellenkezőleg, rámutatott arra, hogy a műalkotás az életből ered, alkotójának életéből és korából születik, olyan autonóm alakzatként, amely alkalmas arra, hogy magába foglalja, megvilágítsa, tudatosítsa és a maga módján formálja, is az emberi tapasztalatot. Ami viszont magát a művészi struktúrát illeti, az nem több pusztán „csontváznál”, amely magasan a „történelem temetője” fölött áll, aminek többé semmi haszna, amiben nincs élet.

8. A strukturalizmus azóta önálló tudománnyá vált, egyfajta általános alaktanná, ha ugyan nem egy új *Ars Magná*vá, amely a minden létezőt kormányzó — a genetikai rendszerektől Baudelaire szonettjéig — ki nyilatkoztatott törvények tárháza. Még azonban mindig segítségével magyarázzák a műalkotásokat. Ám ha a mű szerkezete minden létező pusztán analógiájává válik, akkor a strukturalizmus nem használható arra, hogy sajátosságait, esztétikai jellemvonásait megmagyarázza. Mindazonáltal Claude Lévi-Strauss gyanítja, hogy a „misztikus gondolat” és az emberi öntudat és viselkedés mélyebb struktúrájának kulcsa a művészet: civilizációnkban a művészet maradt a „primitív gondolkodás” utolsó rezervátuma,⁴² de az élő művészet, úgy tűnik, ebben meghaladja Lévi-Strausst. Szerinte még mindig Richard Wagner a legnagyobb művész, és a modern művészet megnyilatkozásai teljesen érthetetlenek maradnak számára. Úgy érzi, hogy a ready-made-ek

két olyan tárgyból összeállított mondatok, amelyeknek egyetlen jelentésük van, és nem kizárólag tárgyak, függetlenül attól, mi volt szándékolt cselekvésük vagy jelentésük.⁴³

S Picasso művészetére úgy tekint, mint zsákutcára, mert szerinte elvesztette „jelölő funkcióját.”⁴⁴ A konkrét zene ugyancsak érthetetlen számára.⁴⁵ Művészetszménye megfelel régimódi wagnerianizmusának: várja...

egy anekdotikus és teljes mértékben figurális festészet eljöveteletét, amely... arra törekedne, felhasználva a festészet leghagyományosabb formáinak minden technikáját, hogy lakályosabbá tegye körülöttem a világegyetemet...⁴⁶

Lévi-Strauss egész gondolkodásmódja a hégeli racionalizmust a mecha-

nikus determinizmussal kombinálva a XIX. századi gondolkodásmód határai között mozog. A *Mythologiques*-nak, a négykötetes Mitológiának a legelején szembetaláljuk magunkat a kötelező kitéttel: a szabadság illúzió, amely mögött szükségyszerűség rejlik, az viszont, amit mi szellemi életnek nevezünk, csupán mechanizmus.⁴⁷ És a konklúzió még egyszer biztosít bennünket arról, hogy mindent a „létezés előtti racionalizmus” kormányoz, amely egy és ugyanaz a világegyetem, és az emberi értelem esetében.⁴⁸

Mint minden dogmatikus racionalista számára, a művészet léte Lévi-Strauss számára is zavaró, még akkor is, ha csak régimódi formáit fogadja el. „Az esztétikai képzelet szerepe” csak „a besoroló rendszerek kidolgozása”,⁴⁹ a költői ihlet pedig a kombináció játékaiból, „mechanizmusból” áll: bármely más szempont „szerfelett ódon miszticizmus”⁵⁰ Ez azonban nem akadályozza meg őt abban, hogy „a zeneszerzőt egyenlőnek tekintse az istenekkel”,⁵¹ mert alkotása révén elérhető „egyfajta halhatatlanság”.⁵² Miután a mítosz szimbolizmusától minden esztétikai jelentést elvitat (vagy inkább eltávolítja azt értelmezéseivel), arra a meglepő következtetésre jut, hogy maga az a tény, hogy „a mítosz mágnesként vonzódik a jelentéshez...”, amely a hang egy tényleges vákuumát” eredményezi, amit az elbeszélő verstani, szavalati (szónoki) vagy színházesztétikai elemekkel” tölt meg.⁵³ Így ismét visszakanyarodtunk a „költői eszközök” elméletéhez.

A strukturalizmus a műalkotás elemzése volt; az új strukturalizmus viszont száműzi a művészetet a világból. Jean Piaget számára a szerkezet csupán:

transzformációk rendszerévé vált... amely transzformációinak igazi játékaival, tartja fenn vagy gazdagítja magát anélkül, hogy ezek önmaguk túllépnék határait vagy hatással lennének külső elemeire.⁵⁴

Napjainkban az egész világegyetem egy olyan mechanizmus, amelyben minden valamivé válás tulajdonképpen a szerkezeti alakzatok átcsoportosítása, egy óriási kaleidoszkóp. Az ember csupán egy a sok jel közül a lingvisztikai sémában, egy tárgy a tárgyak között, és szubjektivitásával együtt eltűnik csodálkozása, öröme, félelme, szerelme, költészere, alkotása, öntudata — minden, ami emberré teszi.

Burnham hűségesen ragaszkodik ehhez az új strukturalizmushoz és tárgyilagos, tudományos értelmezéséhez:

A hatékony művészelemzés eleve fel kell hogy tételezze azt, hogy a művészet történelmi konzisztenciája (nevezzük esztétikának) egy nagyon szofisztikus, ám rejtett logikai szerkezetnek (struktúrának) tulajdonítható, amelyhez minden sikeres művész kivétel nélkül tartja magát.⁵⁵

A strukturalizmus eredete a modern művészet miliőjében elkerülte a figyelmet: azon az egy kétes utaláson kívül, miszerint Jakobsont antropológusnak nevezi, egyetlen célzást sem találok nála az orosz formalistákra, sem pedig munkájuknak a prágai nyelvész körben való folytatá-

sára. Másrészt Lévi-Strauss elméletét Barthes szemiológiájával, az algebrával és az okkultizmussal vegyíti. Következtető módszer alkalmazásával 45 műalkotást elemez, és az eredményből impozáns diagramokat készít. Burnham számára Duchamp a modern művészet központi alakja („magister ludi”), és elemezi a *Vizeldekutat*. Meglepő, hogy milyen sovány eredménnyel jár ez a pretenciózus, komplex módszer. A diagramban a *Vizeldekút* hétszer szerepel különböző szavakkal körülvéve, míg tartalmát végül egyetlen mondatban foglalja össze: megtudjuk, hogy ez „valamiféle modernista szobor, amely a víz projekcióját foglalja magába” és hogy szerkezete nem az „éterrel”, hanem inkább a hermetikus tantértelek „vizével” rokonítható. Hiányzik az argumentum; a megállapítás teljesen önkényes és rendkívül vitatható („modernista szobor”?, „a víz projekciója”?, Burnham láthatóan nem ismeri a francia „fontaine” szó jelentéskörét.)

Az olvasót érdekelheti még, miért van Burnham szerint 68 reprodukció a *Doboz a kofferban*. Burnham válasza; mert nincs benne 69. Állítja, hogy a 69. hiánya szimbolikusan felfedi a gyűjtemény „emberi szexuális” jelentését. Ez az értelmezés Burnham könyvének 83. oldalán található. (Valójában 71 reprodukció van benne, s az utolsó változatban pedig 83.)

9 Leonardo szerette felhívni a figyelmet a festészet és a szobrászat közötti különbségre. A szobrász „karjának erejével és vésőjével eltávolítja a márvány vagy más külsejét... miközben verítéke és a kőpor sárrá keveredik, arca maszatos és teljesen fehér a portól”. A festő azonban „teljes kényelemben ül festőállványa előtt, szépen felöltözve... és gyakran zenekíséret vagy a legkiválóbb művekből való felolvasás mellett dolgozik, nem zavarja a kalapács csattogása vagy más zaj.”

Leonardónak a műtermi munkáról szóló leírása kétségtelenül fiktív. Megkísérelte a festészetet az „ars vulgaris”, illetve a mesterség szintjéről az „ars liberalis” (a nyelvtan, a matematika vagy a zene) méltóságára emelni.

Napjainkban az egzakt tudományok diadalmaskodnak. Sok művész szeretné, ha ugyanúgy megbecsülnék, mint a tudósokat, és ha a művészet is egy tudományágnak tekintenék. Joseph Kosuth kiállításának látogatóit egy asztalhoz vezeti, ahol zsebkönyvirodalom és okmányokat tartalmazó iratgyűjtők vannak kiállítva. A galéria olvasóteremmé alakult. Bernar Venet a nehezen érthető tudományos könyvek kinagyított oldalait állítja ki. Az *Art-Language* folyóirat úgy van kivitelezve mint egy tudományos jelentés; bővelkedik logika-elméleti utalásokban; megtudjuk belőle, hogy Duchamp L.H.O.O.Q-ja $A(x)(y)$ -ként is leírható, Picabia válasza mint $[A(x)(y)](y)$ Duchamp Rasée-ja pedig mint $A[(x)(y)](x)(y)$, anélkül, hogy ezzel — sajnálatunkra — bármit is tisztázná. A folyóirat nem tartja érdemesnek, hogy illusztrációkat közöljön.

Kosuth Duchamp-ban talál igazolásra. Duchamp ready-made-jei, írja a „külső megjelenést” „konceptióra” változtatják. „Az egész művészet (Duchamp után) (eleve) konceptuális, mert a művészet csak konceptuálisan létezik.”⁵⁶ Duchamp után tehát a művészet módszere tisztán tudományos. „Olyan esztétikai rendszereket szerkesztettek, amelyek képesek tárgyakat alkotni” — mondja Victor Burgin.^{56a} A műalkotásnak nem feltétlenül kell jelzett fizikalitásnak lennie, lehet az tanulmány a jelzést szabályozó (irányító) premisszákról. — állítja Ian Burn és Mel Ramsden.⁵⁷ A műalkotás önmagában véve már szükségtelen; tulajdonképpen ki kell nyilatkoztatni a „dolgok egyfajta moratóriumát”.⁵⁸ A hipotézis az *Art-Language* első számának első oldalán logikusan következik álláspontjukból:

Ez a vezércikk, amely önmagában véve kísérlet arra, hogy felvázolja mi a „konceptuális művészet”, maga is „konceptuális művészeti” munkának ígérkezett.⁵⁹

Az Art-Language csoport néhány tagja ma tagadja, hogy valaha is érdekelte volna Duchamp ready-made-jeinek jelentése.⁶⁰ A csoport alapítziseinek egyike azonban a művészi alkotásnak propozicionális logikára való redukciója: „A műalkotás inkább propozicionáló tényező mintsem nem-propozicionáló entitás”, ami azt jelenti, hogy bármi lehet „műalkotás”, ha valaki indítványozza (propozicionálja) azt. Az indítvány tárgyának nem kell a művésziség jellemzőivel” rendelkeznie.⁶¹ Világos, hogy ilyen megállapítások nem születhettek volna Duchamp ready-made-jeinek létezése nélkül.

De pontosan itt kezdődnek a félreértések. Kosuth a konceptuális művészet eredetét az első „megmunkálatlan ready-made-hez”⁶² köti, noha tulajdonképpen Duchamp *minden* ready-made-je valamilyen módon „meg van munkálva” — a tárgyat mindig módosítja valahogyan a művész közbeavatkozásával, és ennek folytán eredeti értelme sajátos módon változik (eltolódik) vagy érvényét veszti; a tárgy illogikusan helyezkedik el, vagy épp befejezetlen, netán felíratot visel. (Még az eredeti *Palack-száritó*-n is volt felírat.) Természetesen Duchamp maga adott okot a félreértésekre például azzal a kijelentésével is, hogy „őt az ötletek, nem kizárólag a vizuális produktumok érdeklik”,⁶³ sőt, maga az anyagi termék számára szükségtelen, hisz számára elég az, hogy él és lélegzik. Ám ezek a kijelentések abból az időszakból származnak, amikor Duchamp felhagyott munkájával a *Nagy Úvegen* és egy hosszú, alkotói válságba került. Később amikor titokban *Etant donnés*-jén dolgozott, ezeket a megállapításokat a misztifikálás szándékos forrásaként használta. Mi több, munkásságának e későbbi szakaszából származik legfontosabb és kétségtelenül a legvilágosabb nyilatkozata: a *The Creative Act* (A teremtmény aktus) című rövid szövege. Először előadásként 1957-ben hangzott el Houstonban, és azóta a szöveget sokszor publikálták. Benne mindörökké eltemeti azt a legendát, miszerint a művész elképzeléseinek pusztán transzmissziója önmagában véve műalkotásnak tekinthető. Tisztán és egyszerűen mondja ezt az elején:

A művész, úgy tűnik, médiumként hat; a művészi termék megvalósulási folyamatában a művész minden döntése a tiszta intuíción alapul, amit lehetetlen valamiféle önelemzéseként lefordítani, legyen az szóban kimondott, leírt, vagy csak elgondolt elemzés.

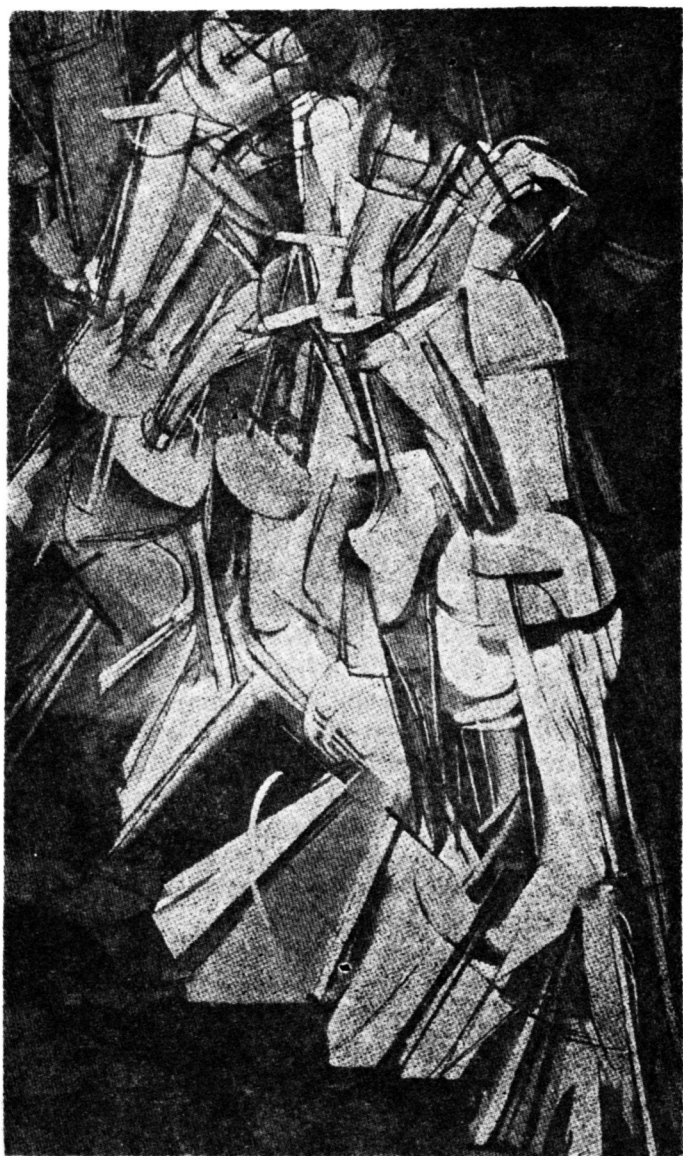
És ami sokkal fontosabb, a „művészeti együtthatót”, vagyis a műalkotásnak azt a határozatlan „művésziségét” úgy határozza meg, mint egy „hiányzó láncszemet”, vagyis a „különbséget aközött, amit (a művész) megvalósítani szándékozott és megvalósított.” Amit alkot, az sohasem több „belső ügynél”. Minden a nézőtől függ; egyedül ő képes pótolni a „hiányzó láncszemet”, áthidalni a szakadékot a mű anyagi formája és anyagtalan, eképpen sohasem kifejezett jelentése között.

Itt Duchamp kétségtelenül két ellentmondásos dolgot állít. Egyrészt az anyagi műalkotás elengedhetetlen szükségszerűség számára. Valójában csak a mű megalkotása révén kerül a művész abba a médiumi állapotba, amely (hiteles) művészi tapasztalathoz juttatja. Másrészt azonban a műalkotás önmagán belül ezt a tapasztalatot sohasem tartalmazza: csak néma felhívás lehet a nézőhöz, arra, hogy megpróbáljon a műalkotás révén ugyanahhoz a tapasztalathoz jutni. Cseppet sem meglepő, hogy a Duchamp-szöveg Terry Atkinson arra készítette, hogy hosszú vitairatot írjon az *Art-Language*-ba, amelyben Duchamp-ot boldogtalan, művészileg intellektuálisan és erkölcsileg alantas emberként jeleníti meg:

Sokan azt hiszik róla, hogy nagy gondolkodó, szerintem pedig képromboló, akit a képrombolás rögeszméje és egyéni helyzete megfosztott az ítélőképesség átható erejétől, amivel esetleg rendelkezhetett volna.⁶⁴

Atkinson azt állítja, hogy Duchampnak a teremtmény aktusra vonatkozó megállapítása merő teológiai diplomácia, olyan, amilyent (ó jaj!) Leibniz-nél találunk.

Atkinson saját teoretizálásának áldozata, és Duchamp szövegének jelentése emiatt teljesen elkerüli a figyelmét. A művészetet nem lehet elméletből megalkotni. A művész nem azért alkot, mert tud valamit, mert olyan eszméi vannak, amelyeket megvalósítani, kifejezni vagy közölni szeretne. Azért alkot, mert nem tud valamit, és mert úgy érzi, hogy az ismeret hiánya óriási személyes hiányosság, sőt balszerencse. Keres valamit, amiről tudja, hogy elkerüli intellektusát, valamit, aminek kifejezésében intellektusa tehetetlen. Amennyiben a művészi alkotás módszereit választja, azért eszi, mert ez az egyetlen módja megközelíteni azt, ami után vágyik, az egyetlen mód, amely által ki tudja terjeszteni öntudatát úgy, hogy képes legyen birtokolni, felfedni vagy legalábbis megközelíteni célját. Ha kiszolgáltatja magát műve kénye-kedvének, az a művész számára azt jelenti, hogy kiszolgáltatja magát az élmény (tapasztalás) kénye-kedvének, amikor is a pusztá értelem többé nem elég; tovább kell lépnie egy olyan területre, ahol csak az elkerülhetetlenség, nem pedig a logika, csak az intuíció, nem a megfontolás vezeti.

Lépcsőn lemenő akt №. 2. (1912)

Ebben az értelemben a művész, „médiüm-féle lény”. Új tapasztalata (élménye) nem az értelemből ered. De elégtelen, ha irracionálisnak nevezzük. Ha az álom, a szerelem és az örültség az irracionálishoz tartozik, akkor a művészi élmény (tapasztalás) valami más. Nem kétséges ugyanis, hogy ez az öntudat világosságánál történik, így Duchamp mindig ellenezte, hogy a festészetet az ösztön valamely megnyilatkozásának tekintsék, és megkövetelte, hogy az „agy szürkeállományának” terméke, hogy idea legyen. A művészi alkotásnak tulajdonképpen az a sajátossága, hogy anyagi világunkhoz tartozik, de valahogy mégis elszakad tőle, itteni életünkhöz szól, és mégis úgy tűnik, hogy nem belőle való. Mindig van benne valami felfoghatatlan, paradox, abszurd és megbotránkoztató. A művészetelmélet ezt lehet hogy nem képes felfogni, de ennek többé-kevésbé minden művész tudatában van. Emiatt beszélt Duchamp arról a bizonyos „hiányzó láncszemről”, amely a műalkotás anyagisága és művészi jelentősége között van. Ez az alkotó folyamat lényege, ez az „egyűrthető”, amely a művészetet művészetté teszi.

10. Duchamp kapcsolata a szürrealizmussal sohasem volt egyértelmű. Noha részt vett a szürrealista kiállításokon, és még felállításukat is tervezte, sohasem írt alá egyetlen olyan kiáltványt sem, amelyet szürrealista csoport adott ki. A szürrealisták legaktívabb korszakában is bizonyos fenntartással viszonyult hozzájuk. Rimbaud-val való rokonságáról sohasem nyilatkozott, hanem inkább Laforgue-hoz, Mallarmé-hoz, Rousseauhoz és Redonhoz vonzódott. A művészet szürrealista koncepciója Duchamp-ot sohasem ösztönözte, és amikor a szürrealizmus kibontakozott, a szürrealista esztétikától nagyon messze álló tevékenységgel töltötte idejét: a rulett matematikai kutatásával és sakkal foglalkozott. A szürrealizmushoz való kötődését mindenekelőtt Bretonhoz való kötődése jellemezte, ám lényeges, hogy Bretonhoz való közelállását a „magnagyított, kinyújtott és kiterjesztett”⁶⁵ értelem eszméje alapján magyarázza, míg Breton maga a tudatalatti tevékenység automatikus felszabadulását hirdette. Nem volt értelmetlen Duchamp-nak az a megjegyzése sem (egy 1953-ban Bretonhoz írt levélben), miszerint „az én tudatalattim *néma*, mint bármelyik tudatalatti”.⁶⁶ A tartózkodó Duchamp Breton haláláig nem fedte fel hozzá fűződő kapcsolatának lényegét. Amint Parinaud-nak mondta:

Sohasem ismertem olyan embert, aki nálánál fogékonyabb lett volna a szerelemre. A szerelem szerelme volt egy olyan világban, amely a prostitúcióban hitt.⁶⁷

Ez mellesleg Duchamp számára egy fontos érv, mert ő mindig az intellektuális ironia álarcával védte magát, számára az élet és a művészet állítólag csupán „szórakozás” volt.

Bármikor azt kérték Duchamp-tól, hogy jelezze művészetét, más terminusokkal tette azt, mint ahogy a szürrealisták jellemezték magukat. 1963-ban William Seitz megkérdezte tőle, milyen szóval jellemezné tevékenységét? Nem politikaival — mondta. Van akkor esztétikai vagy

filozófiai jelentősége? Nem, nincs — válaszolta Duchamp habozás nélkül. Ha egyáltalán van valamilyen, akkor az metafizikai.⁶⁸ A „metafizika” szó nem tartozik Breton szókincséhez. Breton öntudatos és eredeti materialista volt abban az értelemben, hogy számára a művészet azt jelentette: megragadni az élet teljességét a földön úgy, hogy még az élet azon mély szintjét is felölelje, amelyet „a csodásnak” később pedig „szerelemnek” hívott. Ellenezte a racionalizmust, mert az a valóságnak csak nem teljes képét, pusztá sémáját adja. A valóságszülte életerőket más-hol kellett keresni, a felszínes racionalitás alatt. Azt akarta, hogy a művészet átalakítsa az életet, hogy az emberi élet és társadalom úgy szerveződjék, hogy biztosítsa az említett életerőknek az össz lehetséges szabadságot. De vajon Duchamp át akarta-e alakítani az életet? Ahelyett, hogy művészetéből a világot megváltoztató tényezőt csinált volna, jobban megfelel az igazságnak az, ha azt mondjuk, hogy elrejtette azt. Magányban, csendben fordult a művészethez, és így segítségével tisztázhatta, megérthette és megismerhette saját életét. Nyilvánvaló volt számára, hogy ebben a társadalomban, amely az európai civilizáció terméke, a művészet nem folytatódhat, de tiltakozás helyett inkább a következetes távolságtartást választotta. Dadaista volt a szürrealisták között, de nem volt heves, Hausmann vagy Tzara-féle dadaista. Ez nem „nihilizmus” volt, ahogyan később munkásságát jellemezték,⁶⁹ hanem inkább egyféle „metafizikai magatartás”.⁷⁰ Aszkéta volt, nem forradalmár. Elveinek legutolsó kinyilatkoztatásában — amelyet 1961-ben tett⁷¹ — tisztázta helyzetét: „A holnap nagy művésze illegálitásba fog vonulni”.

A művészetelméletek céltalanul bolyonganak a megoldhatatlan ellentmondások között, mert a művészetre továbbra is úgy tekintenek, mint a világ vagy az emberi tapasztalat bemutatásának módjára. A művészet azonban nem reprezentál és nem ír le. Nem tudósítás a világról, és nem számadás róla. Semmit sem állít, és nem mond ítéletet. Nem ajánl, deköz meg minket valamilyen igazsággal, és nem ad tanácsot. Nem a tudás egy fajtája, és nem a felvilágosítás eszköze. A logikával és az etikával ellentétes irányba mutat: nem a világ felé, hanem kifelé. A modern művészetben az üresség élménye, a család, az alaktalanság, a nem létezés, az *acosmia* szüntelenül fel-felbukkan — Mallarménál, Cagénél, Malevichnél, Picabiánál, Rilkénél. Duchamp Nagy Úvegjének allegorikus nyelvén is. A mű legtitokzatosabb része minden bizonnyal az alaktalan felhő, amely melleleg néhányszor formát öltött korábbi műveiben is. Benne a három nyílás, a Dugattyú-tervezet az ürességbe vezet. Ez a véletlen jelképes ábrázolása, amelyen át befejezett és elrendezett világunkra a szél kívülről fúj — a túlvilágról, az örökkévalóságból.

Mostanában az *acosmia* eszméje egyre sürgetőbben jelenik meg.

Se szerkezet... se forma, se szín. Se fény. Se tér. Se idő. Se arány. Se mozgás. Se tárgy, se alany, se téma. Se szimbólum, se képmás, se vízió, vagy ready-made. Se öröm, se fájdalom.
(Ad Reinhardt)⁷²

A művészet visszatéríti az embert a világból az öntudat elsődleges

állapotához, az adott világ, a rákényszerített lét, az entitások és az önmagára találás előttire.

Visszaadja azt a maradandó pillanatot, amikor az emberi öntudat a világiasságtalanságból a világ felé, a nemlétből a lét felé közeledik. A művészet „megigézés”, ahogy Blanchot mondja; rajta keresztül fedezük fel a világot az öntudat vakító fényében. Ez az elsődleges öntudat; ugyanakkor ez az elsődleges ima is.

11. A különböző esztétikai rendszerek egyrészt a műalkotás racionalítására és logikájára, másrészt irracionelizmusára és logikátlanságára mutatnak rá. Egyrészt megfontoltan szerkesztett formájára, másrészt amorf-jellegére. Valamennyi leszűkíti a műalkotást annak anyagságára. A műalkotás azonban szimbolikus. Sohasem tartalmazza tárgyát, sohasem ábrázolja vagy fejezi ki azt: rámutat. Visszatérve az öntudat eredetéhez, elvezet bennünket ahhoz a világhoz, mely olyan, amilyen; amely létrejön, megmarad és megszűnik létezni, amely zűrzavar és rend, véletlen és szükségszerűség. A műalkotás mindkettő: kockavetés és konstelláció — ahogy Mallarmé versei mondják — nem a kalandozó rételem dialektikus függésében, hanem az elsődleges egységben, ahol a megkülönböztetések először elkezdődnek. Tehát az alapvető módszer a művészetben az általános metonímia (és származéka, a metafora). Azt is mondhatjuk: végtelen dallam. A világ csodája és az öntudat csodája egyedül. Ebben az értelemben (és csak ebben az értelemben) az értelem eredete a világ eredete.

A művészet struktúrái megfelelnek a létrehozott világ struktúrájának, de ezen struktúrák résein át vagy feloldásukban felragyog a világ elsődleges természete. Ezért olyan fontos a műalkotás esetében az amorfitás, a strukturálatlanság, a homály és a disztíngválhatatlanság. Így a műalkotás bizonyos fokig mindig „homályos”, ahogy Ehrenzweig mondta. A művészet nyelvéhez hozzátartozik a csend is; a műalkotás középpontjában mindig található egy homályos pont, amelyet sehogyan sem lehet megmagyarázni, anélkül, hogy a mű el ne veszítse eszenciális jelentését. A *Mi a költészet?* című cikkben, amelyből már idéztünk, Roman Jakobson kifejti a párhuzamot Mácha szerelmi költészete és a naplójából vett bizalmas részek között, mint ugyanannak a tárgynak a kettős jelentéstani tervét. Mivel azonban más esetben a költői szöveg értelme a benne levő részekben rejlik, vajon a jelentés itt nem rejlik-e ugyanakkor a két Mácha-szöveg közötti téren is, abban a fájdalmas feszültségben, amely bizonyos értelemben megsemmisíti mind a költészet, mind a napló jelentését? Nem létezik-e mindkettő úgy, hogy együtt még szorosabban körülölelik azt a homályos teret, amelyből mindketten keletkeztek, és amelyhez mindketten visszatértek anélkül, hogy képesek lennének közvetlenül magukba foglalni azt. Duchamp melleleg — Katharine Kuh szerint⁷³ — eredetileg kettős jelentéstani síkon, vagy inkább két közegben akarta megalkotni a *La Mariée mise à nu*-jét: a *Nagy Úveggel* együtt léteznie kellett volna egy szóbeli párjának, amely-

nek „majdnem olyan fontossággal kellett volna bírnia, mint a vizuális anyagnak”, és amelyhez a jegyzetek, amit később a *La boîte verte*-ben gyűjtött össze csak afféle durva vázlatot képeznek.

Mácha kettős szövegének egy különösen fontos párhuzama található a *Nagy Úveg*ben levő Menyasszony és a Tejút szimbólumában. Willis Domingo⁷⁴ helyesen mutatott rá a rövid szimbolista időszak (1910–11) kulcsfontosságára Duchamp művében. Itt a Tejúthoz hasonló felhőszerű alakzatok jelennek meg. Ezek az alakzatok veszik körül a szent nőalakokat a *Le buisson* (1910–11) című képén meg a *Le baptême*-en, és újra visszatérnek, még a *La Mariée mise à nu*-nek egy későbbi, 1968-ból származó metszetén is. Amikor a Menyasszony egy pusztá gépi-vegyi készülékké vált a *Nagy Úveg*en ez a halvány forma elkülönült tőle. Duchamp Tejútnak hívta (vagy Legfelső Feliratnak), ám az egyetlen „felirat”, amit a Tejút visel, az a három Dugattyú-tervezet, a szellő szimbóluma, amely *máshonnan* fúj világunkra. Ez végül is a Menyasszony valódi „parancsa”.

Ahhoz, hogy a művészet létezzen a kezdetekkor, léteznie kell a kezdet előtt is, amikor még nincs a világ, amikor az öntudat még üres és érvénytelen. Ez még a filozófiára vonatkoztatva is igaz. A filozófia nagy művei sohasem szűkíthetők le egy rendszerre. Nyugtalanítóak, mert állhatatosan megmarad bennük egy sötét hely, amely mintha egyedüli forrása lenne minden másnak, ugyanakkor pedig, mintha szakadatlanul aláásná őket. A filozófia nem tudomány. Nem doktrína, amely megmagyaráz, hanem inkább a magyarázatok mögé mutat.

Egy komputer nem kreálhat műalkotást, csak gyöngé utánzatot. A komputer mindig, és csakis a világban létezik.

A művészet a világtól való eltávolodás, de ugyanakkor a világhoz való visszatérés is. Ezért minden műalkotásban állandó a feszültség a megszólalás és a hallgatás, az alak és az alaktalanság között, az *acosmia* és a strukturáltság között. Ez a feszültség nem szimmetrikus. A megszólalás és a hallgatás nem alkotnak kettős számrendszert. Asszimmetrikusak, paradoxálisak. Teljes az egyenlőtlenség közöttük. Hiányzik a döntő láncszem, és ez a rés valójában a művészeti koefficiens, amely a műn túlra mutat, és a nézőre bízta, az olvasóra vagy a hallgatóra, hogy bátorságot vegyen a mű által sugallt irányba menni. Ezzel a réssel együtt eltűnik a mű művészisége is. Csak egy „csontváz” marad a „történelem temetőjében”, hogy Jakobson szavával éljünk, a forma a csontváza, amelynek transzcendentális jelentését többé képtelenek vagyunk megérteni, vagy az elképzelés csontváza, amely többé semmit sem sugall. Más szavakkal a művészetre nem lehet úgy tekinteni, mint ami akár a merő anyagi alkotásban, akár a pusztá anyagtalán ideában testet ölthet. A dekorativizmus és a konceptualizmus nem több, mint ugyanannak az éremnek a két oldala, esztéticizmus; vagyis az olyan művészet kultusza, amely elvesztette paradoxális természetét és ezzel együtt küldetését is.

Anton Ehrenzweig, aki úgy foglalkozott a művészi élménynek az

„óceáni” mélységű és szélességű formátlansága és a mű zárt formája közötti rokonsággal, mint előtte senki más, néhány nagyon érdekes megjegyzést tett Duchamp *Nagy Üvegére* a *The Hidden Order of Art* című könyvében. Ez a mű — mondja — művészien nem független: a nézőnek szüksége van kísérő szövegre a *The Green Box*-ból.

A szemlélőnek utat kell törnie a művész egyéni gondolkodásán át... Egy újfajta kooperáció jöhet létre a művész és közossége között, amely paradoxális módon a művészet kétértelműségének és meghatározatlanságának csökkenésén alapul.

Bármilyen megfoghatatlanok és absztraktok voltak is kezdetben (Duchamp fogalmai) számára teljesen megvalósult tárgyakká váltak, némi szürrealista és irracionális sajátossággal.⁷⁵ Ehrenzweig mindezt megismétli, amikor Goethe *Faustjának* második részéről beszél:

Racionalizálta a felszínes logika általa való ösztönös semmibevetelét, mint a költői kompozíció tudatos elvét.⁷⁶

Talán itt található a válasz arra az általában mellőzött kérdésre: hogy miért hagyta Duchamp ezt a művét, amelyet fő művének tekint, befejezetlenül. A művész saját magyarázata nem meggyőző. De az ok világosnak látszik. Duchamp zsákutcába jutott. Úgy beszélt a *Nagy Üvegről*, mint egy allegóriáról, egy kísérletről, arra, hogy egy olyan nyelvet alkosson, amelynek racionális jelentése lesz. Breton és követői valóban meg tudták magyarázni a *Nagy Üveget*, mintha az valamilyen hieroglifákkal íródott volna, amelyek teljes egészében lefordíthatók egy számunkra érthető nyelvre. Egy későbbi Arturo Schwarz-cal folytatott,⁷⁷ beszélgetés alkalmával Duchamp közvetve beismerte az allegorizálás hibáját:

Az ember semmit sem képes szavakkal kifejezni. A szerelem nem szavakkal fejezi ki magát. Az csak szerelem... Az ember teljesen bizalmatlanná válik az eredeti üzenettel szemben, bármit is mond róla.

A megközelítés, amit választott, rossz volt. Ehelyett Duchamp majdnem 25 évet szentelt a rulettnak és a sakknak; barátai számára közvetítőként működött, és kiállításokat szervezett nekik; magára, csak mint egy antiművészre, mint egy mérnökre utalt. Majdnem elvesztette a művészetbe vetett hitét. Úgy érezte, hogy a szürrealistákhoz áll legközelebb, de amint 1966-ban, Parinaud-val folytatott beszélgetésén mondta, művészetükben nosztalgikusan „csupán a legszebb ifjúkori álmot, saját elvesztett álmát látta”. Anais Nin *Naplójában*, 1935 augusztusában olyan embernek tünteti fel Duchamp-ot.

mint aki már régen meghalt. Sakkozok, ahelyett, hogy festene, mert ez közelíti meg legjobban a teljes mozdulatlanságot, ez a legtermészetesebb helyzete annak az embernek, aki: meghalt. Bőre olyan, mintha pergamentből, szeme pedig, mintha üvegből lenne.⁷⁸

Ugyanabban az évben Duchamp megkezdte a *Boîte-en-valise*-nak az összeállítását, amely olyan volt, mint egy utolsó retrospektív tárlat.

Csak 1946-ban kezdett dolgozni a *La Mariée*-nek az új végleges változatán, és a következő húsz évben ezen dolgozott. Címét 1912-es tervének első szavaiból vette: *Etant donnés*: 1° *La chute d'eau*, 2° *Le gaz d'éclairage*.

A két változat között alapvető különbség van. Azt mondhatnám, hogy Duchamp igazolta Ehrenzweig megjegyzéseit. (Ehrenzweig nem élte meg a *La Mariée* végső változatát). Először is, az első változat allegorikus természete teljesen eltűnik. Míg az első változat megfejtethető, mint a keresztretjvény, a másodikat egyáltalán nem lehet megmagyarázni.

A lényeges különbség... abban van, hogy a Menyasszonyt az előző úgy mutatja be, mint megfejtésre váró jelenséget, az utóbbi viszont szemlélődésünk tárgyául kínálja fel —

ahogy Octavio Paz mondja.⁷⁹ És mint ahogy a tartalmában nincs mit feltárni, úgy formájában sincs semmi elemezni való. Csupán naturalista bemutatás, amely magában véve értelmetlen; a mű művészi formája hiányzik, és naturalizmusa tulajdonképpen amorfizmus. Amikor 1963-ban Duchamp ready-made-jeiről beszélt, nyilván inkább erre a készülődésre gondolt: ez nem „egy művész alkotása, hanem egy nem-művészé, egy iparosé, ha úgy tetszik.”⁸⁰ Technikailag az *Etant donnés* nagyon nehéz és gondosan kidolgozott mű, de ugyanakkor egész értelme a láthatatlan birodalmába van száműzve.

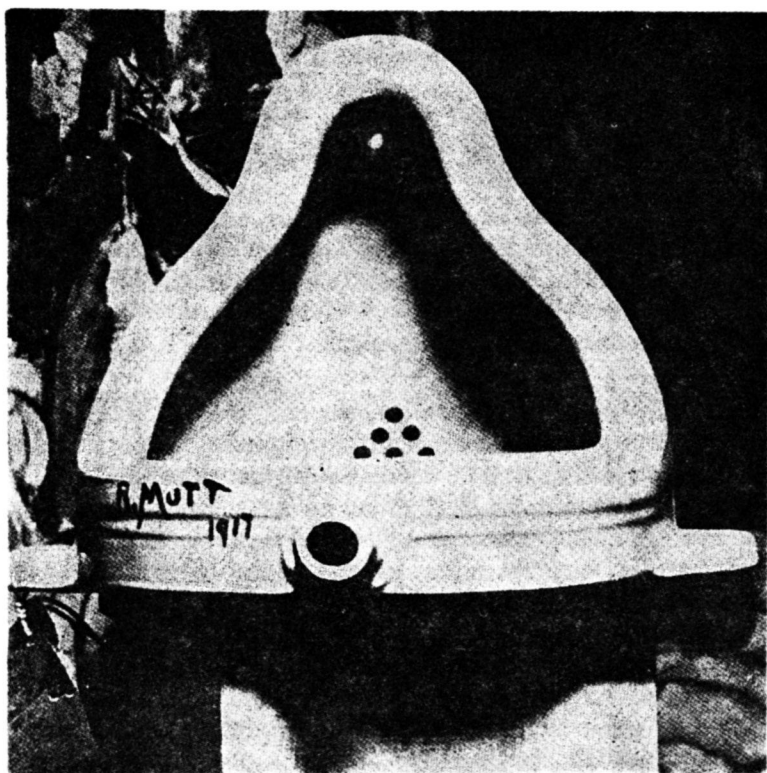
Sohasem volt szerencsém látni az eredeti *Etant donnés*-t, és valószínűleg soha nem is lesz. Úgy tűnik azonban, hogy Paz sokkal mélyebben behatolt jelentésébe, mint bárki más:

A csend tökéletes. Minden valóságos és a banalitással határos, minden irreális és határos. Mivel?⁸¹

A szent csönddel; imára készíti az embert.

A szent hely az istennő... A természet erői koncentrálódnak az isteni jelenlétben, ez a jelenlét pedig az egész fizikai környezetet betölti. Alig észlelhetően a szent hely elmozdul, már nem csupán egy mágneses és általában magányos pont, ahol a szertartásokat tartják, hanem a világ közepe. Ekkor azután elválík a földi tértől, és áthelyeződik egy ideális helyre: az Édenbe, a Paradicsomba.⁸²

Néhány művészetben jártas barátom nonszenszként emlegette a művet, amely zavarba hozta őket. Talán éppen nagy műveltségük végett, mert ennek a műnek sikerült teljesen kivonnia magát a művészet kontextusából; még a modern művészet kellős közepében is, amelynek annyi aspektusa és szemszöge van, a mű megmarad egészen egyedinek és egyedülnek. Olyan messzire eltávolodott civilizációnktól, hogy eltávolodott attól is, amit ez a civilizáció művészetnek vagy még inkább ellenművészetnek nevez.

Fountain. (1917)

12. Ad Reinhardtnak igaza van, mikor azt írja, hogy a művészetben minden forradalom a művészetet úgy alakítja át, hogy a Művészet-mint-valami-másból Művészet-mint-kizárólag-önmaga válik.”⁸³ A művészet végső rendeltetése, hogy világunkon belül emlékeztessen bennünket arra, hogy mi nem a világ, és hogy ezt megtehesse „a művészetnek-mint-kizárólag-önmagának” kell lennie. De épp ezért, való igaz, hogy minden művészeti forradalom új módon téríti vissza a művészetet világunkhoz és annak részévé teszi azt. A művészet ugyanakkor mindig „művészet-mint-valami-más” is.

A mű eredete sohasem lehet másutt, mint a világban, az emberi életben, és ugyanez vonatkozik a jelentésére is. Eredetének oka a nyomasztó sötétségben van, és a modern művészek újból és újból megmutatták, hogy ebből a sötétségből az út az ürességbe, a nemlétbe vezet. A műalkotás pontosan ebből a tapasztalatból ered. Ez egy új világ, amely saját törvényei szerint jött létre. A szavak maguk alkotják a költeményt, a formák maguk teremtik a képet; a művész csak engedelmeskedik belső tendenciáinak és logikájuknak. Mindamellet ez az autonóm rend és ez az új alkotás nem korlátozódik a műalkotás újdonságvoltára és autonómiájára. Ha a műalkotás eredete a világ sötétségében és idegenszerű-

ségében van, akkor értelme a világnak a maga ragyogásában és közelségében való fölfedezése. A műalkotás autonómiája és újdonságvolta önmagában véve épp ennek a világnak a jelképe.

Tanulmányom elején Edmund Leachre hivatkoztam, aki azt mondja, hogy az antropológia jelenlegi elméletei, noha „meglehetősen átfogó modelleket” adnak, amelyekkel bármely társadalom belső és külső szerkezete magyarázható, alkalmatlanok a konkrét társadalmak tanulmányozására. Ugyanez vonatkozik a művészet jelenlegi elméleteire is. Egész sorozat „meglehetősen átfogó modellünk” van, amelyek közül választhatunk; némelyek a pszichoanalízis, mások a nyelvtudomány, az információelmélet vagy más éppen divatos tudomány felől közelítik meg a művészetet. Az ilyen modellekből azonban mindig az hiányzik, ami a művészetet művészetté teszi: sajátos természete, esztétikája, emberi jelentősége.

E hiány okát a hamis általánosításban találhatjuk meg. A szóban forgó elméletek tudományosként kezelik a művészi ismeretet, és ezért alávetik a tudományos értelmezésnek. A művészet azonban megfoghatatlan és szabálytalan kivétel tudományos világunkban. Még maga a művész is dacolni látszik a találó magyarázattal. Marcel Duchamp-ot néha bohócnak tekintették, néha varázslónak, néha alkimistának, néha nyelvésznek. Mégsem hagyta magát beskatulyázni. Művész volt.

A modern tudomány tárgyilagosan foglalkozik a világgal, és minden emberi életet annak individualitásában és változatosságában, pusztán statisztikaként kezel. De az emberi élet valódi lényege egyedülálló és megismételhetetlen szubjektivitásában, individualitásában és magányosságában rejlik. El kell érnie egy általánosságot is, de másmilyen, mint a tudományos elvek és szabályok általánosságai.

A modern társadalom mintegy szentesítette azt az elképzelést, hogy a világon minden objektív. A világot általánosságában zárt egésznek látjuk, amit változtathatatlan törvények kormányoznak. Egy teljesen meghatározott és örökre befejezett világ ez. Nincs hely benne annak, amit csak művészi alkotásnak nevezhetünk, a műalkotás radikális kezdeményezésének, *ex nihilo* eredetének, túlvilágias dimenziójának. A mű kezdeményező jellege ebben a világban a priori lehetetlen, elképzelhetetlen, műszaki kifejezéssel élve „merő misztika”. Mert a művészet általánossága a szubjektivitás általánossága: egy olyan világé, amely nem önelégült, mert folytonosan nyitott afelé, ami nem a világ.

A művészet, amennyiben nem szűkíthető le valamire, ami az objektivitás zárt világához tartozik, korunkban illegálisnak tűnik. Míg a művészet természetes része volt minden más civilizációnak, korunkban a művésznek védekeznie kell saját társadalma előtt, hogy helyet találjon benne művészetének. Amennyiben sikeres művész, további problémákkal kell szembeszállnia: meg kell védenie művészetét értelmének eltorzításától, amely szubjektivitását egy újfajta objektivitássá változtatná.

Annak a komplex stratégiának, amellyel Duchamp élete folyamán

alkotásait bemutatta, nem volt más célja, mint megvédeni azt a publicitás eme hamis válfajától, megvédeni attól, hogy transformálják ezt az objektivitás világába. Az *Opus International*ba⁸⁴ írt Duchamp-cikkemben felhívtam a figyelmet arra, hogy Duchamp vonakodott kiállítani művét, és ha mégis megtette, akkor azt a lehető legkevésbé feltűnően tette, rendszerint évekkel a mű elkészülte után. Első ready-made-jét, a *Roue de bicyclette*-t, (A biciklikereket) elkészülte után 41 évvel tárta közönség elé. Első egyszemélyes show-ját Chicagóban tartotta, abban az évben, amikor betöltötte az ötvenet. Csak kilenc művét állította ki, de nem vett részt a megnyitón. Első retrospektív kiállítását 80 éves korában szülőföldjén, ifjúságának csendes városában, Rouen-ban rendezte meg, távol a művészeti központoktól. S végül az *Etant donné*-t úgy mutatta be, hogy művét egyszerre csak egy ember tekinthette meg egy szorosan bezárt fakapuba vágott kémlelőnyíláson át, és így a műalkotással való találkozást minden néző számára magánüggé tette. A háború alatt a Guggenhejm Múzeum megnyitó kiállításán Duchamp műveinek reprodukcióit csak a falon levő kémlelőnyíláson át lehetett megnézni.^{84a} Az a mód, ahogyan az 1942. évi New York-i szürrealista kiállítást megrendezte, szemléletmódját szimbolizálta: ahelyett, hogy a műveket a közönség elé tárta volna, egy az egész termet keresztül-kasul szelő hálót készített, ezért lehetetlen, vagy legalábbis nehéz volt a kiállított tárgyak közelébe jutni.

Másrészt 1935-ből gondosan és fáradhatatlanul készítette meg a szokatlan monográfiáját, a *Boîte-en-valise*-t. Ez egy 68 reprodukcióból álló gyűjtemény, amit egy aktatáskába rakott. A *Boîte-en-valise*-t sem lehet kiállítani; a nézőnek magának kell végignéznie a gyűjteményt, és így a művek, amelyek a művész magányában születtek, még egyszer megszületnek a néző magányában.

Duchamp helyesen feltételezte, hogy a művészet számára a modern társadalomban kell lennie egy másik útnak is, egy olyannak, amely különbözik attól, amit a XIX. századi polgárság hozott létre szalonjaiban, múzeumaiban és galériáiban. A *Boîte-en-valise* kísérlet egy ilyen megközelítésre.

13. A XIX. századi racionalizmus a „könyvolvasást” tekintette a tudás egyedüli kútforrásának. Az elméletek, amelyek a művészi élményt állandóan fogalmi szerkezeté teszik, csak folytatják ezt a hagyományt. Ugyanezt mondhatjuk az újságírásnak arról a fajtájáról is, amely megpróbálja a művészetet formákra redukálni, beilleszteni néhány általános irányzatba, amelyeknek könnyen érthető nevet ad. De a modern művészet népszerűsítése olyan eredményekkel járt, amelyeket aligha lehetett előrelátni: A művészetet szenzációként kezelik. Szembelyezik a világ ésszerű koncepciójának hátterével, és úgy mutat a világra, mint holmi szabálytalanságra. Ez azonban megerősíti azt a gyanút, hogy a modern művészet, éppen rendkívüliségénél fogva, valamilyen fontos igazságot testesít meg.

Fontos változás történt pl. az újságírás szerkezetében. Eredetileg irodalmi formájú volt: a „Gutenberg utáni” korban az illusztrált könyvek, képes folyóiratok, a film és a televízió gyors terjedésével az újságírásnak alkalmazkodnia kellett a tömegtájékoztatásnak ezekhez a nem verbális formáihoz. A XIX. században a műalkotást vagy a költői művet „magyarázták”, „tartalmát” szó szerint értelmezték. A modern művészet éppen azért kezdett nemtetszést kiváltani, mert nem lehetett megmagyarázni ezekkel a fogalmakkal, mert hiányzott belőle az „értelem”. Lévi-Strauss még mindig panaszkodik emiatt. De a tömegtájékoztatási eszközök új technikája elsőséget ad a közvetlen és nagyrészt vizuális bemutatásnak a szó szerinti magyarázattal szemben.

A modern művészet számára ez forradalmi folyamat. Többé nem a kiállítás, sem a szó szerinti leírás, hanem inkább a hű reprodukciók a fő eszköze, melynek segítségével eljut a nyilvánossághoz. Mi több, a reprodukcionézés nem nyilvános társadalmi esemény, hanem a néző magánügye. A műalkotást nem csodálni kell, hanem elmélkedni kell róla. Ez az az út, amelyen Duchamp elindult: nem szeretete kiállítani műveit, ehelyett szokatlan kiadványának, a *Boîte-en-valise*-nak az összeállításával foglalkozott. René Bergernek, aki az *Art et communication* című könyvében nagy figyelmet szentelt annak, hogyan hatol be a modern művészet a tömegtájékoztatási eszközök új formáiba, igaz van, amikor a figyelmet különösen Duchamp-ra hívja fel:

Lehet-e valami furcsább, mint Marcel Duchamp esete, az oly titokzatos művészé: akit csak néhány, legtöbbször oly helyes, mint amilyen tartózkodó csodálója ismer; akinek oly rendkívüli műveit egyszerre csak kiadták olaszul, franciául és angolul, a *Masterpieces of Painting* című heti sorozatban, egy olyan kiadványban, amely máról holnapra az újságárusokhoz vagy kioszkokba kerül (5 frankért) a *Playboy*, a folytatásos Biblia és a filteres cigaretták közé.⁸⁵

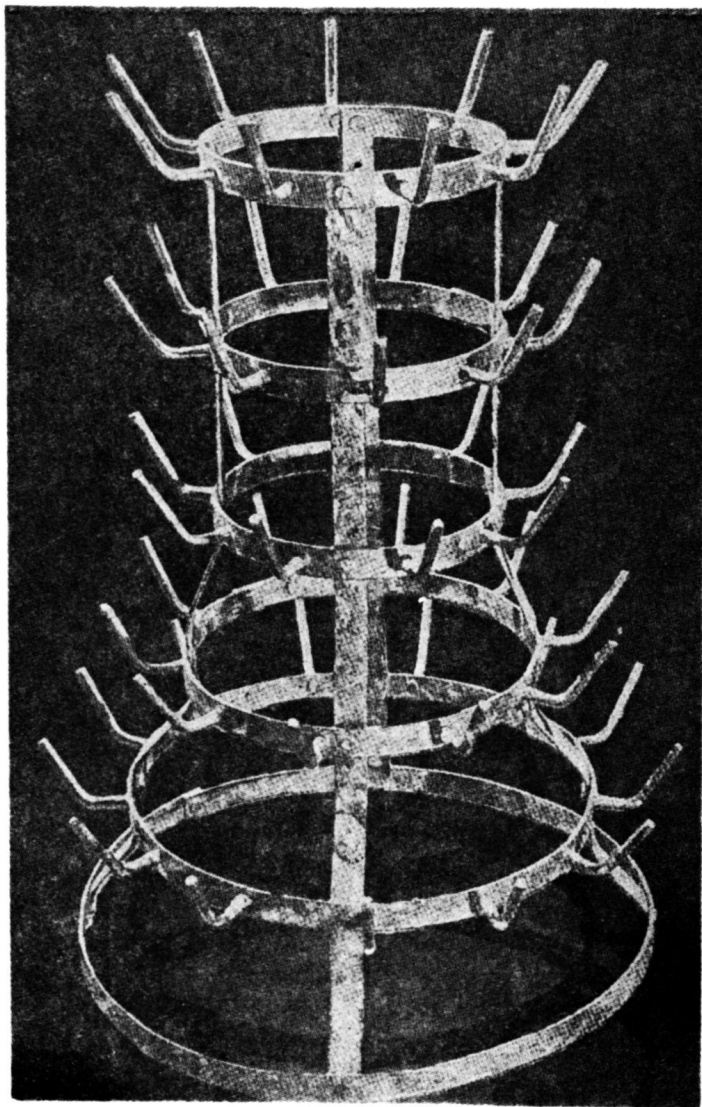
Maurice Branchot-nak az esszégyűjteményében a *La livre á venir*ben (1959) található egy nagyon szép rész arról az „apró zajról”, amit a művészet okoz fülsiketítő korunkban:

Semmi komoly, semmi hangos, alig egy morajlás, ami semmit sem ad, hozzá a városok nagy forgatagához, amelytől azt hiszszük szenvedünk.⁸⁶

Mindössze néhány évtizeddel ezelőtt úgy tűnhetett, hogy a modern művészet a modern társadalomból kiközösítettek jelentéktelen csoportjának ügye marad, nevetséges szeszély. De a művészet apró zajai, ez a tompa morajlás szüntelen — teszi hozzá Blanchot —, és aki csak egyszer meghallja, mindig hallani fogja. Ma a modern művész mítikus alakká nőtt. Kivételes helyzetének öntudatlanul is megváltó jelentőséget tulajdonítottak.

„Sokat szenvedett értünk” — írta Baudelaire Poe-ról (és magáról).

Nagyon valószínű, hogy roppant nagy aktivitásában civilizációnk a katasztrófa szélére sodródott. Aligha hihető, hogy némi módosítással

Palackszárító. (1914)

még meg lehetne menteni, mert alapjaiban rendült meg. Ennek különben jellegzetes tünete, hogy szerkezete visszautasítja a művészetet.

A civilizációk sohasem halnak ki teljesen. Válságaik révén felfedeznek magukban egy lappangó erőt az újjászületésre. Nagyon valószínű, hogy civilizációink új lehetőségei épp a modern művészeti formák mögött körvonalazódnak. A művészet nem az adott kor peremvidékén, hanem épp életképességének titkos központjában helyezkedik el.

Régi civilizációk tragédiája, hogy miközben megpróbálják késleltetni saját halálukat, visszautasítják azt is, ami megmenthetné őket. Civilizá-

ciónk felerősíti a művészet alig hallható hangját a világ pokoli lármájában, és ezzel meghamisítja, megpróbálja összehangolni a világ alapelveivel. Úgy tűnik, mintha pánikunkban átengedtük volna magunkat egy téves *értelmezési mániának*. Marcel Duchamp művének sorsa ennek kirívó példája. Miközben világunknak mindennél nagyobb szüksége van arra, hogy visszatérjen ahhoz az életadó szubjektivitáshoz, amelyből és amelyért a műalkotás született, addig Duchamp műveit épp ettől a szubjektivitástól fosztották meg. Amennyiben nem lehet figyelmen kívül hagyni vagy kigúnyolni, akkor nem a művészet, hanem valami más alapján magyarázzák.

Marcel Duchamp életének és munkásságának egyedülálló az értelme. Mint Baudelaire és Mallarmé, mint Satie, Hlebníkov és Joyce, Duchamp ebben a nehéz időben feláldozta mindazt, ami ő maga volt azért a nehéz feladatért, ami rá hárult: megmaradt *csak művésznek*. Korunkban talán ez a legsürgetőbb feladat.

Viczián Klára fordítása

Forrás: Jindřich Chaloupecký: Nothing but an Artist. Studio Internacional, 30—47. oldal.

Felhasznált irodalom

- ¹ A. Richard Hamiltonnal a BBC-ben folytatott beszélgetést idézi A. d'Harnoncourt és W. Hopps, *Etant donnés...*, Philadelphia Museum of Art, 1961. 40. o.
- ² Edmund Leach: Lévi-Strauss, 1970. 19. o.
- ³ Lawrence Alloway: Network. The Art World Described as a System, *Artforum*, 1972, szeptember, 128—32. o.
- ⁴ Gregoire Müller: The New Avant-garde, 1972. 14. o.
- ⁵ Jack Burnham: The Structure of Art, átdolgozott kiadás, 1973. 14. o.
- ⁶ Uo. 164. o.
- ⁷ Ursula Meyer: The Eruption of Anti-Art, *Art Idea* Gregory Battcock kiadásában, 1973. 118. o.
- ⁸ Gabrielle Buffet: *Aires abstraites*, 1957. 157. o.
- ⁹ Uo. 30. o.
- ¹⁰ Christa Baumgarth: *Geschichte des Futurismus*, 1966. 77. o.
- ¹¹ Richard Weiner: Navstevou a nového Frantiska Kupky, *Samostatnost*, 1912. aug. 18.
- ¹² Kupka avant 1914. A Karl Flinker Képtár kiállításának katalógusa, Párizs, 1966.
- ¹³ Michel Sanouillet: *Marchand du sel, écrits de Marcel Duchamp*, 1958. 110. o.
- ¹⁴ *Apropos of Myself*, 1964. A New York-i Modern Művészetek Múzeuma kiállításának és a philadelphiai Képzőművészeti Múzeumnak a katalógusa, 1973. 258. o. A továbbiakban Marcel Duchamp katalógus, 1973.

- ¹⁵ Arturo Schwarz: New York Dada, 1974. 185. o.
- ¹⁶ Frantisek Kupka 1871—1957. A prágai Nemzeti Képtár kiállításának katalógusa, 1968.
- ¹⁷ Pierre Francastel: Du cubisme à l'art abstrait, 1957. 129. o.
- ¹⁸ Jindřich Chalupecký: Les symboles chez Marcel Duchamp, Opus International, 49. 1974. 41—48. o.
- ¹⁹ Marcel Pleyhet: Le fetiche Duchamp, Art Press I., 1973. 6. o.
- ²⁰ Marcel Duchamp: A l'infinif, 1966. 5. o.
- ²¹ Art News, 1963. Richard Kostelanetz idézi a John Cage-ban, XVII. o.
- ^{21a} Octavio Paz: water writes always in plural, Appariencia desnuda, 1973; A Marcel Duchamp katalógus angol fordításából, 1973, 150. o.
- ²² Paul Ricoeur: Le conflit des interprétations, 1969. 63. o.
- ²³ Arturo Schwarz: L'alchimiste mis à nu chez la celibataire, meme Data, 1973. szeptember 3. 30—37. o.
- ²⁴ C. C. Jung: Psychologie und Religion, 1942. 48. o.
- ²⁵ Karl Jaspers: Philosophie III. 1932. 136. o.
- ²⁶ Stephane Mallarmé: Magie, 1893. Oeuvres complètes, Pleiade 1945. 400. o.
- ^{26a} Wallace Fowlie: Mallarmé 1953. 188. o.
- ²⁷ Sanouillet, idézett mű, 113. o.
- ²⁸ Uo. 173. o.
- ²⁹ Michel Sanouillet: Marcel Duchamp and the French Intellectual Tradition, Marcel Duchamp katalógus, 1973. 52. o.
- ³⁰ Francois Caradec: Vie de Raymond Roussel 1972. 64. o.
- ³¹ Velimir Hlebnikov: Szobranie proizvedenij 1966. 269. o.
- ³² Henri Mondor: Vie de Mallarmé 1941. 257. o.
- ³³ Marcel Duchamp katalógus, 1973. 276. o.
- ³⁴ Sanouillet: Marchand, 167. o.
- ³⁵ Pierre Cabanne: Entretiens avec Marcel Duchamp, 1967. 14. o.
- ³⁶ Jack Burnham: Unveiling the Consort II., Artforum, 1971. aug. 9. 59. o.
- ³⁷ Jack Burnham: Marcel Duchamp, la signification de Grande Verre, VH 101 6, 1971. 65. o.
- ³⁸ Jack Burnham: The Structure of Art, 1971. 162. o.
- ³⁹ Patrick Waldberg idézi a L'unique et ses propriétés, Critique-ban 194, 1959. 865. o. Arturo Schwarz szintén idézi a Marcel Duchamp katalógusban, 1973. 81. o.
- ⁴⁰ Roman Jakobson: Co je poesie? Volné smery 1934. július 30. 229. 39. o.
- ⁴¹ Karel Hynek Mácha: Május. Hap Béla fordítása.
- ^{41a} A cenzúra miatt Jakobson csak a viszonylag ártatlan részleteket közli a naplóból. Az idézett szakasz jellegzetes. Mácha naplója teljes terjedelmében még nem jelent meg.
- ⁴² Claude Lévi-Strauss: La pensée sauvage, 1962. 290. o.
- ⁴³ Georges Charbonnier: Entretiens avec Lévi-Strauss, 1961. 115. o.
- ⁴⁴ Uo. 94. o. Lévi-Strauss: Le Cru et le Cuit, 1964. 29. o.
- ⁴⁵ Le Cru et le Cuit, 31. o.
- ⁴⁶ Charbonnier, idézett mű, 114. o.
- ⁴⁷ Le Cru et le Cuit 18. o.
- ⁴⁸ Claude Lévi-Strauss: L'homme nu 1971. 614. o.
- ⁴⁹ La pensée sauvage, 206. o.
- ⁵⁰ L'homme nu 582. o.
- ⁵¹ Le Cru et le Cuit 26. o.
- ⁵² Uo. 24. o.

- ⁵³ L'homme nu, 579. o.
- ⁵⁴ Jean Piaget: Le structuralisme 1968. 7. o.
- ⁵⁵ Burnham: The Structure of Art, 3. o.
- ⁵⁶ Joseph Kosuth: Art After Philosophy I. Studio International 915. 1969. 135. o.
- ^{56a} Victor Burgin: Situational Aesthetics uo.
- ⁵⁷ Ian Burn és Mel Ramsden: Stating and Nominating. VH 101, 1971. május
- ⁵⁸ Victor Burgin: Architectural Design, 1970. augusztus. Terry Smith idézi az Art and Art and Language-ben, Artforum 1974. június 12. 50. o.
- ⁵⁹ Art-Language I. 1969. 1. o.
- ⁶⁰ Aláírás nélküli kommentár (Atkinsoné?) Lynda Morris cikkében, amely az Art Pressben jelent meg. 1974. 10., 19. o.
- ⁶¹ Burn és Ramsden az idézett helyen.
- ⁶² Kosuth, idézett mű, 35. o.
- ⁶³ J. J. Seeney jegyezte fel. Sanouillet: Marchand 109. o.
- ⁶⁴ Terry Atkinson: Art-Language, 1970., 2., 59. o.
- ⁶⁵ Cabanne, idézett mű, 19. o.
- ⁶⁶ Sanouillet: Marchand 163. o.
- ⁶⁷ Art-Loisirs, 1966. 54. Robert Lebes és André Breton idézi a Marcel Duchamp katalógusban. 1973. 140. o.
- ⁶⁸ Vogue, 141, New York, 1963. Quoted by Kyneston McShine uo. 134. o.
- ⁶⁹ Katharine Kuh: The Artist's Voice, 1962. 89. o.
- ⁷⁰ Duchamp mondja Sweeneynek. Sanouillet: Marchand 114. o.
- ⁷¹ Where Do We Go From Here. Kézirat, 1961.
- ⁷² Ad Reinhardt: Twelve Rules for a New Academy in The New Art, Gregory Battcock, 1966. 200. o.
- ⁷³ Katharine Kuh idézett mű, 81, 83. p.
- ⁷⁴ Willis Domingo: Meaning in the Art of Duchamp I. Artforum 1971. április 10. 74. o.
- ⁷⁵ Anton Ahrenzweit: The Hidden Order of Art. 1969. 97, 99. o.
- ⁷⁶ Uo. 203. o.
- ⁷⁷ Arturo Schwarz: The Complete Works of Marcel Duchamp, 1970. 195. o.
- ⁷⁸ Anais Nin: Diary II. 1967. 56. o.
- ⁷⁹ Paz, idézett mű, 157. o.
- ⁸⁰ Richard Kostelanetz idézi az idézett helyen.
- ⁸¹ Paz, idézett mű, 145. o.
- ⁸² Uo. 156. o.
- ⁸³ Reinhardt, idézett mű, 203. o.
- ⁸⁴ lásd: 18.
- ^{84a} Dore Ashton: The New York School, 1973. 121. o.
- ⁸⁵ René Berger: Art et communication, 1972. 116. o.
- ⁸⁶ Maurice Blanchot: Le livre à venir, 1969. 265. o.

Beke László

DUCHAMP, ALTORJAI, ISTEN, HALÁL, ÁLDOZAT*

Van néhány ember a világon, akit magamhoz nagyon közel érzek, még akkor is, ha személyesen nem ismerem. Jindřich Chalupecký közéjük tartozik. Valószínűleg azért, mert hasonló feladatot vállalt — nehezebb körülmények között — Prágában, mint én Budapesten. Fantasztikusnak tartom, hogy reakciói olyan frissek, mintha 40 évvel fiatalabb lenne (olvastam néhány éve a Kunstforumban egy rövid nyilatkozatát, melyben a pornográfiával vádolt Lynda Benglist veszi védelmébe); a mai művészet olyan sorskérdéseit elemzi, amit sokan kimondani sem mernek (Art and Sacrifice, in: flash art 80—81. 1978). Úgy tudom, készen áll Duchamp-monográfiája, mely az általam ismert előzetes közleményeiből ítélve (Opus International 49. 1974, Studio International Jan—Feb. 1975) rendkívül jelentős munka lehet. Mivel Duchamp számomra a modern művészet legfontosabb alakja (akinek jelentőségével ma talán egyedül Joseph Beuys vetekedhet), róla írok Jindřich Chalupecký-nak néhány szubjektív gondolatot: ne tudományos értekezésnek tekintse, hanem tisztelgő magánlevélnek. Fogadja szeretettel — remélem, hogy még személyesen is hallhatom válaszát.

*

A legvégső kérdés Duchamp-mal kapcsolatban, ami évek óta foglalkoztat: viszonya Istennel. Olyan kérdés, amire természetesen nem adható egyértelmű válasz, mégsem tekinthető értelmetlennek. Pierre Cabanne írja interjúkötetében, hogy egyetlen kérdés váltott ki Duchampból élénk reakciót: hisz-e Istenben (Marcel Duchamp: Ingénieur du temps perdu. Entretiens avec Pierre Cabanne. Paris 1977. 10.). Duchamp ezt válaszolta:

* Készült 1979-ben egy Jindřich Chalupecký-émlékkönyv számára, mely mindössze néhány (vagy egy?) kéziratot példányban jelent meg Prágában a kiváló cseh kritikus és Duchamp-szakértő 70. születésnapjára.

„Non, pas du tout. Ne dites pas cela! Pour moi, la question n'existe pas. C'est une invention de l'homme. Pourquoi parler d'une telle utopie? Quand l'homme invente quelque chose, il y a toujours quelqu'un pour et quelqu'un contre. C'est une imbécillité folle d'avoir créé l'idée de Dieu. Je ne veux pas dire que je ne sois ni athée, ni croyant, je ne veux même pas en parler. Je ne vous parle pas, moi, de la vie des abilles le dimanche, n'est-ce pas? C'est la même chose.”

(uo. 186.)

(Nem, egyáltalán nem. Ne mondja ezt! Számomra a kérdés nem létezik. Ez az ember találmánya. Miért beszéljünk ilyen utópiáról? Amikor az ember kitalál valamit, valaki mindig melléte van, valaki ellene. Az Isten ideájának megalkotása tiszta hülyeség. Nem azt akarom mondani, hogy nem vagyok sem ateista, sem hívő, hanem egyáltalán nem akarok róla beszélni. Én nem beszélek Önnek a méhek vasárnapi életéről, nem igaz? Ez ugyanilyen.)

Cabanne kérdése tipikusan hülye kérdés volt. Ilyesmit általában nem kérdez meg valakitől az ember. Duchamp viszont válaszolt rá. Ha csak a választ olvasnám, esetleg azt mondanám, hogy Duchamp meggyőződéses ateista volt. De mivel tudom, hogy Duchamp nyilatkozataiban minduntalan játszik a szavakkal (és az interjú készítőjével is), továbbá tudom, hogy a kérdés hallatán izgalomba jött, az a véleményem, hogy az Isten léte vagy nem léte, az ember és az Isten kapcsolata, az élet és az élet utáni lét kapcsolata, a *saját* élete és halál utáni léte egyaránt Duchamp *legfontosabb problémái* közé tartozott. (Számomra még az sem mellékes, hogy a méhek életének kérdéseit éppen az a Joseph Beuys veti fel, akinek egyik híres és talányos munkája „Das Schweigen von Marcel Duchamp wird überbewertet”).

Amikor három fiatal francia művész, Aillaud, Arroyo és Recalcati a festészet „fekete mágijával” megpróbálja halálra ítélni Duchamp-t („La Fin tragique de Marcel Duchamp” 1965), ő hasonlóan „védekezik”, megpróbál nem beszélni róla. „La seule refutation, c'est l'indifférence” (uo. 178—180. — Az egyetlen cáfolat a közömbösség.) A magam részéről azonban meg vagyok győződve róla, hogy Duchamp-t legbelül mélységesen felzaklatta az ellene elkövetett „merénylet”.

Az a véleményem, hogy Duchamp egyfelől rendkívül tudatosan építette fel egész életművét, készült a halálra, másfelől — a külvilág felé — közömbösséget színlelt, sőt olykor cinizmussal terelte el a legvégső kérdéseiről mások (és a maga) figyelmét. Tudatosságának legdöntőbb bizonyítéka második fő műve, az „Étant donné...” (Adva lévén...), illetve az a mód, ahogy ezt a művét több évtizeden át, teljesen titokban alakította, és nem sokkal halála előtt befejezte. Megvolt az a képessége, hogy pontosan beossza életének idejét. Közömbösségének viszont — és zsenialitásának is — bizonyítéka az a felirat, amit roueni sírkövére íratott: „D'ailleurs, c'est toujours les autres qui meurent.” (Egyébként mindig a többiek hálnak meg.)

Duchamp idővel való gazdálkodására álljon itt egy magyar analógia. 1979. október 10-én meghalt egy festő, Altorjai Sándor. Duchamp-nak nagy tisztelője volt, de művészete nála sokkal nyersebb, cinikusabb és elkeseredettebb. A saját dadaizmusát „gyagyaizmus”-nak nevezte. („Gyagyás” magyarul hülyét jelent.) Mivel hosszú ideje tudta, hogy halálos beteg, előkészítette utolsó kiállítását, majd fölakasztotta magát. A hagyatékában maradt egy cédula: meghívót tervezett — először a kiállítására, majd a temetésére. Megpróbált művészetet csinálni az életéből, mint Duchamp, és a halálából, mint a cseh Josef Honys (aki happeningként rendezte meg saját temetését Usti nad Labemben).

Duchamp sírfeliratának cinizmusát, bölcsességét és szépségét az a paradoxon adja, hogy tudom: ő írta, pedig ezt a mondatot mindig csak a *többiek* mondhatják róla. Holott a felirat szerint éppen a *többiek* a halottak... Altorjai Sándor sírfeliratát a *többiek* írták, sokkal prózaibb módon: „Altorjai Sándor élt 46 évet.” Bár az is lehet, hogy ő akarta ezt az egyszerű mondatot, ez esetben éppoly paradoxsá válik mint a Duchamp-é, a paradoxont pedig semmi más nem oldhatja fel, mint az, hogy művészetről van szó, ugyanis a művészet problémafelvetése *más*, mint a logikáé. (Talán a művészet problémái magasabbrendűek — vagy talán Duchampnak van „igaza”: „Nincs megoldás, mert nincs probléma.”)

Mindkét sírfelirat közömbös, mert ilyen feliratok helyett áll: „Az örök világosság fényeskedjék neki”, „Feltámadunk” stb. Altorjai esetében is felmerül a kérdés: viszonya Istennel. És a kérdés ugyanúgy megválaszolhatatlan. Altorjai *kifelé* valószínűleg ugyanúgy elutasította Istent, mint Duchamp. De — mint éppen Chalupecký mutat rá az *Art and Sacrifice*-ban — a mai művész mártírrá válik, a *sacrum* (szentség) hiányát a *sacrificium*-mal (áldozat), önmaga feláldozásával igyekszik pótolni. Altorjai feláldozta magát, mártírrá vált, a mártíromság pedig, véleményem szerint, mindenképpen Istennel van kapcsolatban.

Van Duchamp-nak egy számomra rendkívül titokzatosnak tűnő mondata (a fentiek értelmében akár sírfelirat is lehetne):

QUAND
LA FUMÉE DE TABAC
SENT AUSSI
DE LA BOUCHE
QUI L'EXHALE,
LES DEUS ODEURS
S'ÉPOUSENT PAR
INFRA-MINCE

(AMIKOR
A DOHÁNYFÜST
ÉRZÖDIK
ANNAK SZÁJÁBÓL IS,

AKI KILEHELI,
A KÉT ILLAT
AZ INFRA-VÉKONY RÉVÉN
FORR ÖSSZE)

(idézi Marcel Duchamp: Duchamp du signe. Écrits, réunis par Michel Sanouillet. Paris 1975, 274) Duchamp a feliratot a View egyik számában közölte, és egyik értelmezését — véleményem szerint a View egy másik számának Duchamp által tervezett címlapja adja. Rajta egy palack szájából kiszivárgó füst a csillagos ég képével fonódik össze. Az *infra-vékony* számomra kulcsfogalomává vált, szorosan összekapcsol olyan dolgokat vagy fogalmakat, melyek *mégsem* érintkezhetnek, mint Michelangelo freskóján az Atyaisten és Ádám ujja, mint egy realizálatlan, mégis teljes szerelem, mint a *Nagy Üvegben* a Menyasszony és az Agglegények, mint az üveglap a kirakat előtt, amit Duchamp Breton számára tervezett, mint a foncsor Alice tükre, (a *Nagy Üveg* ugyancsak tükör!), mint az élet és a halál (a tibeti Halottak Könyve, a Bardo Tödol tükört rendel a halál pillanatához!), és még nagyon sok minden.

*

Chalupecký szerint Duchamp egyik legnagyobb tette a „megcsinálás”, a realizáció visszautasítása volt. Áldozat. Számomra ez a felismerés, valamint elképzelése a műalkotás pusztán nyersanyag-mivoltáról (amit a nézőnek kell feldolgoznia) két döntő tényező volt a magam „voluntarista kritikusi” elveinek, a „radikális félreértés elméletének” kidolgozásához. Ilyen értelemben próbáltam itt — Duchamp szellemében — Duchamp néhány gondolatát félreérteni.

Ješa Denegri

A DOBOZ A KOFFERBAN „TITKA”

Mintegy tíz évvel azután, hogy a *Nagy Úveget* végleg befejezetlenül hagyta, Marcel Duchamp egy különös, rá mindenestre nem jellemző feladatra vállalkozott. Ő, aki annyira közömbösen viszonyult korábbi műveihez, megcsinálta, illetve megcsináltatta összes fontosabb alkotásának (Jack Burnham szerint 68-nak, Arturo Schwarz szerint 71-nek) miniatűr kópiáját, s mindezt egy dobozba, majd az egészet egy kofferba helyezte. Munkáját 1936-ban kezdte el Párizsban és 1941-ben fejezte be New Yorkban. A *Doboz a kofferbant* (melynek igazi címe *From or by Marcel Duchamp or Rose Sélavy*) először húsz példányban készítette el, majd több alkalommal (1958-ban, 1959-ben és 1968-ban) újabb kópiák gyártására adott engedélyt. A másolatok száma nem haladja meg a 300-at.

Ezek a *Doboz a kofferban* című munka (*The Box in a Valise, La boîte en valise*) alapvető adatai, viszont fölmerül a kérdés: Mi volt, illetve mi lehetett a mű értelme? J. J. Sweneynek adott interjújában Duchamp a következő magyarázatot adta: „Alapötletem az volt, hogy festés helyett kedvenc képeimet kell miniatűrben reprodukálnom. Nem tudtam, hogyan valósítsam ezt meg. Egy könyvre is gondoltam, de nem tetszett az ötlet. Azután egy kis doboz gondolata kezdett foglalkoztatni, melyben az összes művem el lenne helyezve. Mint egy kis múzeumban, hordozható múzeumban.

A szerző magyarázata nem fedi fel a *Doboz a kofferban* „titkát”. Egyébként is Duchamp azt állította, hogy „a teremő aktust a művész nem egyedül hajtja végre; a néző hozza létre a mű kapcsolatát a külvilággal, amennyiben a mű mélyebben fekvő tulajdonságait megfejtí és értelmezi, s ezzel létrehozza a maga hozzájárulását a teremő folyamatához” (A teremő aktus, 1957). Duchamp egyébként mindig nagyon szűkszavúan nyilatkozott. Arra törekedett, hogy mondjon is valamit meg ne is arról, amit gondol és amit csinál. Ez a kulcsa nyilvános szerepléseinek és saját munkáiról tett nyilatkozatainak. A műről annyit mondott, amennyit szükségesnek tartott, de biztosra vehetjük, hogy

volt amit el is hallgatott. A *Doboz a kofferban* mindenképpen jelentősebb vállalkozás, mint „egy kis hordozható múzeum” megvalósítása. A művésznek alkotásai jellegéhez fűződő reflexiójáról van szó, mi több, egyáltalán a művészetről alkotott véleményének sajátos megtestesüléséről.

Már amikor a tizes évek derekán az első ready-made-ek kinevezéséhez kezdett, Duchamp-ot elkezdte érdekelni az eredeti és a másolat viszonyának játéka és az „eredetiségtől megfosztott” művészeti objektum rangjának kérdése. Hangsúlyozva, hogy „a ready-made-ek kiválasztását nem az esztétikai élvezet érzése diktálta”, Duchamp arra gondolt, hogy az ilyen művek lényegi értelme ugyanúgy megtalálható az eredetiben, mint a másolatban: a ready-made-ek jellegét tekintve tehát az a lényeg, hogy a néző megértse a művész által elvégzett mentális művelet célját, nem pedig annak belátása, hogy a tárgy a maga másodlagos tulajdonságaival, mindenekelőtt a kontextusával, mennyiben különbözik egy használati tárgytól. Amikor Duchamp több évvel később fontosabb műveinek miniatűr kópiái mellett döntött, majd még e kópiák sokszorosítását is engedélyezte, nem a művészet szocializációjának és demokratizálásának ideológiája vezérelte. Egy „ego-mániákus” számára, ahogy önmagát nevezte, semmit sem jelent, hogy munkáihoz többen hozzáférhetnek és hogy művészetét szélesebb körben is megismerhetik. A *Doboz a kofferben* létrejöttének okai tehát nem a féltve őrzött eredeti népszerűsítéseként értelmezhetők, mert a *Doboz a kofferban* önmagában is egy új eredeti, annak ellenére, hogy kész művek sokaságának kópiáiból tevődik össze. A *Doboz a kofferban* többek között azért eredeti, mert egy olyan új művészeti problematika felé mutat, amely semmi esetre sem fogható fel a benne foglalt művek összességéként vagy rezüméjeként.

„Nem szabad, hogy a festészet kizárólag retinális vagy vizuális legyen; kell, hogy legyen valami köze a szürkeállományhoz, az értelem iránti ösztönünkhöz;” — állítja Duchamp a már említett, J. J. Sweeneyvel folytatott beszélgetésben. Természetes, hogy ezek után művei is ilyen befogadásra várnak: nem csak arra valók, hogy nézegessük őket, hanem mindenekelőtt meg kell értenünk azokat a tartalmakat, melyeket magukban foglalnak. Duchamp művészetének értelmezésekor nem segít a tiszta vizualitáson alapuló elméleti-esztétikai módszer (az ízlés kritériuma, a formai tökély, a stílus egysége); az ő munkái jellegének egyfajta ikonológiai hermeneutika felelne meg, mely lehetővé tenné a felhasznált formák, tárgyak és szimbólumláncolatok jelentésének megfejtését, még akkor is, ha nem megegyezésen alapuló jelekről van szó. Ezért az egyes Duchamp-művek és a teljes életmű vizsgálata nem szorítkozhat általánosságokra, hanem az egyes konkrét problémaköröket kell alaposan megvizsgálni. Egyébként ilyen jellegű a Duchamp-irodalom komolyabbik része, melynek legjelentősebb darabjait Breton, Carrouges, Sanouillet, Lebel, Linde, Schwarz, Burnham, Golding, Calvesi, Clair és mások neve fémjelzi. Ezek a szerzők különböző szempontból és más-más módon értelmezték azokat a szimbolikus referencia-csoportokat, melyeket Duchamp életműve rejt magában.

Doboz a kofferban (1941)

Szimbolikus olvasatra Duchamp összes műve alkalmas, így a *Doboz a kofferban* című is: a dobozra és a kofferra egyáltalán nem véletlenül esett a művész választása. Tévednénk, ha ezekben csak járulékos elemeket látnánk, melyek összefogják és óvják a többi művet. A doboz és a koffer konstruktív összetevői az alkotásnak. A doboz a *Szimbólumszótár* szerint olyan tárgy, mely valami értékeset, egyúttal ismeretlen és titokzatosat rejt magában. „A doboz — olvashatjuk J. Chevalier és A. Greenbrant *Szimbólumszótárában* — női jelkép és az anyai test, valamint a tudattalan képeként értelmezhető, tehát mindig magában foglal valami titkot, valami értékeset, törekényt és veszélyeset; a doboz bezárja a dolgokat és elválasztja őket a világtól, óv, de meg is fojthat”. A dobozban az van, ami csak tulajdonosához tartozik, ami el van rejtve mások tekintetétől, ám a doboz fölnyitása olyan veszélyekkel járhat, melyek következményei előreláthatatlanok (emlékezzünk csak a Pandora dobozáról szóló legendára). A koffer felfogható a mitikus koporsó modern megfelelőjeként is, és legalább olyan gazdag a szimbolikája, mint a dobozé. „A koporsó tudást, szent tudást rejt magában” — olvashatjuk a már említett *Szimbólumszótárban*. A koffer tere az a legszükségesebb tér, ami az utazó vagy a menekülő számára még megmarad. Duchamp, aki köztudomásúan gyakran utazott Párizs és Amerika között, egyike azon európai művészeknek, akiket a második világháború előtt New Yorkban találunk. Tehát bizonyos értelemben menekültnek számított, következésképpen nem véletlen, hogy épp a háború előtt, 1936 és 1941 között jelent meg munkásságában a doboz és a koffer szimbolikája.

Hogy valaki utólag miniatűrben is elkészítí műveit, majd a kicsinyí-

tett opust több száz példányban sokszorosíttatja, első pillantásra úgy tűnhet, mint az életmű szándékos degradálása, mint afféle „turistaszükséglet” kielégítése. Viszont már megjegyeztük, hogy Duchamp-ra egyáltalán nem jellemző a művészet demokratizálóinak szerénysége, még akkor sem, ha saját műveiről van szó. Ellenkezőleg, a nagyból kicsit csinálni az ő számára egy olyan gesztus volt, ami épp a kicsit ruházza fel értékkel: gondoljunk csak arra a szólásra, amely szerint „ami kicsi, értékes — ami értékes, az kicsi”. Másrészt a kis és értékes dolgok sokszorosítása a vas arannyá változtatásának alkímista műveleteivel mutat párhuzamot, természetesen nem gyakorlati, hanem szimbolikus, ez esetben szellemi értelemben. „Az alkímia — írja Calvesi a *Duchamp invisible* című könyvében — többek között hosszú életet biztosít az adapteus számára, mi több, anyagi és szellemi gazdagságot is: a ready-made-eket sokszorosítva Duchamp egy értéktelen dolgot szó szerint ezüstré (Argent) transzformált, majd magát ezt az ezüstöt is sokszorosítani kezdte.” Aki egy ilyen műveletre sikerrel vállalkozik, vagyis akár szimbolikus eredményt is elért, az a sors kiválasztottja, beavatott, különleges hatalommal rendelkezik, egyszóval, halhatatlan. S nem ez az egyetlen jele annak, hogy Duchamp ilyennek tekinti magát. Gondoljunk például arra a fotójára, melyen csillag alakban borotválta le feje búbján a haját (a csillag pedig sok egyéb jelentése mellett a teremtményt szimbolizálja), tehát ez is arra utal, hogy Duchamp egészen különös típusú művésznek tartotta magát.

Noha így vélekedett, azt is tudta, hogy mindezt csak közvetett úton közölheti: az ironia és a paradoxonok segítségével, valamint a világhoz és környezetéhez nyúló nyílt relációk sajátos felfüggesztése útján. „Az én kedvenc fegyverem a humor és a gúny, de nem a lenéző megvetés. Mindez életfilozófiám egészéből következik, mely szerint nem szabad komolyan vennem a dolgokat, mert különben meghalok az unalomtól” — mondta Duchamp egyik interjújában, melyet Schwarz idéz a művészről írt monográfiájában. Duchamp hisz saját intellektusának erejében, s ennek az erőnek a művészet a legalkalmasabb kifejezési módja: állandóan kombinál és elemez, a dolgok és a fogalmak közötti új kapcsolatokat keresi, élesíti tudatát, de igazi érzéseit és emócióit rendszerint elrejt. Egyike azoknak a művészeknek, akik megmutatták, hogy a művészet nem kézügyesség kérdése, és nemcsak a műteremben születhet meg, hanem bárhol, bármelyik asztalnál, amelynél ott ül a művész és gondolkodik. Az, hogy életének egy részében (1928 és 1933 között) versenyszerűen és viszonylag sikeresen foglalkozik sakkal, távolról sem független művészetszemléletétől: számára a művészet és a sakk egyaránt, noha más-más módon, játék és versengés, az ész játéka és szellemi energiák versenye. Az ember mindkét esetben csak önmagára hagyatkozhat, hiszen senki sem segíthet rajta, ha hiányzik belőle a tudás és az invenció.

A művész-sakkozó, aki ülve dolgozik, a „zárt szoba hőse” — ahogy Duchamp-ot egy alkalommal Bonito Oliva nevezte. A művészi mora-

lizmus hagyományos mércéi alapján a „zárt szoba hőse” „negatív hős” (negatív művésziégű művész) és gyökeres ellentéte az olyan „pozitív hősnek”, mint amilyen például Picasso, aki, ha kell, el tudja magát kötelezni a szociális közéletben, vagy gyökeres ellentéte bizonyos konstruktivistáknak, akik a személyiségüket is hajlandók feláldozni, mondjuk, a környezetrendezés érdekében. De ez sem lenne elég, sőt nagy hiba volna, ha Duchamp-ban csupán a hagyományos értékek megszenteltelenítőjét látnánk. Igaz ugyan, hogy Duchamp nem volt független a dada-szellemtől, de a mindenáron való tiltakozás és tagadás távol állt tőle. Magába szívta az európai szimbolizmus sajátos kultúráját és épp ezért, s nem valamiféle a priori ellenállásból, nem elégítette ki a modern festészet, mely tisztán a forma vizuális és plasztikai evidenciájára hagyatkozott. Duchamp-ot nem elégítette ki az „önmagában való dolog” fenomenológiája, hanem a használt dolgokban igyekszik feltárni azok háttérét és alapjait is. Ezért valószínűleg igaza van Aragonnak, amikor Duchamp művészetét referenciális összetettsége tekintetében Joyce irodalmi teljesítményéhez hasonlítja. Miután így merül fel a probléma, a következő záradék tolakszik előtérbe: a modern művészetnek ez a „negatív hőse” jelentős mértékben hozzájárult ahhoz, hogy a modern művészet, látszólagos túlkapásai ellenére is, a szimbolikus jelteremtés tekintetében a múlt nagy művészeinek szintjén álljon. Duchamp történelmi sorsának paradoxona pedig az, hogy művében ma a tagadás gesztusai helyett inkább az új formák és jelek megteremtésének szándékát látjuk.

Fordította Sebők Zoltán

L.H.O.O.Q. (1919)

Marcel Duchamp

A TEREMTŐ AKTUS

Mindenekelőtt vegyük szemügyre a művészi alkotás két pólusát, két oldalát: egyrészt a művészt, másrészt az utókor befogadját.

A művész úgy tűnik, olyan médiumként hat, mely a téren és időn túli labirintusban keresi a letisztuláshoz vezető utat.

Ha a művészt a médium tulajdonságaival ruházzuk fel, akkor esztétikai szinten el kell vitatnunk, hogy tudatában lenne, mit és miért tesz. A művészi termék megvalósulási folyamatában a művész minden döntése a tiszta intuíción alapul, amit lehetetlen valamiféle önelemzőként lefordítani, legyen az szóban kimondott, leírt vagy csak elgondolt elemzés.

T. S. Eliot írja a Hagyomány és egyéni tehetség című tanulmányában: „Minél tökéletesebb a művész, annál jobban szétválík benne a szenvedő ember és az alkotó ész; annál tökéletesebben fogja az ész elválasztani és átalakítani alapanyagát, a szenvedélyeket.”

A művészek milliói alkotnak; közülük csak néhány ezret vesz észre és fogad el a közönség, és még kisebb azoknak a száma, kik az utókor figyelmére is számíthatnak.

A művész végső soron bármilyen hangosan hirdetheti zsenialitását; meg kell várnia a néző ítéletét, hogy kijelentései társadalmi elfogadást nyerjenek, és az utókor a művészettörténet imakönyvébe helyezze őt.

Tudom, hogy ezt a nézetet számos művész nem méltányolja, sokan elutasítják a művész médiumszerepét és tudatuknak a teremtő aktusban betöltött szerepére hivatkoznak. A művészettörténet mégis mindig a művészek racionális magyarázataitól függetlenül döntött a műalkotások értékéről.

Ha a művésznek mint embernek önmaga és a világ iránt tanúsított legjobb szándéka sem játszik szerepet művei megítélésében, akkor mi indítja a nézőt a művel kapcsolatos reagálásra? Más szóval, hogyan jön létre ez a reakció?

Ez a jelenség a művész és a néző közötti átvitelhez hasonlatos, mely

esztétikai ozmózis formájában és olyan holt anyagokon keresztül történik, mint a szín, a zongora és a márvány.

Mielőtt továbbmennénk, szeretném, világossá tenni, mit értünk a „művészet” szón, természetesen anélkül, hogy definiálni akarnám.

Egészen egyszerűen azt szeretném mondani, hogy a művészet lehet jó, rossz vagy közömbös, de bármilyen jelzővel illetjük is, művészetnek kell neveznünk: a rossz művészet még mindig művészet, ugyanúgy, ahogy a rossz érzés is még mindig érzés.

Ezért amikor a továbbiakban majd egy „művészeti együtthatóról” (Kunst-Koeffizient) beszélek, nemcsak a nagy művészetre kell gondolni; megkísérlem leírni azt a szubjektív mechanizmust, amely „nyers állapotú” művészetet hoz létre — jót, rosszat vagy közömböset.

Az alkotási folyamat során a művész a szándéktól a megvalósulásig teljes szubjektív reakciók láncolatát járja végig. Harca a megvalósulásért erőfeszítések, fájdalmak, megnyugvások, elutasítások, döntések sora, melyek lehetnek nem teljesen tudatosak, és nem is kell tudatosnak lenniük, esztétikai téren a legkevésbé.

E harc eredménye különbség a szándék és a megvalósulás között, olyan különbség, melynek a művész egyáltalán nincs tudatában.

Ténylegesen hiányzik egy szem a teremő aktust kísérő reakciók láncolatából. Ez a szakadás, mely a művész számára annak lehetetlenségéből áll, hogy szándékát teljesen kifejezze, a különbség aközött, amit megvalósítani szándékozott, és amit megvalósított — ez az a személyes „művészeti együttható”, mely a műben megjelenik.

Más szóval: a személyes „művészeti együttható” mintegy aritmetikai viszony aközött, „ami kifejezetlen maradt, bár szándékos volt” és aközött, „ami szándék nélkül kifejezésre jutott”.

A félreértések elkerülése végett megismétlem, hogy ez a „művészeti együttható” a „nyersanyag állapotú művészet” személyes kifejezése, melyet a nézőnek kell „finomítania”, mint a melaszból a cukrot. E „művészeti együtthatónak” soha nincs befolyása a néző ítéletére.

A művészeti folyamat egészen más aspektust ölt, ha a néző az átalakulás jelenségével kerül szembe: az élettelen anyag műalkotássá változásával igazi transz-szubsztanciáció ment végbe, és a néző fontos szerepe a műalkotás súlyának meghatározása az esztétika mérlegén.

Összegezve, a művész nem az egyetlen, aki a teremő aktust véghezviszi: ugyanis a néző hozza létre a mű kapcsolatát a külvilággal, amennyiben a mű mélyebben fekvő tulajdonságait megfejtí és értelmezi, és ezáltal létrehozza a maga hozzájárulását a teremő folyamathoz. Ez a hozzájárulás még nyilvánvalóbb, amikor az utókor hozza meg végleges ítéletét, elfelejtett műveket rehabilitálva.

Fordította: *Beke László és Sebők Zoltán*

MARCEL DUCHAMP, A SAKKOZÓ ÉS EGY-KÉT EZZEL ÖSSZEFÜGGŐ DOLOG

RALPH RUMNEY INTERJÚJA FRANCOIS LE LIONNAIS-VEL

Érdeklődésemet a sakkozó Duchamp iránt az keltette föl, hogy a Le Lionnais-vel 1932-ben lejátszott sakkpartiját közölte a Weiner Schach Zeitung Tartakower elemzésével, illetve hogy erről már többször is cikkeztek, legutóbb pl. a Florilège des Echecs en France (Tristan Roux-Payot 1974). Ezért beszélgetek most Francois de Lionnais-vel Duchamp-ról.

Ebben a munkában a játékhoz írt bevezető úgy mutatja be Le Lionnais-t mint a Dada megalapítóját, amely vádat Le Lionnais felháborodottan elutasít, bár bevallja:

„Tanúja voltam a Dada kezdetének. Ismertem Tzarát, Picabiát és Duchamp-ot különböző okokból. Mikor matematikát kezdtem tanulni a strassbourgi tudományegyetemen, a Dada már létezett valamelyest Berlinben és bizonyos mértékben Párizsban meg New Yorkban is. De Strassbourg csak egy vasúti megálló Párizs és Zürich között. Maxime Alexandre, Marcell Noll és én nagyon lelkes dadaisták voltunk. Én azonban nehezen alkalmazkodom, olyan anarchista vagyok, aki nem hajlandó csatlakozni az anarchista szervezethez, és miközben éreztem, hogy a Dada nekem való, mégsem akartam a dadaista szervezet része lenni.

Akkor ismertem meg Duchamp-ot, amikor átjött az Egyesült Államokból és csatlakozott az európai dadaizmushoz. Időnként találkoztunk. Számomra a Dada lelke Picabia, Tzara és Duchamp volt. Valahogy elszakadtam tőlük, amikor a szürrealizmus feltűnt. Nem is nagyon akartam belekeveredni, mert úgy tűnt nekem, hogy a szürrealizmus embourgeoisement volt, elpolgárosodás és a Dada felépülése.

Nos, annak idején megtudtam, hogy Marcel Duchamp sakkozik. Így találkoztunk egy klubban — a Caïssa Klubban, amely tízévenként más-más kávéházba költözött. Találkoztunk tehát, hogy sakkozzunk, hogy a sakkról beszéljünk, és aztán a szó nagyon gyorsan, ha nem is éppen a dadaizmusra, de elképzeléseinkre terelődött, például a *La Ma-*

riée mise a nu-re (A menyasszony, akit éppen agglegényei meztelenít-
tenek le). Ennek már az előkészületeiről is beszélt nekem.

Azt hiszem, 1921-ben vagy 22-ben találkoztunk. Aztán 24-ben vagy
25-ben megszakadt a kapcsolatunk, egészen 1927—28-ig, de azóta ál-
landóan összeköttetésben vagyunk. És természetesen amióta Neuillyben
telepedett le, sokszor voltunk együtt, majdnem kizárólag a sakk kapcsán.

Amikor megalakítottam az OuLiPo-t, Marcel is csatlakozott, és no-
ha nem vett részt a munkánkban, érdeklődött iránta. Így azután időről
időre találkoztunk a sakktornákon... Például 1966-ban együtt voltunk
a monacói nemzetközi tornán. A sakktorna mindig délután három-
kor kezdődik és este 8-kor ér véget. Három óra öt perckor leültünk
egy nyugodt sarokba, körülbelül három yardra a táblától, és nyolckor
távoztunk. Időközben felálltunk egy három-négyszer, hogy kávé igyunk
vagy vizeljünk, de különben ott ültünk, és természetesen véleményt cse-
réltünk arról, hogy mi történik. Úgy emlékszem, mintha felfedeztem
volna benne egy kis amerikai patriotizmust... Azt mondta: „Azt hi-
szem, Larsen túlságosan optimista”, vagy „Na végre! Fisher megnyerte
a játszmat.” Érdekes lett volna összegyűjteni megjegyzéseit, de sajnos
örökre elvesztek.

R. R.: Le tudná írni Duchamp-nak, mint sakkozóknak a tulajdonsá-
gait?

F. L. L.: Nem tudom, hogy sikerül-e. Játékstílusában nyoma sem
volt a dadaizmusnak vagy anarchizmusnak. Ahhoz, hogy a Dadát be-
vigye a sakkba, az embernek inkább sakkszerzőnek kellett volna lennie,
mint dadaista zseninek. Véleményem szerint Nimzovitch, a nagy sak-
kozó dadaista volt még a Dada előtt, pedig semmit sem tudott a Da-
dáról. Bevezette a nyilvánvalóan buta ötletek antikonformizmusát,
amely győzött. Számomra ez az igazi Dada. Én nem láttam ezt a Dada-
szemléletet Duchamp stílusában. Amit találtam benne, az csak a meg-
győző becsületesség volt; nagyon komoly és nagyon gyakorlatias volt.
Ezt példázza a mód, ahogy neki kezdett a *La Mariée*-nak. Ez lehetett
egyébként nagyon komoly jellemének alapvető sajátossága is.

Hangsúlyoznom kell, hogy Franciaországot képviselte a sakkolimpián,
s így mindig magánál erősebb játékosokkal állt szemben. Gyakran került
össze nemzetközi mesterekkel, és ez megakadályozta abban, hogy ra-
gyogó partikat játsszon. Mivel ő volt a gyengébb, nagyon figyelmesen
kellett sakkoznia, és ebből csak hátránya származott. Nagyon finom
játékot játszott, és kiharcolta a döntetlent Marshall ellen, aki 1909-től
1936-ig az USA bajnoka és világbajnokjelölt volt.

R. R.: Ön azt mondta, hogy sakkozóknak nem volt dadaista, de va-
jon újító volt-e?

F. L. L.: Egyáltalán nem. Teljesen klasszikus elvek vezérelték. Erős
volt az elméletben — a sakkelméletet könyvből tanulta. Nagyon alkal-
mazkodó volt, ami kitűnő tulajdonság a sakkban. A sakkban az alkal-
mazkodás sokkal jobb, mint az anarchia, hacsak az ember nem egy
Nimzovitch. Egy Einstein természetesen ellentmond Newtonnak, egy

Galilei viszont ellentmond mindenkinek. Különben biztonságosabb alkalmazkodónak lenni.

R. R.: Hogyan viszonyult Marcel Duchamp a matematikához és a tudományhoz?

F. L. L.: Érdeklődött irántuk. Szeretett olyan emberekkel beszélgetni, akik jártasak voltak a tudományokban, és kérdéseket tett fel nekik, persze a matematikáról. De élete végéig kitartott Henri Poincaré mellett, noha addigra elég sokat sikerült változtatnom elképzeléseim. Sok könyvet olvasott. Nem matematikát, hanem filozófiát.

R. R.: Ismeretterjesztő műveket?

F. L. L.: Igen. Például a *Tudomány és elméletet*. Ez a könyv, amely filozófiai és matematikai eredményeket egyesít, egy nagy matematikus filozófiai tűnődéseit tartalmazza. Ez nagyon hatott rá. És amikor összefutottunk, megleptem azzal a kijelentéssel (és fogalmam sincs, hogy ez milyen hatással lehetett rá), hogy Poincaré teljesen elavult, divatjamúlt. Véleményem egészen megrázta. Beszéltem neki Bourbakiról, aki nagyon korszerű volt abban az időben. Indulásakor bekapcsolódtam a Bourbaki-mozgalomba, akárcsak a Dadába. Saját munkásságomban a Dada olyan dolgoknak volt a kútforrása, mint a Le 3ème Secteur, a Bourbaki pedig fellendítette az OuLiPo-t, természetesen sok szabad interpretációval. Amikor Bourbakiról beszéltem neki, élénken érdeklődött, és aztán, élete vége felé, egyszer azt mondtam neki: „Bourbakinak vége, eljárt felette az idő”, s úgy látszott, elégedett volt azzal, ahogy a dolgok alakultak. Aztán beszéltem neki Claude Bergé-ről, elméletéről stb.

R. R.: Egyetért-e azzal, hogy Duchamp sok művében, dokumentumgyűjteményében, a *Les moules maliques*-ban és a többiben látszólagos vagy áltudományos szemlélet van?

F. L. L.: Egyetérték. Épp ahogy mondja, látszólagos és áltudományos..., vagyis mindig van egy hibahatár, amelyet egy művész nem tud átlépni, mivel műveltsége nem megfelelő, ugyanakkor van a látomásnak egy sajátos volta, amely valahogy átsegíti ezen. Ez nyilván olyasvalami, mint a szerelem, amelyben az ember más módszerekkel, nem pedig a tiszta értelmével talál valamit.

R. R.: Nekem úgy tűnik, hogy Duchamp sakkjátékának alkalmazkodó stílusa s mindaz közé, amit csinált, párhuzam vonható. És talán ahelyett, hogy a Dada bizonyítékát keresnénk sakkjátékában, ennek az alkalmazkodásnak a legantikónformistább tetteiben való megnyilvánulását kellene keresnünk.

F. L. L.: Egyetérték Önnel. Lényegében én is ezt mondtam. Duchamp-nak ez az alkalmazkodása mindenütt látható. Ezt jellemvonásának tekintem, és sokkal jobban szeretem, mint Picabiát és Tzarát, noha őket sokkal inkább csodálok, mint Bretont, aki szerintem elveszett a burzsoázia kódében. Számomra Duchamp egy kombinatív irányzatot képvisel, amit úgy nevezhetnék, hogy tudományos módszerekkel készült szimuláció, amelyet azonban más, nem a tudomány területére

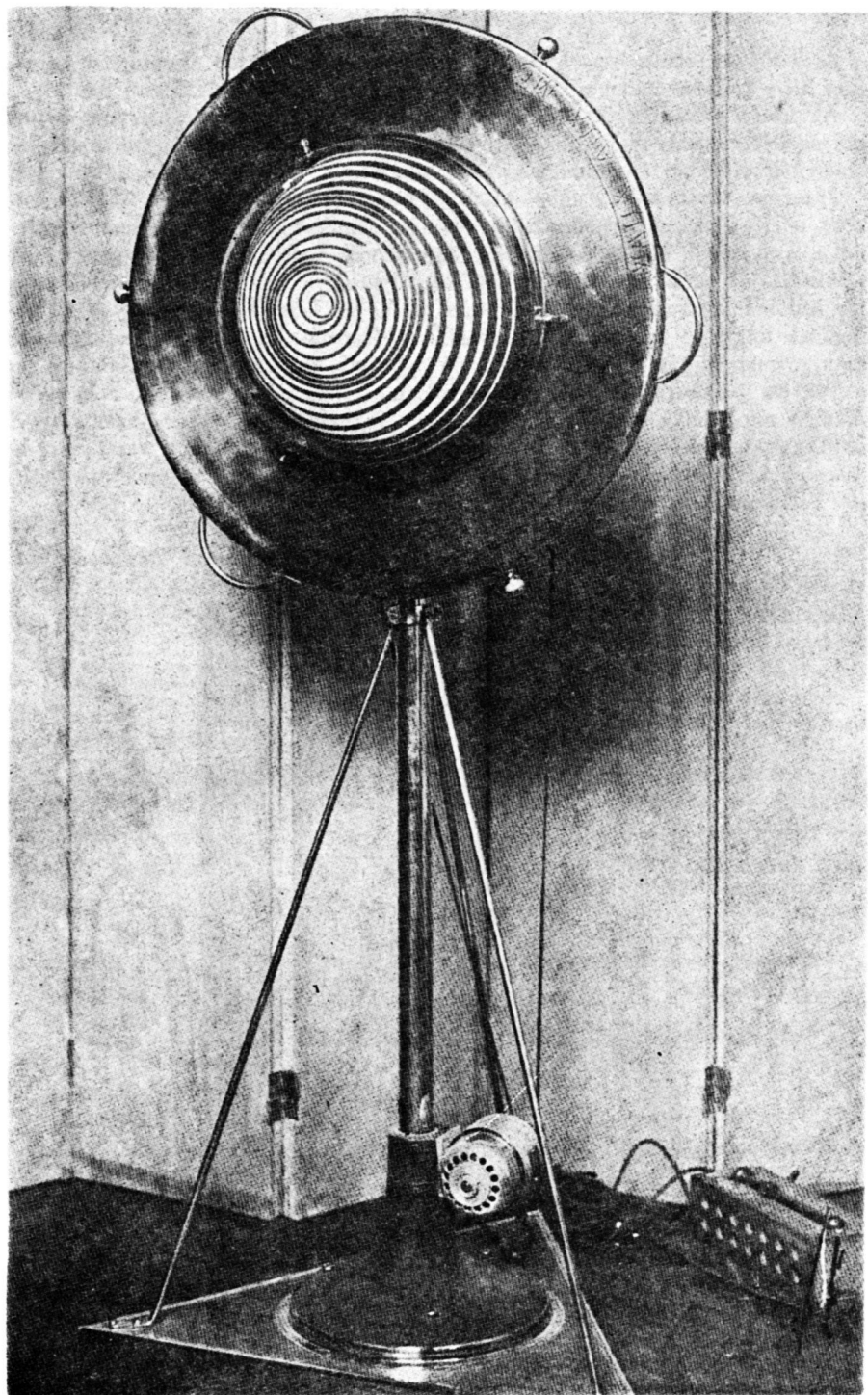
alkalmazott. Ugyanezt mondhatjuk bizonyos mértékig Raymond Rous-selről is.

R. R.: Érdeklődést mutatott-e Duchamp a kinetikus művészethez hasonló új keletű formák iránt, amelyek látszatra a tudományos meg-közelítésből indulnak ki?

F. L. L.: Erről nemigen beszéltünk. Természetesen itt voltak az ő rotodiszkjai, amelyekkel egy lépést tett a kinetikus művészet felé. De amikor találkoztunk, különösen az utolsó években, egyre inkább a sakk-ról, és nem a művészetről beszélgettünk. Sokkal jobban érdekelte a sakk. Nagyon csodáltam könyvét, a *Les Cases conjuguées et l'opposition re-conciliées*-t amelyet Halberstaddal írt. Valóban tudományos szellemben íródott. Nem valami magasröptű, de autentikusan tudományos. És eb-ben egy lépéssel előrevitte a sakkot...

R. R.: Bővebben is ki tudná ezt fejteni?

F. L. L.: A sakkjáték három részre oszlik. Nyitásra, középjátékra és végjátékra. A nyitás magába foglal egyfajta gondolkodási folyamatot, amely a játék folyamán nem ismétlődik meg. A gyalogok egy vagy két mezőt léphetnek előre a játék kezdetén, vissza azonban nem léphetnek. És ez az, ami a nyitáselmélet mögött van. A végjátékelméletben, mi-vel sok figura eltűnik, az ember gyakran csak abban reménykedhet, hogy a gyalog vezérré való átalakulásával győz. A középjáték-elmélet-ben egészen más a helyzet. Nos az ő hozzájárulása az általános vég-játékelmélet sajátos részterületén belül keresendő. Néha megtörténik, hogy a két király és bizonyos számú gyalog kivételével a táblán nem maradnak figurák (vezér, futó, bástya, huszár). Ha egy gyalog átjut a másik oldalra és vezér lesz, ez a játék végét jelenti. De a gyalogok gátol-ják egymást, és néha, amikor sok gyalog van a táblán, az egész játék meg-merevedik. Ebben az esetben az egyetlen lehetőség a király számára, hogy a gyalogok körül manőverezzen és kiüsse ellenfele gyalogjait, s átjuttassa a maga egyik gyalogját. Az elmélet nagyon nehéz. Van egy XVI. vagy XVII. századi elmélet erről, amelyet a szembenállás elmé-letének neveznek, de semmi több. Mivel a két király számos mezőre továbbléphet minden nyilvánvaló veszély nélkül, miért van az, hogy egy játszma megoldásakor Reichelm képes volt kimutatni, hogy ha a világos király egy bizonyos mezőre lép a tábla szélén, ezzel arra kényszeríti a sötét királyt, hogy bizonyos lépést tegyen. Ez mintha egyfajta telepátia lenne a négyzetek között. És amit Halberstad és Duchamp tökéletesített, az a sakkmezők közötti kapcsolat elmélete, a mezőké, amelyeknek nincs nyilvánvaló kapcsolatuk. A *Les Cases conjuguées* egy-féle táblaszerkezeti elmélet, vagyis, mivel a gyalogok bizonyos kap-csolatban vannak, az ember rejtett kapcsolatot ismerhet fel az üres mezők között, amelyek látszólag nincsenek összeköttetésben egymással.

Rotative Demi—Sphère. (1925)

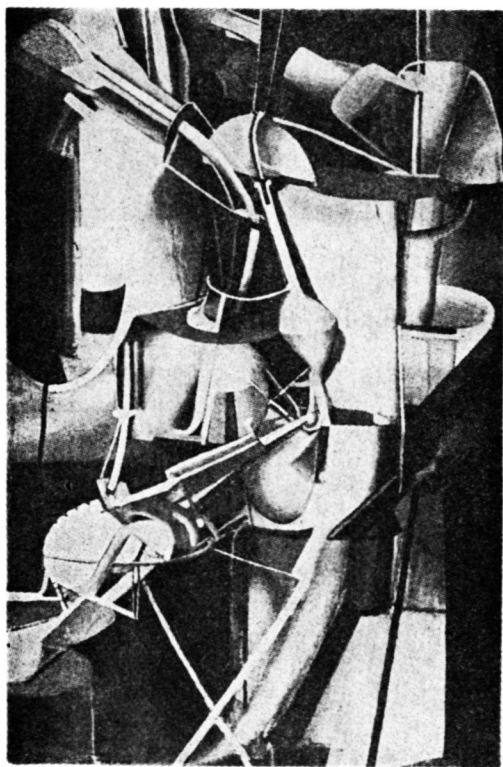
Jegyzet

A *Bourbaki* közös álneve (nom de plume) egy névtelen társaságnak, amelyet híres francia matematikusok alapítottak a második világháború előtt.

Az *OuLiPo* az *Ouvroir de la Littérature Potentielle* rövidítése. Azt a csoportot jelöli, amelybe Le Lionnais, Perec és Raymond Queneau tartozott, és amelynek célja az irodalmi alkotás módszereinek és technikájának kutatása.

Francois Alexandre Le Lionnais (1901-ben született Párizsban). Többek között telefonkábel-építő mérnök, a francia Munkaügyi Minisztérium főmérnöke, a Katonai Főiskola általános tudományos tanszékének igazgatója, az UNESCO oktatás- és tudományügyi osztályának főnöke, az új Larousse szótár tudományos tanácsadója, a Francia Rádió és Televízió tudományos bizottságának tagja, a montreáli világkiállítás francia tagozatának tudományos szaktanácsadója, az UNESCO francia nemzeti bizottságának tanácsadója és a Francia Nemzeti Múzeum restaurációs bizottságának tagja volt. Sok tudományos mű és cikk szerzője és a francia Enciklopédia munkatársa. Szakkönyvei jól ismertek, beleértve a *Le Jardin des Échecs* és a *Dictionnaire des Échecs*-t. Jelenleg két könyvön dolgozik, a *Dictionnaire des Sciences* és az *Anthologie des Nombres Remarquables* címűn.

Fordította Viczián Klára

A menyasszony (1912)

Marcel Duchamp—Francois le Lionnais

SAKKPARTI

PÁRIZS, 1932.

SAVIELLY TARTAKOWER ELEMZÉSÉVEL

1. *c4 c5*

Az angol megnyitás szimmetrikus kezelése.

2. *Hc3 Hc6*

3. *g3 ...*

Ehelyett a Brème kidolgozta rendszer helyett a dinamikusabb centrum érdekében szívesen alkalmazzák a 3. *Hf3* és 4. *d4* folytatást is.

3. ... *g6!*

4. *Fg2 Fg7*

5. *d3 d6*

6. *e4 ...*

Fontos elhatározás. Szokványosabb (és biztonságosabb) a 6. *Hf3 Hf6* 7. *O—O O—O* stb. folytatás, de világos inkább a *c4*, *d3*, *e4* és lehetőleg *f4* vonulatú gyalogfelállásra, az úgynevezett kőfal kiépítésére törekszik. E pillanatban már esedékes az *f4*, és sötétnek számolnia kell vele.

6. ... *f5*

Jelentős újítás. Sötét ellenjátékot keres az f-vonalon. A szokványos folytatás itt 6. *Hf6* 7. *Hge2 O—O* 8. *O—O Bb8* (szembeszegülés) 9. *f4 a6* 10. *a3* stb., azonnali enyhe világos fölényvel.

7. *Hge2 Hf6*

8. *O—O O—O*

9. *Bb1 ...*

Miután harcosait csatasorba állította, világos elvonul bástyájával a nagyatlóról, biztosítva b2-es kis bakancsosát; különben is szükséges a vezérszárnyai akció előkészítése.

9. ... *Fd7*

10. *Fg5 ...*

Ismerős manőver bevezetése azzal a céllal, hogy *Vd2* (vagy *Vc1*), majd a következő *Fh6* révén kierőszakolja a sötét sárkányfutó lecserélését.

E terv alapos előkészítése azonban nem nélkülözheti a h3-at, mert így most sötét elkerülheti a királyi udvar két fontos testőrének (királyszárnyi futójának és huszárjának) cseréjét:

10. ... Hg4

11. h3 Hge5

Új posztjáról a sötét huszár nyomást gyakorol a visszamaradt d3-as gyalogra.

12. f4 ...

Kétélű kard: a királyhuszárt ugyan visszaszorítja, ám ugyanakkor eltorlaszolja saját futójának hazavezető útját. Ezért komolyan számításba jött a visszavonulás, mivel 12. Fe3 a következő bonyolult változatban: 12. ... fxe4 13. Hxe4 Hf3+ 14. Fxf3 Bxf3 15. Hf4 He5 16. d4 stb. világos anyagi előnyére vezet.

12. ... Hf7

13. exf5 ...

Világos a 7. húzása óta óvakodott ettől a cserétől, hogy elkerülje az f5-re ékelődő sötét futó kellemetlen nyomását a földhözragadt d3 gyalog ellen, ám most mégis rákényszerült, mivel hártani kellett a 13. ... h6 14. Fh4 g5-ös fenyegetést — miután veszne a tisztt.

13. ... Hxg5

A 13. ... h6 közbeiktatásra most 14. fxg6 következett volna.

14. fxg5 Fxf5

15. g4 ...

Akárcsak a 12. lépéskor, újra szemtanúi lehetünk egy tisztüldözésnek, ez azonban elhamarkodott ijesztgetés, mert exponálja a világos bástyát. E húzást kétségtől kívül célszerűbb lett volna elejteni a 15. He4 javára, és most 15. ... Vc8-ra (vagy Vd7-re) 16. Kh2.

15. ... Fd7

16. He4 Bb8

Ez után a sikertelen közjáték után (melyben világos megkísérelt támadást érlelni a királyszárnyon, gyümölcstelenül) most sötét ragadja kezébe a kezdeményezést, e megnyitásra oly jellemzően; a tett lépés nem csupán a bástya elvonulása a szárnyra fejlesztett világos futó nagyatlójáról, hanem már a későbbi támadás előkészítése is. (b5, stb.)

17. Vd2 Hd4

18. Hf4 Fc6

19. Hd5 ...

A hosszúléptű futópár hiányában világos számára a 19. b4 cxb4 stb. vonalnyitás túl kockázatos lenne; így inkább rövid hatósugarú könnyű tiszteinek akciójára alapoz, bár bölcsebben tenné, ha királyszárnyi gyalogtöbbségével szuronyrohamra indulna.

19. ... a5!

Amit sötét a 19. ... Fxd5 20. cxd5 révén nyerne, könnyen elveszíthetné a további vámon (pl. 20. ... b5 21. Bxf8+ Vxf8 22. Bf1 Ve8 23. Hc3 b4 24. He2 stb.) A 19. ... b5 is túl korai lenne a 20. b4 ellen-

lökés miatt. De most már fenyeget a tematikus 20. ... b5, adott körülmények között akár oda is dobva az a-gyalogot.

20. Bxf8+ ...

És nem 20. a3, mert arra 20. ... Hb3 majd 22. ... Fd4 sakk következne.

20. ... Vxf8

21. Bf1 ...

Mérgezett ajándéknak bizonyult volna az a5 gyalog elfogadása: 21. Vxa5 Fxd5 22. cxd5 Hf3+ 23. Kh1 Vf4 24. Fxf3 Vxf3 stb. miatt.

21. ... Vd8

22. Kh1 Fe5

23. Ve3 ...

23. Vf2 jelentéktelen húzás lenne, mert arra 23. ... Fxd5 24. cxd5 Ve8 stb. jön. A tematikus kettős fenyegetés most:

(1) 24. Hxc5 dxc5 25. Vxe5, és gyalognyerés mellett lecserélődik az egyik sötét futó;

(2) 23. ... Hc2-re viszont 24. Vf2 tempóval kettőzi a nehéztiszteket az f-vonalon.

23. ... b5!

Emlékezetes húzás, amely elegánsan ignorálja a szemmel látható gyalognyerési fenyegetést; voltaképpen sötét összegezi stratégiai céljait: inkább megkaparintja a távlatos b-vonalat, holott könnyűszerrel semlegesíthetné világos nyílt f-vonalát. Most szoros versenyfutás következik a két nyílt vonalon: sötét a b-, világos az f-vonal birtokában van.

24. Hxc5 bxc4

25. dxc4 Bxb2

Megtörtént a betörés, méghozzá kettős fenyegetéssel: a levegőben lóg a 26. ... Be2 majd a 27. ... Bxa2, sőt azonnali gyalognyerés is, minden ellenérték nélkül.

26. He4 Fxd5

27. cxd5 Bxa2

Aprócska, ám mint kiderül, döntő anyagi előny. A játszma következő szakaszában a világos bábok vezetője megkísérli maximálisan kiaknázni taktikai tehetségét és konkrét lehetőségeit.

28. Hd2 a4

29. Hc4 Be2

30. Vd3 Fg7

31. b4! Vc8

Dinamikus egyensúlyban van támadás és védekezés.

32. Bf4 Be1+

33. Kh2 Hb3

34. b5! Vc5

35. Ff1 gxh5

Sötét pontosan számolt és nem tart az f5 mező átengedésétől; bár ugyanígy választhatta volna a szolidabb megoldást is: 35. ... Fe5 36. Hxe5 dxe5 stb., vagy akár a 35. ... Be5 36. hxg6 stb. változatot is.

36. *gxb5* ...

A 36. Vf5 kínálta az utolsó taktikai lehetőséget (37. Vf7+ Kh8 38. Ve8 mattfenyegetéssel), de sötét a támadó utolsó mesterkedését így szerelte volna le: 36. ... Kh8! 37. Vf7 Vc8 38. *gxb5* Vg8 39. h6 Fe5 40. Hxe5, stb.

36. ... *Be5*

37. *Bf5 Bxf5*

38. *Vxf5* ...

A játék utolsó szakasza, amelyhez most érkeztünk, taktikai szempontból még mindig roppant érdekes. Az eddigi fejlemények markáns stratégiát szemléltettek, a következőkben viszont briliáns taktikai húzásokban gyönyörködhetünk.

38. ... *Hd4*

39. *Ve4 a3!*

40. *Fd3* ...

Fenyeget 41. *Vxh7+*, és 40. ... a2 hiba lett volna 41. *Vxe7* miatt.

40. ... *Hf3+*!

A késleltetés taktikája: anyagot az időért!

41. *Vxf3* ...

Kényszer.

41. ... *a2*

42. *g6* ...

Vagy 42. *Ve4 Vf2+* 43. *Kh3 a1* (vezérpromóció), 44. *Vxh7+Kf8*, és sötét nyer.

42. ... *hxb6*

43. *Fxb6 Ff6!*

44. *Vg2* ...

Az utolsó kísérlet.

44. ... *a1V*

45. *Fh7+ Kxh7*

46. *Vg6+Kh8*

47. *Ve8+ Kg7*

48. *Vg6+ Kf8*

És világos feladta.

(Pintér Lajos és Gábor fordítása)

Sebők Zoltán

ÚJ MONOGRÁFIA MARCHEL DUCHAMP-RÓL

Marcel Duchamp-ról viszonylag sokan írtak*, de ha figyelembe vesszük, hogy ő a háború utáni friss művészeti törekvések legjelentősebb előfutára, leszögezhetjük, hogy mégsem elegendő. Ez mindenekelőtt azzal magyarázható, hogy munkássága annyira szerteágazó, hogy komplett feldolgozása az egyik legnehezebb huszadik századi művészettörténeti feladat. Aki átfogóan akarja értelmezni, annak a modern festészetten kívül értenie kell a klasszikus perspektíva összetett problematikájához, jártasnak kell lennie az okkult tudományokban, az archaikus mitológiában, igen magas szinten kell ismernie a század eleji tudományos eredményeket, jó, ha tud sakkozni, és ajánlatos, hogy könnyedén mozogjon a modern fotó- és filmelméleti kérdésekben. Mindez nagyon műkán egyesül egyetlen művészettörténészben, ezért noha Duchamp tevékenységének egyes részterületeiről számos remek tanulmány született, az életmű komplex értelmezését eddig egyetlen művészettörténész, a milánói Arturo Schwarz végezte el. Óriási Duchamp-monográfiája olyan magas szintű szellemi teljesítmény, hogy messze a többi értelmezési kísérlet fölött áll, és mindenképpen a modern művészettörténet-írás egyik csúcsteljesítményének számít.

A főleg fotó-szakértőként ismert Herbert Molderings friss Duchamp-monográfiája a szerző szándékánál és a kötet terjedelménél fogva is csak Schwarz művének árnyékában kaphat helyet. Molderings már a bevezetőben tudtunkra adja, hogy meg sem próbálja Duchamp komplett életművét értelmezni, s mint az később kiderült, a pszichoanalitikus módszert és a titkos tudományok szempontját is mellőzi. Ezzel megfosztja könyvét mindattól, ami Schwarz monográfiájának kiemelkedő érdeme: Duchamp művészete szinte teljesen függetlenedik életétől és a súlyos, rendkívül izgató igazságokat tartalmazó archaikus és ezoterikus hagyományoktól. Ezek helyett két egyenrangú háttér vezérli Molderings

* Herbert Molderings: Marcel Duchamp. Qumran Verlag, Frankfurt am Main—Párizs, 1983.

értelmezési kísérleteit: a frissen megjelent tömegműdiumoknak (fotó, film) a korabeli művészetre gyakorolt hatása és a század eleji tudományos eredmények, különösen Poincaré népszerű szkeptikus tudomány-filozófiája.

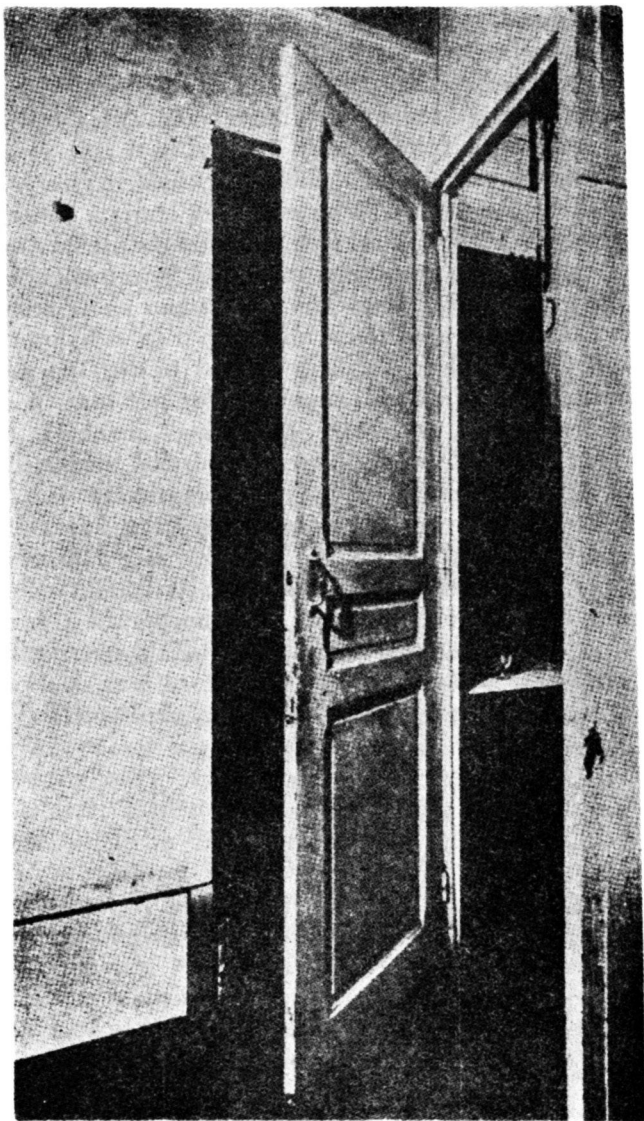
A kiváló művészettörténész, Thomas Mc Evelly nemrég jelentette ki, hogy Uspenski nélkül nem lehet megérteni Malevicset, teozófia nélkül Mondriant, a kabbala nélkül Newmant, a zen nélkül Reinhardt-ot, a rózsakeresztesek nélkül Yves Kleint, az alkímia nélkül pedig Duchamp-t. E művészek életművét — különösen a legnagyobbakét — annyira átszövik a különféle archaikus mítoszok és titkos tudományok, hogy napjainkra lehetetlenné vált ezek ismerete nélkül érdemben foglalkozni velük. S hogy a „modern mítoszok”, ahogy szerzőnk a tömegműdiumokat és a korabeli népszerű tudományokat nevezi, az értelmezés elsekélyesedéséhez vezetnek, arról Molderings monográfiájából is meggyőződhetünk. Például a fényképezés elterjedése kétségtelenül új irányba terelte a festészeti törekvéseket — ezt Moldering oldalakon keresztül bizonyítja —, de lehetetlen *csak* ebből levezetni, mondjuk, Duchamp hírhedt, bajszos és szakállas Mona Lisáját. Molderings mégis megpróbálja, és egyáltalán nem kell csodálkoznunk, hogy olvasata egyrészt önkényes, másrészt nagyon felszínes. Azt állítja, hogy Duchamp ezzel a gesztusával azt demonstrálta, amit Walter Benjamin jóval később *A műalkotás a technikai sokszorosíthatóság korában* című híres tanulmányában megfogalmazott: hogy a műalkotás a technikai reprodukálhatóság korában elveszti auráját, rituális „itt és most”-ját. Mivel nyilván maga sincs megelégedve értelmezési leleményével, hozzáteszi azt a kínosan elterjedt, mégis téves közhelyet, hogy ezzel Duchamp egyúttal Leonardót is blamálni kívánta. Viszont alkímiai háttér nélkül még a mű címevel sem tud mit kezdeni, hiszen az már jó adag önkénnyel sem értelmezhető a szerző alapállásáról. Köztudott, hogy a mű ötbetűs címe (L.H.O.O.Q.) franciául egybeolvasva azt jelenti, hogy „ég a feneke”. E látszólag vicces szójátékról eszünkbe juthat, hogy Leonardo is a szójátékok mestere volt, s ha megpróbálunk további párhuzamokat keresni, egész sorozatot találunk: Leonardo és Duchamp legfontosabb művei egyaránt befejezetlenek maradtak, mindketten érdeklődtek a tudományok iránt, a művészet mindkettőjük számára inkább mentális, mint fizikai dolog volt, a művészettörténet mindkettőjükéről kimutatta, hogy pszichikai alkatuk egyaránt androgin (hímnős) volt. Azzal, hogy Duchamp bajusszal és szakállal látta el a Mona Lisát, Leonardo modelljét is androginná avatta, amire volt is alapja, mert a művészettörténészek már különben is régóta gyanakszanak, nem fiúról mintázta-e a reneszánsz mester ezt a képet. Mindennek már semmi köze a korabeli népszerű tudományokhoz, sem a fotóeleméleti kérdésekhez, de annál több az „ellentétek egységének” alkímista felfogásához, hiszen az androgin maga is egy alapellentétet, a férfi és a nő ellentétét áthidaló egység, akárcsak Duchamp egész magatartásmódja és művészete, valamint az archaikus kultúrák istenképzete.

Még egy módszertani problémát kell kiemelnünk. A szerző óriási forrásanyaggal dolgozik, aminek jelentős részét Duchamp írásai és nyilatkozatai alkotják. A kulcsfontosságú értelmezési problémákat szinte mindig egy vagy több Duchamp-idézettel véli megoldani. Ez nemcsak kényelmes, hanem Duchamp esetében rendkívül kétes eljárás is, hiszen a francia művész köztudomásúan arra törekedett, hogy verbális nyilatkozataiban a lényegi kérdésekben ellentmondjon önmagának, illetve félrebeszéljen. Molderingsnek, aki oly pedánsan áttanulmányozta Duchamp szövegeit, találkoznia kellett a következő kijelentésével is: „Egyetlen alapálláshoz sem tudok szorosan kötődni. Az én alapállásom az, hogy nincs semmiféle alapállásom. Erről azonban egyáltalán nem lehet beszélni: mihelyt megpróbál beszélni róla, az egész játék el van rontva”. Vagy még világosabban utal erre a tényezőre, amikor William Seitz-nek adott interjújában azt állítja, hogy minden szó, amit mond, ostobaság és tévedés. Természetesen logikailag jogunk lenne azt állítani, hogy Duchamp azokban a mondataiban beszél félre, amelyekben bevallja, hogy félrebeszél — az ilyen fordulatok jellemzőek a dadaista szellemre —, a konkrét esetek azonban kizárják ezt a lehetőséget. Több kiváló elemzés utal arra, hogy a verbális megnyilatkozások egyenes folytatását képezik a műalkotásoknak, tehát azokat is inkább elemzésre váró titokzatos műveknek, s nem ellentmondásmentes önértelmezéseknek kell tekintenünk. Ezzel természetesen nem azt akarjuk állítani, hogy a szövegek nem segítenek a művek értelmezésében, hanem csak azt, hogy nem olyan mechanikusan és közvetlenül segítenek, ahogy azt Molderings könyvében tapasztalhatjuk. Például nagy a valószínűsége, hogy az *Ajtó, Larry utca 11.* című művének kulcsát épp íásaiban találhatjuk meg. Ahogy Duchamp szövegeinek egyik legjellemzőbb vonása az ítéletek sajátos felfüggesztése, úgy a Larry utca 11. ajtajának nyilván azért van két, egymással derékszöget bezáró félfája, hogy felfüggeszse azt az ítéletünket, mely szerint az ajtó vagy nyitva van, vagy be van csukva. Vagyis, Duchamp lényegében ugyanazt csinálja íásaiban, amit műveiben: kioltja a dualisztikus világkép „vagy-vagy”-ait, hogy felelevenítse a monista világképet. Ez a magatartásmód azonban megintcsak alkímiai alapról érthető meg, hiszen az az anyag fundamentális egységén alapul, tehát, akárcsak Duchamp opusa, szélsőségesen monista. Molderings az ilyen és hasonló párhuzamok felvázolásával — melyekből rengeteg van Duchamp életművében —, kiindulópontjából következően adós maradt.

A monográfia legizgalmasab része a *Természettudomány és agnoszticizmus* című fejezet, melyben a szerző egy olyan párhuzammal foglalkozik, mely a Duchamp-kutatás kevésbé kidolgozott, leginkább figyelmen kívül hagyott területe: Henri Poincaré és Duchamp viszonyával. Mint ismeretes, századunk első évtizedeiben Poincaré három nagy hatású könyvet jelentetett meg: *A tudomány és hipotézis* címűt 1902-ben, *A tudomány értékét* 1906-ban, s végül *A tudomány és módszert* 1908-ban. Filozófiai tény, hogy az alkímista szövegek mellett ezek is Duchamp kedvenc olvasmányai közé tartoztak.

E könyvekben Poincaré közérthető nyelven ismerteti a legújabb fizikai felfedezéseket és rendkívül bátran von le belőlük világnézeti következtetéseket. Noha e következtetések módszertanilag gyakran nem egészen korrektek, a tudomány iránt amatőrként érdeklődő Duchamp-ra mégis jelentős hatást gyakorolnak. Ezért Molderings elvileg jogosan von párhuzamot Poincaré és Duchamp agnoszticizmusa között, meggyőzően érvel amellett, hogy totális kételyük egyaránt a newtoni mechanika és az abból következő világtkép felbomlásából ered, amikor azonban a konkrét művek elemzésére kerül sor, ritkán sikerül hitelesen igazolnia Poincaré szkeptikus tudományfilozófiájának közvetlen hatását. Amikor például Duchamp úgynevezett ready-made-jeinek, vagyis készen talált, majd változtatás nélkül kiállított tárgyainak elemzésére kerül sor, az olvasó jól teszi, ha maga is kölcsönvesz egy kis agnoszticizmust Poincarétól. Például a francia dadaista *Biciklikerek* című művéhez szerzőnknek mindössze annyi hozzáfűznivalója van, hogy a korabeli fizikakönyvekben bőségesen található olyan ábra, melyen biciklikerek látható, következésképpen a modern művészetnek ez a talányos leleménye nem más, mint a jól ismert optikai csalódás demonstrálása: a gyorsan forgó kerék a küllők láttán úgy hat, mintha hátrafelé forogna. Szerzőnknek egyetlen érve van értelmezésének helytállósága mellett. Az, hogy Duchamp számolyra szerelt biciklikerek valóban forgatható. Ellenvetésként viszont feltehető a kérdés, mit kezdünk ezen az alapon Duchamp többi ready-made-jével, például a híres *Vizeldekútjával* vagy, mondjuk, a *Palackszárítóval*, melyek aligha lelhetők fel a korabeli fizikakönyvekben, és még csak nem is forgathatók. Még nyomósabb ellenérv azonban, hogy Duchamp a tízes években, amikor szóban forgó művei keletkeztek, kifejezett ellensége volt a retinális, vagyis csak a szemre ható, optikai csalódásra épülő művészetnek, és a rációban kereste a megváltást. Molderings értelmezése tehát önkényes, ami nem lenne baj, ha szellemességével vagy átfogó voltával felülmúlná a meglevő értelmezéseket, de erről ebben a konkrét esetben szó sem lehet.

Poincaré hatása akkor válik rendkívül meggyőzővé, amikor a szerző Duchamp központi jelentőségű elméleti hipotézisét, a projekciós problémát vizsgálja. A *L'infinitiv* címmel összefoglalt írásai egyikében Duchamp a következőket írja: „Ha a háromdimenziós tárgy a kétdimenziós felületén kétdimenziós vetületet eredményez, akkor per analogiam a háromdimenziós tárgy nem más, mint egy négydimenziós objektum vetülete a háromdimenziós térben”... Vagyis mindaz, ami a háromdimenziós világban létezik, egy másik láthatatlan többdimenziós világ vetülete vagy képmása. Mivel érzékszerveinket a háromdimenziós világ határolja be, az a bizonyos másik, többdimenziós világ hozzáférhetetlen. De a négydimenziós világ sem „valóságos”, mert az pedig egy ötdimenziós világ projekciója, és így tovább, a végtelenségig. Tehát Duchamp számára a világ egy végtelen projekciós folyamat. Ennek az elméleti föl-tételezésnek Duchamp műveinek jelentős része közvetlen megtestesülése

Ajtó, Larry utca 11. (1927)

vagy továbbfejlesztése, amit Molderings alaposan ki is mutatott. Nem tudta viszont kimutatni *ugyanazt* a világképet Poincaré írásaiban, ami egyszerűen azzal magyarázható, hogy ott nincs is meg. Felvetődik a kérdés, mi értelme akkor mégis a Poincaré—Duchamp párhuzamról beszélni? Molderings könyve ezt valahogy nem válaszolja meg, a közvetlen hatások kimutatása rendkívül kétes érvényű, mégis azt hiszem, hogy valós problémáról van szó. Ha jól megfigyeljük, Duchamp hasonlóan

bánik a tudománnyal, mint Poincaré: nem annyira a tudományos tények érdeklik, hanem a belőlük következő világkép, miközben ezt a világképet módszertanilag problematikusan, de egy jó adag művészi imaginációval alkotja meg. A tudomány világát mindketten egy kicsit „komolytalanul” kezelik, a föltételezések bizonyíthatóságát és igazságértékét a lehetőségekkel való kreatív játék érdekében egyszerűen zárójelbe teszik. A hasonlóságot tehát, azt hiszem, nem annyira Poincaré nézetei és Duchamp művei között kell keresni — ahogy azt Molderings tette —, hanem a tudományos eredményekhez való viszonyulás módjában.

Mindent összevetve, Molderings munkája semmi esetre sem tartozik a legfontosabb Duchamp-értelmezések közé. Jindřich Chalupecký, Pierre Cabanne, Jean Clair, Robert Lebel és például Michel Pleynet szellemesebb, megbízhatóbb és alaposabb munkát végeztek ezen a téren, ami semmiképpen sem jelenti azt, hogy Molderings munkája haszontalan olvasmány. Meg kell jegyeznünk, hogy kétes értékű módszertani alapról is jelentős kérdéseket vetett fel (még ha nem is oldotta meg őket megnyugtató módon), közölt egy sereg ismeretlen vagy kevésbé ismert, de jelentős adatot (például arról, hogyan próbálta meg Duchamp felvenni a kapcsolatot a nagyközönséggel), munkájába bekerült néhány olyan kései Duchamp-mű, melyeket Schwarz nagymonográfiája sem tart számon (hogy csak a legjelentősebbet említsük, a *Zöld fénysugár* címűt) és szinte a lehetetlennel próbálkozva, németre fordította Duchamp jellegzetesebb szójátékait, mi több, rendkívül meggyőző módon vezette le őket a projekciós problémából.

JELEN ÉS MÚLT

Veljko Rus

A TECHNOLÓGIAI FEJLŐDÉS TÁRSADALMI VONATKOZÁSAI

I. ÁLTALÁNOS IRÁNYZATOK

1. Hosszú távú fejlődési ciklusok és technológiai újítások

A hosszú távú gazdasági ciklusok és a technológiai újítások közötti kapcsolatot elsőként Kondratyiev fedte fel, s ezért az ilyen hosszú távú ciklusokat Kondratyiev-ciklusoknak nevezik. Kutatásai szerint a rövid- és középtávú gazdasági ciklusok mellett olyan hosszú távúak is vannak, amelyek megközelítőleg ötven évig tartanak. Amikor ezek a hosszú távú gazdasági ciklusok a mélypontra süllyednek, szabály szerint nagyszámú kezdeményezés és újítás tűnik fel, amelyek szükségszerűvé teszik a beruházásokat. Ezeknek az újításoknak az elfogadása és tömeges alkalmazása teszi lehetővé, hogy a következő időszakban ismét fellendüljön a gazdasági tevékenység.

Schumpeter osztrák közgazdász a második világháború előtt felújította Kondratyiev elméletét és arra a megállapításra jutott, hogy az újítások első eredményei nem jutnak kifejezésre azonnal, mivel azok legelőször a termelőeszközökbe, nem pedig a fogyasztási javakba történő általános beruházások növekedésére gyakorolnak hatást.

Mostanában, amikor egy hosszú távú recesszió jellemzőivel szembesülünk, ismét felélénkülően vannak a Kondratyiev-ciklusokkal kapcsolatos viták. Feltételezéseivel korunk legismertebb közgazdászai és futuristái foglalkoznak. Tinnbergen egyik 1981-ben írt munkájában úgy véli, hogy a hosszú távú ciklusok értelmezését lehetővé teszik az új autonóm beruházásokkal kapcsolatos elméletek. Autonóm beruházásoknak nevezi az új termékekbe vagy technológiába való beruházásokat. Ezek szerint valamiféle újítási ciklusokról volna szó, amelyeket a gazdasági robbanás időszaka követ.

Két évvel korábban, 1979-ben Gerhard Mensch is a technikai újítá-

sokkal próbált magyarázatot találni a hosszú távú Kondratyiev-ciklusokra. Történelmi elemzések alapján igyekezett igazolni, hogy a legnagyobb technikai felfedezések időpontja egybeesett az általános gazdasági depressziókkal, amelyek mélypontjaiként az 1835-ös, 1886-os és 1935-ös évet jelölhetjük ki. A mély és tartós válságok ugyanis arra készítetik a vállalkozókat, hogy nagyobb kockázatot vállaljanak és radikálisabb megoldásokat keressenek. Ily módon kerül sor olyan kezdeményezéseknek az alkalmazására, amelyek a fellendülés időszakában kihasználatlanul hevertek.

Ernest Mendel 1981-es tanulmányában ugyan egyezik Mensch véleményével, hogy a technológiai újítások elsősorban a gazdasági válságok időszakában jelentkeznek, de ugyanakkor azt is kifejti, hogy maguk a technológiai újítások nem szolgáltatnak kellő alapot ahhoz, hogy valamely társadalom kijusson a válságból és gazdasági fellendülés következzen be. A hosszú távú gazdasági ingadozások legfőbb okát nem a technológiában, hanem az átlagos profitráta ingadozásában kell keresni.

A technológia és a hosszú távú gazdasági ciklusok viszonyát Jay W. Forrester 1981-ben majdnem ugyanúgy határozta meg, mint Mendel. Véleménye szerint a konjunkturális időszakok a hagyományos iparágakban eszközölt újítások csökkenése miatt mennek át stagnálásba. A válságból nem lehet kilábalni a hagyományos iparágak újraélesztésével, hanem csak radikális új technológia bevezetésével. Ennek alkalmazására azonban aligha kerülhet sor, ha előzőleg nem vezetnek be radikális ügyviteli és politikai újításokat. Radikális ügyviteli és politikai újítások tették lehetővé a harmincas évek válságának leküzdését. A háború utáni gazdasági fellendülés csak 1965 táján rekedt meg, amikor nyilvánvalóvá vált, hogy a munkaeszközökbe történő új beruházások többé nem hoznak nyereséget. Ebben az időszakban a túlzott expanzió a fémkohászatban, a hajógyártásban, a Diesel-motorok, a szintetikus fonalgártásban, a vegyiparban, az elektronikában és a gépkocsigyártásban jutott legjobban kifejezésre. A 60-as években a hagyományos technológiák elérik végkifejletüket, s ezért nincs lehetőség jelentősebb újításokra.

Bár a technológiai újítások nem az egyetlen, mégis igen szükségszerű feltételei a valóságból való kilábalásnak. Jelenkori történelmünk minden nagyobb konjunkturális időszaka az új és komplex technológiák megjelenésével: 1. a fa tüzelőanyagként való felhasználásával, 2. a szén energiaforrássá válásával és 3. a kőolaj felhasználásával hozható összefüggésbe. Az új komplex technológia már ugyan feltűnt a láthatáron, de aligha foglalhatja el az őt megillető helyet, ha előzetesen nem kerül sor alapvető ügyviteli és politikai újításokra. Elérkezett tehát az ideje a szociális újításoknak, a termelési és ügyviteli rendszer teljes decentralizálásának, a kreatív management és politika kialakításának.

A technológiai újítások aligha fogják automatikusan megszüntetni a gazdasági válságot és meghozni a fellendülést. Mensch véleménye szerint a recessziós és válságos időszakokban a kezdeményezéstől az újítá-

sig vezető folyamat ahelyett hogy felgyorsulna, lelassul. Felgyorsulásra csak később, a régi termelési, ügyviteli és politikai rendszer megváltozását követően kerül sor.

2. Az új technológia alkalmazása, és elterjedése

Ha nem tekintjük meghatározónak a technológiai determinizmust, és ha a technológiát nem ruházzuk fel a társadalmi fejlődés független változójának szerepkörével, akkor a technológiai fejlődés előrejelzése szempontjából nem a kezdeményezés, hanem az újítás, tehát az újonnan felfedezett dolgoknak a társadalmi gyakorlatba való alkalmazása és elterjedése válik döntővé. Az alkalmazás nem az újítás minőségétől függ, hanem attól, hogy a társadalmi és gazdasági körülmények milyen mértékben alkalmasak valamely újítás elterjesztésére.

A jelenleg be nem látható társadalmi és gazdasági körülmények az előttünk álló években lényegesen felgyorsíthatják vagy lelassíthatják a mikrokomputerek és robotok elterjedését. Függetlenül attól, hogy milyen kedvezőtlen körülmények lépnek fel, teljes bizonyossággal számíthatunk arra, hogy a robotok és a mikroszámítógépek megjelennek mindazokon a munkahelyeken, ahol nehéz, veszélyes és egészségtelen fizikai munkát kell végezni. Emellett minden bizonnyal megjelennek a szerelőcsarnokokban is, függetlenül attól, hogy autók, mosógépek vagy tévékészülékek szereléséről van-e szó. Már ez a tény előidézi a dolgozóknak az anyagi termelésből a nem termelő ágazatokba való átáramlását.

B. Twiss 1982-ben arra figyelmeztetett, hogy az új technológiák többnyire S-görbe mintájára terjednek, tehát a terjedés kezdeti szakasza rendkívül lassú, a középső igen intenzív, az utolsó pedig nagyon lassú. Egyelőre senki sem tudja előrejelezni, hogy mikor kerül sor a mikroelektronika elterjedésének középső, intenzív szakaszára. Egy ilyen előrejelzésnek mindenekelőtt azon kellene alapulnia, hogy a mikroelektronika mikor válik gazdaságilag azonos jelentőségűvé az eddigi technológiával, hogyan reagál a management és a szakszervezet a mikroelektronika bevezetésére, milyen a gazdaság felhalmozása stb.

Ha az első évtized valóban ilyen kritikus körülmények között telik el, akkor bizonyosra mondható, hogy az új technológia alkalmazása és elterjedése rendkívül lassan megy végbe. Ez vonatkozik minden fejlett országra, de különösen az USA-ra. Az Egyesült Államokban jelenleg igen kedvezőtlen folyamatok mennek végbe.

Edmunds Stahrl 1980-ban arra figyelmeztetett, hogy az USA-ban minden valószínűség szerint nem sikerül megfékezni az inflációt, mert az utóbbi öt év folyamán a szövetségi kormány deficitje 240 milliárd dollárt tett ki. A takarékoság az utóbbi években annyira lecsökkent, hogy Nagy-Britanniáéval vált azonosossá és jelentősen elmarad Japáné mögött. Az acél- és autópári beruházások olyan alacsonyok, hogy ez a

két ágazat egyre kevésbé számít kompetitívnek. Óriási beruházásokra volna szükség új energiaforrások feltárásához, de erre nincs lehetőség. Meg kellene változtatni a társadalom egész szervezetét, olcsóbbá téve ezáltal a termelési, ügyviteli és politikai rendszerek irányítását. Már most mintegy 400 dollárt költ az állam lakosonként az ügyviteli rendszerek irányítására. A politikai rendszerek irányítási költségei még gyorsabban növekszenek: az 56 szövetségi hivatal néhány évvel ezelőtt 1,2 milliárd dollárból élt, most pedig már a 6 milliárdnál tart. 1960-tól folyamatosan duzzad az intézményes rendszer, de a társadalmi kérdések szabályozása még mindig nem elég hatékony. Az újonnan bevezetett szabályozók nem járnak megfelelő eredménnyel, ezért a gazdaság minden egyes visszaesést követően egyre nehezebben regenerálódik. Ilyen folyamatok közepette nem sok lehetőség adódik az új technológia gyorsabb bevezetésére.

Sam Iker 1981-es tanulmánya szerint a technológiai újítások elterjesztése sokkal fontosabb, mint azok minősége: az újításnak először is hozzáférhetővé kell válnia ahhoz, hogy egyáltalán elfogadják és alkalmazzák; először ki kell alakítani az újítások elterjesztésének fejlett hálózátát, majd létre kell hozni a terjesztésüket végző mechanizmust, végül pedig létezniük kell azoknak az alanyi tényezőknek, amelyek képesek az újítást befogadni.

Egyre több szakember véleménye, hogy a technikai újításoknak a harmadik világban való elterjesztésében kulcsszerepet játszik az alkalmazkodóképesség: ezekben az országokban a technikai változások gyorsasága és iránya az általános alkalmazkodóképesség mércéje. Kenneth Boulding ezzel kapcsolatban arra figyelmeztet, hogy egyes kultúrák rendkívül gyorsan asszimilálják, mások pedig csak nehezen fogadják be az idegen technológiát. A kínaiak a technológiai fejlettség szempontjából évszázadokon át vezető szerepet töltöttek be, de mivel képtelenek voltak átvenni a nyugati technológiát, lemaradtak mögötte. Ennek az ellenkezője érvényes Japánra.

3. A megfelelő technológia fejlesztésének mércéi

A technológiák túlságosan összetettek, eredményeik pedig olyan messzemenőkké váltak, hogy fejlődésüket aligha bízhatjuk csupán a technikusokra és menagerekre. Ez a felismerés eredményezte a törekvést, hogy a technológiát normatív szabályozóknak kell alávetni. A meghatározott gazdasági, társadalmi és politikai mércék szerint szelektált technológiák „megfelelő, alkalmas” néven váltak ismeretessé. A mikro-technológia elismerésével, valamint az „alkalmas technológiák” néven ismertek elterjesztésével kapcsolatos normatív követelmények nem valamiféle romantikus illúziók következtében jöttek létre, hanem az utóbbi évtized spontán technológiai fejlődésének eredményeként. Az ún. „al-

kalmas technológia” meghatározásának mércéi most már többé-kevésbé állandósultak. Példaként három szerző mércéit állítjuk egymás mellé:

Willis W. Harman (1980)	Clarence D. Long (1978)	Paul H. De Forrest (1980)
— méretét tekintve kicsi	— decentralizált	— kedvező a környezetére
— egyszerű a bevezetése	— kis helyet foglal	— takarékos a források felhasználásában
— tartós hatása	— munkaigényes	— munkaigényes
— független a centralizált infrastruktúrától	— takarékos a források felhasználásában	— szakmailag igényes
— megújuló helyi forráshoz kötődik	— hatékony	— kisszerűs
— helyi szükségleteket elégíti ki	— modern	— önálló
— nem tőke-, hanem munkaigényes	— pretenciózus	— szociális szempontból alkalmazkodóképes
— ártalmatlan környezetére	— komplex	— lokális közösségtől függő — érthető, széles körben hozzáférhető

A legnagyobb a kereslet az energia- és nyersanyagtakarékos technológiák iránt. Az energiatermelés jelenleg minden alapberuházás legkevesebb 20 százalékát felemésztí. Egy energiatakarékos technológia hatalmas eszközöket takaríthatna meg az új munkahelyekbe való beruházásokhoz, s ezáltal hozzájárulhatna a munkanélküliség csökkentéséhez.

Ugyanennyire szükségszerűvé válik a kisebb vállalatokra való áttérés. Az USA-ban a kisebb vállalatok minden befektetett dollárja négyszer több újítást eredményez, mint a közepeseké, a nagyokhoz képest pedig 24-szerre jobb eredményt érnek el. (Stahrl 1980; Senker 1980).

A mikroelektronika fejlődése és elterjedése következtében a jövőben gyorsan megnövekszik a kisvállalatok hatékonysága. A kis számítógépek és robotok lehetővé teszik a kis sorozatban való olcsó termelést és a kisvállalatok költségeinek akár 80 százalékos csökkentését is. Ezeknek a kisvállalatoknak a hatékonysága már kifejezésre jut az Egyesült Államokban. A növekvő kompetitív csere legfontosabb jellemzője, hogy az utóbbi időben az új termékek háromnegyed része a kisvállalatokból kerül ki (R. D. Harmin, 1980). Még nagyobb jelentősége lesz majd a kisvállalatok elterjedésének a harmadik világban, hisz létrehozásuk kevesebb tőkét igényel és nagyobb számú munkanélküli elhelyezését teszi lehetővé.

4. Az új technológia hatása a foglalkoztatásra és a munkanélküliségre

Az új technológia egy sajátos munkanélküliséghez, az úgynevezett *szerkezeti munkanélküliséghez* fog vezetni, ami arra enged következtetni, hogy egyre nagyobb távolság választja el az oktatási rendszert a termeléstől. Az Egyesült Államokban szerzett tapasztalatok arra utalnak, hogy az utóbbi időben a hagyományos foglalkozások egy része tömegesen eltűnik és újak jelentkeznek. W. L. Abbott 1978-ban megírta, hogy az Egyesült Államokban 1949 és 1965 között nyolcezer foglalkozás tűnt el és hatezer új jött létre. A mikroelektronika bevezetése ezt a folyamatot minden bizonnyal még jobban felgyorsítja.

Különösen a híradástechnika gyors fejlődésére lehet számítani. H. P. Gassmann 1981-ben a híradástechnikát a termelés negyedik szektorának, illetve quarter-tevékenységnek nevezte. A Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet országaiban ez az ágazat fejlődik a leggyorsabban. 1960 óta a quarter-tevékenység öt évenként 3,2 százalékkal növeli részarányát a társadalmi összterméken belül. Ennek a növekedésnek háromnegyed része software-tevékenység, azaz információs manipuláció (kiképzés, pénzügyek, tömegkommunikáció stb.), s csak egynegyede jut a kommunikációs felszerelések előállítására. Ehhez még hozzátehetjük, hogy aránytalanul gyors növekedésnek indult a kutatómunka. Tinnbergen 1981-ben arra figyelmeztetett, hogy az USA-ban 1990 tájáig már a foglalkoztatottak 4 százaléka, Hollandiában pedig legfeljebb két százaléka végez kutatómunkát.

A foglalkoztatást illetően érdemes felfigyelni arra, hogy a hetvenes években nem jött létre több új iparág, inkább a régieket modernizálják, ami kettős veszéllyel jár: nem nyílnak új munkahelyek, s a régieket is megszüntetik a hagyományos ipari termelés automatizálása miatt.

Szemléletes példája ennek az NSZK beruházási struktúrája: a németek 1960-ig beruházásaik 54 százalékát új létesítményekre fordították, 1977-ben viszont már csak a 15 százalékát. A hátralevő 85 százalékot a régi létesítmények modernizálására költötték (C. Jenkins és B. Sherman, 1979).

Pillanatnyilag valószínűleg a munkaigényes és szakmailag igényes tevékenységek fejlesztése a legjobb megoldás. Peter Senker 1980-ban az alábbi tevékenységeket sorolta ezek közé: 1. oktatás, 2. szállítás, 3. egészségügy, 4. személyi szolgáltatások (turizmus, vendéglátóipar, kisipar és kereskedelem).

A hagyományos iparágakban a mikroelektronika bevezetése eltérő eredményekhez fog vezetni. Azokban az ágazatokban, amelyeket már eddig is jelentős mértékben automatizáltak vagy gépesítettek, a mikroelektronika bevezetése nem idéz elő nagy munkaerő-felesleget. Ez különösen az élelmiszer-, a dohány- és a vegyiparra vonatkozik (K. Green, 1981). A mikroelektronika nagy hatást gyakorolhat a nyomda- és textiliparra. A *mikroprocesszorok bevezetése* nagymértvű gazdasági és társadalmi változásokat idéz elő az irodai munka területén: az irodai munka

ugyanis tízszerre kisebb arányban van gépesítve, mint a munkacsarnokokban folyó munka, és jellegét tekintve sokkal intenzívebb, mint az anyagi javak termelése. Ha ehhez hozzáadjuk még, hogy az iparilag fejlett országokban sokkal többen dolgoznak a hivatalokban, mint a gyáracsarnokokban (az előző csoport teszi ki a foglalkoztatottak kétharmadát), akkor egyértelmű, hogy a mikroelektronikának a hivatali munkában való alkalmazása jelentős változásokat idéz elő a foglalkoztatásban.

C. Jenkins és B. Sherman 1979-ben írott tanulmányukban a hivatalnokok szakszervezetének tájékoztatójára hivatkozva közlik, hogy Angliában az új hivatali technológiával 1978 és 1983 között a munkahelyek öt, 1984 és 1993 között a tizenhét, 2003-ig pedig a huszonhárom százaléka, illetve ötmillió dolgozó válik feleslegessé.

R. Rothwell és W. Zagveld 1979-ben arra figyelmeztetett, hogy a hagyományos technológia bevezetésének megsokszorozott pozitív effektusai voltak. Amikor megkezdtek a gépkocsi tömeggyártását, ennek pozitív hatása a kísérő ágazatokban is sokszorozottan kifejezésre jutott: ennek következtében szaporodtak el a benzinkutak, a szerelőműhelyek, a garázsok stb. Ugyanez vonatkozik a hagyományos számítógépekre is, amelyek bevetését egész sor új foglalkozás létrejötte kísérte, mint például az operatőröké, a programozóké, az információ-előkészítőké stb. A mikroelektronika bevezetésének multiplikáló hatása negatív lesz, mert élettartama hosszú, kis helyen elfér, kevés energiát vesz igénybe, nagy gyorsasággal végzi a műveleteket, rendkívül pontos, elősegíti a nyersanyag-takarékosságot stb. R. Rothwell szerint a foglalkoztatást illetően először a villamos iparban jelentkeznek majd kedvezőtlen hatásai. Ezt a feltételezést igazolják a japán tapasztalatok: A japán tévékészülékgyártók 1972 és 1979 között 48 ezerről 25 ezerre csökkentették a foglalkoztatottak számát, miközben a termelést 8,4 millióról 10,5 millióra növelték.

5. Az új technológia hatása a munka szakmai jellegére és az oktatásra

Jelenleg aligha határozhatjuk meg, hogy milyen lesz a kialakulóban levő mikroelektronikai forradalom idején az oktatás szerkezete. Ez azért is lehetetlen, mert a közgazdasági intézmények konzorciumának 1981-es előrejelzése szerint a jelenlegi munkahelyeknek legalább a fele meg fog szűnni, s a technológiai indeterminizmus sem teszi lehetővé a technológiaiailag legmegfelelőbb munkaszervezés és munkamegosztás prognózisát.

Tény viszont, hogy az automatizáció napjainkban még mindig taylorista elvek alapján terjed, tehát az automatizáció lépcsőzetessé teszi a munkahelyek közötti különbséget és — ahogyan I. Baron és R. Curnow írja — áthidalhatatlan akadályt teremt a berendezések gyártói- és karbantartói között. A foglalkoztatottak úgymond két külön nemzetre oszlanak, amelyek között egyre kevesebb a kommunikációs kapcsolat.

A jövőbeli oktatási folyamatokat Svensson svéd termelési rendszerekkel foglalkozó szakember jellemezte legjobban: „Az iparnak új típusú dolgozóra van szüksége, aki megközelítőleg ötven százalékban egyetemi abszolvens, ötven százalékban pedig szakember. Svédországban még nem képeznek ilyen munkaerőt.”

Amit Svensson követelményként támaszt a svéd oktatási intézmények elé, az már többé-kevésbé ugyanolyan formában születőfélben van az amerikai oktatási rendszerekben. Terjedőfélben vannak az ún. helyi college-ek, helyi szakemberképzést szolgáló kétéves főiskolák, amelyek hallgatói többnyire középiskolát végzett diákok.

Ezeknek a helyi college-eknek a gyors elterjedését a következő mutatószámokkal illusztrálhatjuk: 1960-ban ezeken a helyi főiskolákon csak 600 ezren, jelenleg viszont már 4,5 millióan tanulnak, azaz többen, mint az egyetemeken. (W. L. Abbott, 1978).

A Gazdasági Együttműködési és Fejlesztési Szervezet országaiban az egyetemi hallgatók új csoportjai jelentkeznek (lásd: OECD Observer, 1981), ugyanakkor a nappali tagozatos hallgatók száma egyre jobban elapad. Az újonnan „hagyományossá” váló hallgatók csoportjai elsősorban a felnőttek, a gimnáziumot végzettek soraiból verbuválódnak, akik szeretnék magukat átképezni. Közéjük tartoznak a szakiskolák végzettjei is, akik a szakmai továbbképzés reményében iratkoznak be. Külön csoportot képeznek a gimnáziumot végzett nők, akik eddig házi munkát végeztek.

6. Új technológia, új munkaszervezés

Az új technológia ugyan nem feltételezi új szervezeti formák bevezetését, de azért módot ad azok kialakulására. Az új szervezeti lehetőségek szempontjából a legfontosabb technológiai irányzatok a következők:

1. Egyre nagyobb a lehetőség az egyes műveletek vagy termelési fázisok egységes termelési folyamatba való integrálására. Ilyen termelési folyamat bevezetésére eddig csak a vegyiparban került sor. A robotok beiktatása lehetővé teszi a termelés integrálását és folyamatossá tételét kis termelési sorozatok esetében is, tehát ott, ahol eddig ilyesmi nem volt lehetséges.

2. Minél magasabb szinten integrálódik a technikai rendszer, annál függetlenebbé válhat tőle a termelés szociális rendszere, annál inkább érvényes az ekvifinalitás elve, amelynek alapján a munkamegosztás, az ellenőrzés és a koordináció igen eltérő rendszereit lehet bevezetni ugyanannak a technológiai komplexumnak az irányítására.

3. Az alternatív szervezeti formák (az autonóm csoportok, tervezőcsoportok, minőségellenőrző csoportok stb.) gazdaságilag eddig nem voltak elég érdekesek ahhoz, hogy tömeges bevonásukra sor került volna. A mikroelektronika bevezetése alkalmazkodóképesebbé teszi a technológiát: kevesebb eszköz igénybevételével alkalmazhatjuk a foglalkoz-

tatottak pszichológiai és szociológiai szükségleteihez. Éppen ezért minden bizonnyal hamarosan globális változásokra kerül sor mind a termelés, mind az irodák munka- és ügyvitelszervezésében (Quale, 1982).

4. A hagyományos taylorista munkaszervezés és bürokratikus vállalatszervezet túl merev ahhoz, hogy gyorsan és olcsón lehetővé tenné ezt az átszerveződést. Az eddigi nagy szervezési egységek helyett kisebb termelési és közvetlen egységeket kellene kialakítani, amelyek képesek volnának önmaguk szabályozására, több funkciót töltenének be és a folyamatos képzés által új ismereteket és információkat vennének fel környezetükből.

5. Egyes kisvállalatokon belül a munkamegosztás alapvető változásokon megy át (Rus, 1984): az eddigi taylorista szervezet helyett — amely az egyént individuális munkahellyel, feladatokkal és felelősséggel látta el — csoportos munkaszervezés, csoportos felelősség és csoportos munkaegyeztetés alakul ki. Csoportos szervezeti formákra azért lesz szükség, mert a technológia egyre jobban integrálódik, egyre komplexebbé és univerzálisabbá válik. Az egyes berendezések helyett a termelési struktúrák szabályozására kerül sor. Ez átfogó ismereteket igényel a munkacsoportoktól és hasonlónak teszi őket.

7. Technológia, energia, környezet és társadalom

Az ipari civilizációra a felhasznált energia rendkívül gyors növekedése jellemző: minél több energia, annál több termék, minél több termék, annál több emberi munka, aminek következtében még több terméket lehet előállítani. Az energiafelhasználás az utóbbi évszázad folyamán évi 5,7 százalékos, a lakosság pedig csak 1,9 százalékos növekedést mutat, tehát az energiafelhasználás háromszor olyan gyorsan növekszik, mint a lakosság száma (Davis, 1979).

Vizsgáljuk csak meg, milyen hatást gyakorol az energiafelhasználás az élelmiszer-termelésre: az amerikai mezőgazdaság a gépesítésbe való befektetés következtében 1830-tól 1930-ig jóformán megkétszerezte termelését. Az amerikai mezőgazdaság 1930 és 1965 között ismét megkétszerezte élelmiszer-termelését, de ezúttal nem a gépesítés, hanem a műtrágya és a szállítás, egyszóval a mezőgazdasági energiafelhasználás megnégyszerezése révén. Az Egyesült Államok a rendelkezésre álló energia 25 százalékát élelmiszer-termelésre fordítja. Ha a világ minden országa olyan élelmiszer-termelési technológiával rendelkezne, mint az amerikaiak, akkor a jelenlegi élelmiszer-mennyiség előállításához fel kellene használnia a rendelkezésre álló kőolajmennyiség nyolcvan százalékát.

Az energiaelőállítás egyre drágább lesz, ami azt jelenti, hogy az energiafelhasználás folyamatos növelése egyre kisebb haszonnal jár. Ezek a folyamatok már jelen vannak a fejlett ipari társadalmakban: a mező-

gazdaságban és iparban felhasznált egyre növekvő kőolajmennyiség nem jár olyan jelentős eredményekkel, mint korábban.

Tény viszont, hogy még drágábbak a civilizációnak megmentését jelentő energiaforrások. Az energiafelhasználás csökkenése magával vonja az iparosodási folyamat megállapodását, elkerülhetővé válik a lakosság túlzott koncentrálódása, a globális ipari monokultúra terjedése, a mezőgazdasági ügyelepek számának növekedése, a termékeny földterületek beépítése, a nagyvárosok felduzzadása, az állami és katonai bürokrácia növekedése. Az energia tehát megvédi az ipari civilizációt saját megsemmisülésétől.

Az alacsonyabb energiafelhasználás nemcsak az iparosodást fékezi meg, hanem kihatással lesz egész fogyasztási formákra is. Ahogyan a fogyasztás az ipari társadalmat megelőzően többnyire kollektív jellegű volt, úgy minden valószínűség szerint a posztindusztriális társadalmakban is azzá válik. Az egyéni fogyasztás csak az olcsó energiával és nyersanyaggal rendelkező társadalomban volt lehetséges, lehetővé tette az egyéni elkülönülést, magánház birtoklását, magángépkocsi és egyéb tartós javak használatát.

A javak értelmetlen pazarlásának csökkentése érdekében az alábbi intézkedéseket kell bevezetni:

- külön illetéket róni ki az új nyersanyagot felhasználókra,
- kötelezővé tenni a göngyöleg és az elhasznált tárgyak összegyűjtését,
- ki kell dolgozni a nyersanyagok újrafelhasználásának mércéit,
- szabványosítani kell a csomagolást, mégpedig mind a méreteket, mind az anyagfelhasználást illetően,
- meg kell adóztatni a hulladékok átlagon felüli halmozóit,
- szabályozni kell a termelési folyamat nyersanyag- és energiafelhasználását.

A fogyasztói társadalom eszméjét a takarékos társadalom képe kell hogy felváltsa. A körülményekhez mérten legalább három eltérő jellegű takarékos társadalmat alakíthatunk ki (Valaskakis, 1981):

1. Takarékos társadalom, amelyben az az elv érvényesül, hogy érj el többet ugyanazokkal az eszközökkel. Az ilyen takarékos társadalomnak számos technológiai újításra van szüksége, amelyek közül a mikroelektronika válhat a takarékoság egyik legfontosabb eszközévé. Egy ilyen társadalomban az alábbi stratégiai célkitűzéseket kellene megvalósítani: a) korlátozni kellene a fogyasztóknak nem sokat nyújtó és a környezetet veszélyeztető termelést, b) nagyobb figyelmet kellene fordítani a ruházat, a lábbeli, a háztartási felszerelések és egyéb tartós javak javítására, c) meg kellene hosszabbítani a fogyasztási javak élettartamát, d) javítani kell a házak hőszigetelését, e) csökkenteni a csomagolóanyag felhasználását, f) korlátozni kell az élelmiszer-eldobást, g) elő kell segíteni a gépkocsik és egyéb tartós javak kölcsönzését, h) be kell vezetni a változó munkaidőt és lehetővé kell tenni annak jobb kihasználását, i)

meg kellene változtatni a termelési költségek kiszámítását, hogy az ökológiai kiadások is helyet kapjanak a számításokban.

2. Egy takarékosagra még jobban törekvő társadalom jelszava a következő lehet: csináld meg ugyanazt kevesebb eszközzel. Ez az elv különösen a fejlett társadalmakra vonatkozik, amelyekben elejét kellene venni az ipari növekedésnek. Ezekben a társadalmakban valóra kellene váltani a ZANG-ban (Zero Artificial Needs Growth) megfogalmazott elveket.

3. Egy még nagyobb takarékosagra törekvő társadalomban az lehet a jelszó, hogy csinálj kevesebbet még kevesebb eszközzel és irányítsd tevékenységed valami másra. Ez lenne az átgondolt egyszerűség társadalma.

Az eredményes takarékoság következtében kialakult az *önsegélyezés*, ami az utóbbi évtizedben rendkívül gyorsan terjed Amerikában. Olson ezekben a szervezetekben a lakosságnak a szövetségi kormányok rövidlátó politikájától való védekezését látja, attól a kormánytól, amely tevékenységét a négyéves választási időszak — nem pedig az amerikai társadalom hosszú távú gondjai — szerint időzíti.

Ha majd az emberek ismét függetlenek lesznek a kormány intézményeitől, akkor ismét hozzáláthatnak a demokratikus társadalom kialakításához, mert az önsegélyezés ismét visszaadhatja a szolidaritás, az egymásért való felelősség és a közösségi felelősségvállalás érzését.

A magas energiaáraknak messzemenő politikai következményei is lesznek. Davis 1979-ben megfogalmazott véleménye szerint az állami és katonai bürokrácia szakadatlan növekedése egyre hatástalanabbá teszi az említett két megastruktúrát. Egy olyan időszakban, amikor az energia mind többe kerül, ezeknek a struktúráknak a növekedése minden bizonnyal a társadalmi középosztályok életszínvonalának a csökkenéséhez fog vezetni. Az elszegényedett fogyasztók tömegei növelik a katonai és politikai megastruktúrákkal szembeni tömeges ellenállást és követelni fogják a kiadások csökkentését. A katonaság valószínűleg azáltal fogja csökkenteni kiadásait, hogy területvédelemre korlátozza magát.

II. A HOSSZÚ TÁVÚ TUDOMÁNYOS ÉS TECHNOLÓGIAI FEJLŐDÉS SZLOVÉNIÁBAN

Tanulmányunk első részében felvázoltuk a tudományos és technológiai fejlődés egyik problémakörét, amely érvényes lehet a Szlovén Szocialista Szövetségi Köztársaság területére nézve. Az a feltételezés vezérelt bennünket, hogy a fejlett ipari társadalmak technológiai irányzatai némi eltéréssel a mi közelünkben is jelentkeznek.

A kérdések megválaszolásába a szlovén szakemberek három csoportját vontuk be:

a) a szlovén kutatóközpont által szervezet tizenkét PROS (Posebna Raziskovalna Skupnost — területi kutató közösségek) vezető szakembereit,

b) a legnagyobb szlovéniai összetett társultmunka-szervezetek fejlesztési osztályainak vezető szakembereit és

c) a Szlovén Gazdasági Kamarában képviselt ágazati szövetségek vezető szakembereit.

a) *A tudományos és technológiai fejlődés Szlovéniában*

A szakemberek véleménye szerint Szlovéniában számos tevékenységi terület indul fellendülésnek a következő két évtizedben. A szlovén szakemberek szinte mindannyian azonos módon vélekednek az alábbi hét területet illetően. A több száz válasz közül csak huszonöt vonatkozik egyéb tevékenységi területre. Vélekedésük alapján — a sorrend és a gyakoriság figyelembevételével a következő ranglistát állítottuk össze:

1. mezőgazdaság, élelmiszeripar, genetika, vízgazdálkodás,
2. villamos és mikroelektronikai ipar,
3. fémfeldolgozás, gép- és acélipar,
4. vegyészet, szerves vegyészet, gyógyszerészet,
5. környezetvédelmi technológia,
6. energetika, újr felhasználás, napenergia,
7. turizmus, sport, szabadidő.

Az első két pontban felsorolt területekről gyakrabban történik említés, mint a további ötről. Még lényegesebb, hogy ennek az igen gyakran említett két területnek az előnyeit hangsúlyozták más PROS-ok szakemberei is. A mezőgazdaságot és az élelmiszertermelést gyakrabban említik a vegyészek és a gyógyszerészek, mint maguk a mezőgazdasági szakemberek, a textiliparban dolgozók pedig ugyanolyan mértékben, mint az első csoportba tartozó szakemberek. Ugyanezt mondhatnánk el a fémfeldolgozó és gépiparról is: a különböző iparágak szakemberei azonos gyakorisággal említik a fémfeldolgozó ipart, nemegyszer gyakrabban, mint az illető ágazatban dolgozók. Valamennyi szakember általánosan egyetért abban, hogy előnyben kell részesíteni a környezetvédelmi követelményeknek megfelelő ipari berendezéseket. A vegyipar és a szabadidő felhasználása esetében azonban már nem beszélhetünk ilyen egyetértésről, ezt a két területet az egyéb területeken dolgozó szakemberek jóval kevésbé említik.

1. A szakemberek válaszaiból egyértelműen kitűnik, hogy az összes technológiai folyamat közül az *energia- és nyersanyag-takarékosságot* tartják legfontosabbnak. Az ilyen jellegű technológiai újítások képezik a következő két évtized anyagi termelésének a legfőbb fejlődési irányát.

2. A szakemberek második helyen az *automatizációt és a mikroproceszor alkalmazását* említik a jövőbeli technológiai fejlődés legfontosabb folyamataként.

Szeretnénk felhívni a figyelmet egy érdekes különbségre: amíg az energia- és nyersanyag-takarékos technológiákat az anyagi termeléssel foglalkozó területi kutatási közösségek említik első helyen, addig az automatizációt és a mikroelektronikát a termelők és nem termelők egyaránt.

3. A harmadik legfontosabb irányzat az *új technológia bevezetése*. Az új technológiák bevezetését az 1., a 3., a 4. és a 6. területi kutatási közösség említi leggyakrabban, amiről arra következtetünk, hogy az általuk képviselt területeken sokkal nagyobb szükség lesz a technológiai újításokra, mint másutt.

A többi technológiai folyamat nem ilyen általános jelentőségű, csak egyes tevékenységi területhez kötődik: hosszabb időszakról és a termelés minőségének javításáról elsősorban a faiparban, a berendezések univerzálisabb jellegéről a mezőgazdaságban, az élelmiszeriparban, a villamos iparban és a mikroelektronikában, az új, illetve másodlagos nyersanyagok felhasználásáról pedig a vegyiparban és gyógyszerészetben esik szó.

A szakemberek többsége az újításoktól elsősorban *új munkaeszközöket és új műveleteket vár*, s csak kisebb mértékben említi új anyagok létrehozását vagy új termékek kialakítását. A termelési folyamatban elsősorban a termelés ésszerűsítését várják, nem pedig új termékek kialakítását. Az 1., a 2., a 7., a 8. és a 12. PORS (az élelmiszeripar és a mezőgazdaság, az energetika és a fémkohászat, a közlekedés és a kereskedelem, a turizmus és a kisipar) szerint az előttünk álló időszakban elsősorban új munkaeszközök és új műveletek bevezetése várható az újításoktól. Új anyag létrehozását a 4. és a 6. (a vegyipari, a gyógyszerészeti és építőipari) PORS szakemberei remélik. Új termékek létrehozására a 3. és az 5. PORS-ban számítanak — tehát a villamos ipar, az elektronika, a fémipar és a fafeldolgozás területén.

b) *A szlovén technológia függősége a fejlettebb országokétól*

Figyelmet érdemlő tény, hogy mennyire eltérően értékelik az elért fejlettségi fokot az egyes PORS-okon belül. Heterogén jellegüket tekintve alig különböznek egymástól. A 3. és az 5. PORS (a villamos ipar, az elektronika, a fém- és faipar) kevésbé heterogén módon ítéli meg a tudomány és a technológia fejlettségét, amíg a 7. PORS, (a közlekedés és a távközlés) az átlagosnál is heterogénebb véleményeket képvisel. A technológiai fejlődés stratégiája szempontjából rendkívül jelentős, hogy nem az egyes PORS-ok által felölelt térségek tudományos és technológiai fejlettségi szintjei között van különbség — mert azt a fejlődési stratégiák eltérő jellegének tulajdoníthatnánk —, hanem a PORS-okon belüli gyors fejlődés ellenőrizetlen hatásáról, ami lényegesen növelheti az entrópiát.

Arra a kérdésre, hogy egy szűkebb térségben — a szakemberek tevé-

kenységi szférájában — milyen tudományos és technológiai átvitelre lenne szükség a következő két évtizedben, igen homogén és egyben ambíciózus válaszokat kaptunk: csak nyolc szakember tanácsolja a társadalmunkra jellemző tudás- és ismeretátvitelnek a külföldi ismeretek és technológia behozatalának a tevékeny figyelemmel kísérését és jobb kihasználását. De az említett nyolc szakember többsége olyan területen fejti ki tevékenységét, ahol komplex technológiaátvitelről van szó, mint például az áruforgalom és a távközlés. A többi kilencvenkét válasz többsége az átvitel más és aktívabb formáit említi: 28 szakember szerint a tudományos és technológiai átvitel döntő formája a behozatali ismeretek aktív továbbfejlesztése, 29 megkérdezett szerint az ismereteket és a technológiát a külföldi partnerrel együttműködve fejleszthetjük tovább, az önálló továbbfejlesztésre 35-en hivatkoznak. Ha ezeket a válaszokat egybevetjük a tudományos és technológiai fejlettség értékelésével és figyelembe vesszük földrajzi térségünk nagyságát, akkor megállapíthatjuk, hogy a megkérdezettek válaszai rendkívüli optimizmusról és voluntarizmusról tesznek tanúságot.

Szinte majd minden szakembernek az a véleménye, hogy ágazatuk technológiai függésben van más országoktól, és hogy ez a függőség csökkenthető.

Azzal kapcsolatban viszont már jelentősen megoszlik a véleményük, hogy az előttünk álló két évtizedben milyen mértékben lehet csökkenteni ezt a technológiai függőséget. A szakemberek véleménye szerint a legnagyobb önállóságot az 1., 5., 8. és 12. PORS (az élelmiszeripar és a mezőgazdaság, a faipar, a kereskedelem, a turizmus és a kisipar, a textil- és a bőripar) érheti el, ennél kisebb mérvű önállóságra a 3. és 7. PORS (a villamos ipar, az elektronika, a közlekedés és a távközlés) tehet szert.

A hazai technológia függőségét többnyire nem anyagi természetű eszközökkel lehetne csökkenteni. A szakemberek egyre gyakrabban tesznek említést a szakmai fejlesztésről és a szervezeti változtatásokról mint a pénzeszközökről. *A függőség tehát politikai jellegű gond*, amelyet olyan helyzetben is eredményesen meg lehet oldani, amikor társadalmunk nem rendelkezik megfelelő pénzeszközökkel, mégpedig azzal a feltétellel, hogy megfelelő figyelmet szentel a tudományosságnak.

c) *A technológiai fejlődés hosszú távú stratégiája Szlovéniában*

A szakemberek válaszaiból arra következtetünk, hogy a technológiai fejlődés stratégiája a különböző területeken igen eltérő.

1. Az 1. és 2. PORS területén működő szakemberek véleménye megoszló; egyesek szerint nálunk van, mások szerint nincs stratégiája a technológiai fejlődésnek.

2. A 3. és 5. PORS területén dolgozó szakemberek véleménye szerint létezik a technológiai fejlődés stratégiája.

3. A 6., 7., 8., 10. és 12. PORS szakembereinek többsége úgy nyilatkozott, hogy tevékenységi területükön a technológiai fejlődésnek nincs stratégiája.

Szeretnénk arra figyelmeztetni, hogy kidolgozatlan technológiai fejlesztési stratégiával elsősorban azok a területek jelentkeznek, amelyek kevésbé függnnek a nemzetközi hatásoktól (építőipar, közlekedés és távközlés, kereskedelem, turizmus, kisipar, társadalmi tevékenységek, textilipar, és cipőipar). Nyilvánvaló, hogy ezeknek a területeknek nincs technológiai fejlesztési stratégiájuk, s ez nem a gazdasági és technológiai fejlődés összetett nemzetközi folyamatainak a következménye. Feltételezésünket alátámasztják a technológiai fejlődés stratégiájának a kialakítási lehetőségével kapcsolatos kérdéseinkre adott válaszok. Csupán négy szakember szerint lehetetlen egy ilyen stratégia, negyvennégy viszont úgy vélekedik, hogy a saját területén ki lehet alakítani a technológiai fejlődés stratégiáját. Válaszaik alapján bizonyossággal állíthatjuk, hogy a technológiai fejlődés stratégiájának a hiánya az ágazatok többségében nem objektív körülmények következménye.

A technológiai fejlődés stratégiájának egyik alapvető szervezési elve, hogy megfelelő egyensúlyt kell kialakítani egyrészt a tudomány és a technológia, másrészt a technológia és a technika között. A hazai szakirodalomban elterjedt vélemény, hogy az említett területek között nincs egyensúly, s ez képezi a technológia továbbfejlődésének legnagyobb akadályát.

Éppen ezért rákérdeztünk arra is, hogyan értékelik a tudomány, a technológia és a technika viszonyát szűkebb tevékenységi területükön. Válaszaikból kitűnik, hogy a helyzet területenként igen különböző. Az 1., 2., 8. és 10. PORS szakemberei szerint az alkalmazott kutatások elmaradnak az alapkutatások mögött, a 3. és 6. PORS megkérdezettjeinek a véleménye szerint ilyen lemaradásról a területükön nincs szó. A 4., 7. és 12. PORS szakembereinek véleménye igen heterogén.

A technológia még kifejezettebben lemarad a technológia mögött, mint amennyire elmarad az alapkutatásoktól. Ezt a bíráló álláspontot ugyanazok a PORS-ok képviselik, mint az imént: azzal, hogy most a 4-et (a vegy- és gyógyszeripart) is közéjük kell sorolni. Az 1., 2., 8., 10. és 4. PORS alkalmazott kutatásai kétszeresen lemaradnak az alapkutatásoktól. Ugyanígy viszonyul a technológia a technikához, amiből az következik, hogy teljesen felbomlott az innovációs ciklus, és lehetetlenné válik az ésszerű technológiai fejlődés.

A szakemberek a széles körű társadalmi szabályozás szükségességét — különösen a köztársasági végrehajtó tanácsok és a bankok regulatív szerepét hangsúlyozzák a kulcsfontosságú technológiájú projektumok kidolgozásával és létrehozásával kapcsolatban. Negyvenként szakember szerint az említett két szervnek elengedhetetlenül együtt kell működnie, s csak négy szerint nincs szükség erre.

A sokoldalú kapcsolatteremtés különösen olyan kivített tesz szükségessé, amelynek mindinkább a komplex kínálaton, összetett mérnöki

munkán kell alapulnia. A szakemberek véleménye egységes, 37-en úgy vélik, hogy ágazatuk kivitelének a felélénkítéséhez komplex műszaki kivitelezésre van szükség, s csak négyen képviselnek ezzel ellentétes álláspontot.

Mivel a szakemberek szinte egyhangúan szorgalmazzák a nagyobb projektumok, illetve az eredményes kivített lehetővé tevő komplex műszaki kivitelezés szükségességét, meglepő volt az alábbi kérdésre adott válaszuk: — Véleményük szerint a szlovén gazdaság kiviteli politikáját „japán módra” (nagy testületek bevonásával, a szellemi és pénztőke intenzív összpontosításával), vagy „dán módra” kell megszervezni (ez az egyedi vagy kis sorozatgyártású, szakosított tudást igénylő tevékenységgel foglalkozó kisvállalatok bevonását jelenti). A vélemények — az elvárásokkal — ellentétben — nagyon megoszlottak, tizenhatan a japán módszer, tizennégyen pedig a dán mellett foglaltak állást, tizenhárman viszont egy kombinált módszert javasoltak. Nyolcan közülük egészen mást javasolnak, kilencen pedig semmilyen megoldással sem álltak elő.

Valamivel határozottabb álláspont bontakozik ki, ha a szakembereknek az egyes tevékenységi területek kivitelével kapcsolatos elképzeléseit elemezzük. A 6., 7. és 8. PORS (építőipar, közlekedés és távközlés, turizmus és kereskedelem) gyakrabban foglal állást a japán módszer mellett, az 5. és 12. (a fa- és textilipar) pedig többnyire a dán módszert részesíti előnyben.

Ennek ellenére továbbra is nyitott kérdés marad az 1., 2., 3. és 4. PORS által felölelt ágazatok kiviteli stratégiájának kérdése, mert a szakemberek véleménye az egyes ágazatokon belül is nagyon megoszló.

d) *A tudományos és technológiai fejlődés hatékonysága és szervezethez*

Már korábban megállapítottuk, hogy a szakemberek véleménye szerint az egész komplexum szervezethez döntő fontosságú a tudomány és a technológia hatékonyságának fokozását illetően. Ezekről a megállapításoktól függetlenül a szakemberek *nem szívesen vállalkoznak átszervezésekre*, mert keserű tapasztalataik vannak a korábban végrehajtott számos, semmiféle eredménnyel nem járó átszervezésekről. Egynegyedük szerint nincs szükség átszervezésekre, kétötödüknek — pontosan 27-nek — pedig nincs erről véleménye. Az átszervezést hangoztatók többsége úgy véli, hogy ennek a munkamegosztásra és szervezésre a szakmai tevékenység megváltoztatására kellene vonatkoznia, s csak egyesek javasolják a pénzügyi és káderjellegű átszervezéseket.

A társadalmi szabályozásnak ki kellene terjednie az innováció egész rendszerére, kezdve a tudománytól, a technológiától, a szervezésen, informatikán át egészen a képzésig. Ahhoz, hogy pontos képet nyerjünk a munkaszervezés válságocáiról, megkérdeztük a szakemberektől, hogy mit tartanak tevékenységi körükben az említett innovációs lánc legszí-

lárdbb és leggyengébb pontjának. Véleményüket az alábbiakban összegeztük:

1. Nagy többségük szerint a leggyengébb pontnak a *munkaszervezés* számít (tizenötven vélekedtek így). Az olyan területeket, mint a tudomány, a technológia, az információrendszer, az informatika és az oktatás, csak nagyon ritkán említették. Valamennyi PORS-szakember a szervezést tartotta az innovációs lánc leggyengébb pontjának, ami ismételten beigazolta, hogy Szlovéniában a szervezés a legáltalánosabb probléma.

2. Arra a kérdésre, hogy melyik a legszilárdabb láncszem, tizenheten válaszoltak. Szerintük *a tudomány a legszilárdabb pontja az innovációs láncnak*, ami közvetetten alátámasztja azt a nézetet, hogy *a technológia valóban lemarad az ismeretek mögött*.

3. A technológia és a szervezés közötti kapcsolatot többnyire az innovációs lánc leggyengébb pontjának tekintik. Ezek a válaszok mintegy kiegészítik a szervezéssel kapcsolatos korábbi megállapításainkat.

4. A szakemberek szerint tehát az innovációs lánc leggyengébb pontja és belső összefüggésrendszere szervezési jellegű.

Arra a kérdésre, hogy Szlovéniában, Jugoszláviában, vagy külföldön mely szervezetek válhatnának a tudományos és technológiai tevékenység összehangolásának és egységesítésének hordozóivá, a szakemberek ismét a munkaszervezeteket, az önálló intézményeket, illetve az egyetemen és a munkaszervezeten kívüli intézményeket említették. Ugyanígy vélekedtek az esedékes intézkedések természetét illetően: szerintük elsősorban szervezési, s majd csak azt követően kellene pénzügyi és szakmai intézkedést fogantatni.

(Pogledi, 1984. 2. szám)

Garai László fordítása

Irodalom

- William L. Abbot: *Beating Unemployment Through Education*, The Futurist, 1979. aug.
- Iann Barron & Ray Curnow: *The Future With Microelectronics*, Frances Pinter 1979.
- Kenneth Boulding: *On Being Rich and Being Poor*; v. F. A. Long & A. Olson (eds): *Appropriate Technology and Social Values*, Ballinger, Cambridge 1980.
- W. J. Davis: *The Seventh Year; Industrial Civilization in Tranzition*, Norton Comp, New York, 1979.
- P. H. Forest: *Technology Choise in Context of Social Values*; v. Long & Olson (eds): *Appropriate Technology and Social Values*, Ballinger, Cambridge, 1980.
- Jay W. Forrester: *Innovation and Economic Changes*, 1981. aug.

- H. P. Gassmann: *Is There a Fourth Economic*, OECD Report Sector, 1981. 113. sz.
- K. Green & Rood Coombs: *Employment and New Technology in Timeside*, Futures, 1981. febr.
- M. R. D. Hamrin: *The Information Economy*, The Futurist, 1980. aug.
- W. W. Harman: *Chronic Unemployment, An Emerging Problem of Postindustrial Society*, The Futurist, 1978. aug.
- Sam Iker: *Proučevanje širjenja inovacij*. Pregled, 1981. 216. sz.
- C. Jenkins & B. Sherman: *The Collapse of Work*. Eyre Mathuen, London, 1979.
- Clarence D. Long: *Light Capital Technology*. The Futurist, 1978. aug.
- Ernest Mendel: *Explaining Long Waves of Capitalist Development*. Futures, 1981. aug.
- Gerhard Mensch: *The Technological Stalemate*. Harvard University Press, 1979.
- OECD Observer: *New Groups of Students in Higher Education*, 1981. 112. sz.
- R. L. Olson: *Filling the Vacuum*. The Futurist, 1981. dec.
- Torlaf Quale: *Technology, Work Organization, Leisure*, Arbeidsforskningsinstituttene, Oslo, 1982.
- Roy Rothwell & Walter Zagveld: *Technical Change and Employment*, Frances Pinter 1979.
- Veljko Rus & Vladimir Arzenšek: *Rad kao sudbina i sloboda*. Liber, Zagreb 1984.
- S. Svensson: *Dagens Nyheter*, July 24, 1979; lásd: L. E. Karlsson: *On the Road to Soft Cushion Technology*, University of Lüleå, 1982.
- P. Senker & W. Swords-Isherwood: *Mikro-electronic and the Engineering Industry*. Frances Pinter, 1980.
- Jann Tinnbergen, J. M. den Uyl, J. P. Pronk, W. Kok: *A New Employment Plan*. IFDA Dossier 1981. jan—febr. sz.
- Jann Tinnbergen: *Kondratiev Cycles and 80 Called Long Waves*. Futures, 1981. aug.
- Brian Twiss: *Managerial Implications of Microelectronics*, McMillan, 1982.
- Kimón Valaskakis: *The Conserver Society*. The Futurist, 1981. ápr.

Magyar László

SZABADKA A KIVÁNDORLÁSI MOZGALOM SODRÁBAN 1850 ÉS 1914 KÖZÖTT

Az 1848-as forradalom nem szüntethette meg teljes mértékben a feudális viszonyokat az országban. A nagybirtokrendszer továbbra is megmarad, és az arisztokrácia a jobbágyrendszer felszámolása ellenére is aránylag gyorsan talpra áll. A Habsburg-abszolutizmusban már fokozatosan kibontakoznak a tőkés viszonyok. A birtokrendezéssel nagy kiterjedésű legelők kerülnek feltörésre, és a korábban használatlan területeken megjelenik a gőzcséplőgép, a vaseke stb. Az eszközváltással párhuzamosan bontakozik a kapitalizmus. A gyors ütemben kiépülő vasúthálózat pedig a tőkés gazdasági fejlődés egyik leglényegesebb feltételévé válik. A földbirtokosok elvesztették az ingyen munkaerőt, a jobbágyi szolgáltatásokat, ám a közlekedés forradalmasításával kedvező szállítási és értékesítési előnyökhöz jutnak. Az agrárkonjunktúra felpeszdtette a gazdasági életet. Létrejönnek a nagybankok és takarékpénztárak, amelyek a hitelrendszer alapját képezik. Nagyarányú külföldi tőke áramlik az országba.

A polgári átalakulás azonban lesújtóan hatott a középnemesség zömére, a kisbirtokos réteget pedig egyenesen tönkretette. A 60-as évek végén a parasztság fele törpebirtokos — úgymond félproletár —, több mint egyharmada kisbirtokos és csak huszada tartozik a jómódú parasztsághoz. Az agrárproletariátus rohamosan gyarapodik, noha jórészt ez a réteg képezi az ipari munkásság zömét. Az ipari kapitalizmus fejlődésével a munkásosztály kérdése mindinkább a társadalom előterébe lép, s ugyanakkor sok gondot okoz a kivándorlás.

Az európai kikötők adatai alapján Magyarországról a legnagyobb arányú kivándorlás 1900 és 1910 között történt. Elsősorban mezőgazdasági munkások és napszámosok fognak — a biztos megélhetés, vagy éppen a meggazdagodás reményében — vándorbotot kezükbe. Ezenkívül a súlyos adóteher, az alacsony munkabérek, a rossz közigazgatás is elősegíti a kivándorlást.

Ámde az agrárviszonyok rosszabbodásával már néhány évtizeddel ko-

rábban elkezdődik a kivándorlási mozgalom, miután az iparosodás korántsem oly gyors ütemű, hogy felszívja a falusi földnélküli osztályt.

Már 1871-ben az országból száztizenkilenc földnélküli mezőgazdasági munkás kel útra az Egyesült Államokba, de ez a szám néhány évvel később tízszeresére emelkedik. Viszont 1899—1913 között közel másfél millió fő hagyja el az országot, és Amerikán kívül több európai országban keresi boldogulását. Emellett a lakosság viszonylag gyors szaporodása elősegíti a belső vándorlást is, amely még inkább átalakítja a társadalom szerkezetét, településföldrajzát.

Mindezek a viszonyok — ha enyhébb mértékben is — fennálltak Szabadkán. Éppen ezért érdekes végigkísérni, milyen intézkedéseket foganatosítottak megszüntetése érdekében.

Szabadka már az 1850-es évek elején a temesvári helytartóság által értesül a ki- és bevándorlással kapcsolatos kormányintézkedésekről. Amerikából nem vándorolhatnak vissza azok a személyek, akik eddig elhagyták az országot.¹

A helytartóság újabb leiratában² (1854) felhívja a figyelmet a cseh-országi szédelgőkre, akik vagyontalan embertömeget kivándorlásra csábítanak, majd visszaélnék helyzetükkel. A minisztérium egyszerűen megtiltja a kivándorlást olyan esetben, ha az illető kivándorlási hivatal nem fedezi teljes mértékben a kivándorlók költségeit.

Szabadka a későbbiek során is részletesen értesül az ország területén lejátszódó eseményekről.

Különböző ügynökök továbbra is járják az országot és toborozzák a hiszékeny falusi lakosságot. Bács-Bodrog Vármegye kormányzatától 1863. szept. 16-án ezzel kapcsolatban olyan értesítés érkezik,³ hogy hasonló jelenség az Alföld déli megyéiben is felütötte fejét. A „nép izgatók” „Oláhországba” csábítják tömegestül a családokat, ezért arra utasítja a várost, hogy éberén kísérje a történeteket.

A városi tanács terjedelmesebb válaszában⁴ hangsúlyozza, hogy Szabadkán a kedvező kivándorlási feltételek különösen „a népnek hiszékeny alsó osztályánál visszhangra találván, némely kalandorok által kizsákmányoltattak”, melyről már korábban tudósította⁵ a főispáni helytartó és kir. biztost. Ennek megfelelően „bizonyos Hippler vagy Kipler Ferenc, az e város területéhez tartozó ludasi pusztán ily nemű toborzási kísérletek mellett a lakosságtól pénzeket kicsalt (...)”. Nevezett személy „Oláhországban” nagy földterületeket, gazdasági eszközöket, útiköltséget ígért egy váltó forint beíratási díj fejében. Több száz ludasi lakos elfogadta a kedvező feltételeket, utána azonban gyorsan nyoma veszett az állítólag oroszlámosi születésű csalónak. A szabadkai városi tanács ezután megállapítja: „Öszvesen véve a kivándorlási vágy itthelyt nem nagy mérvben mutatkozott...” ezzel szemben azonban figyelmeztető hirdetményt tesz közzé a zsarolókkal szemben.

A megye főispáni helytartója 1863. okt. 8-án felháborodását fejezi ki amiatt,⁶ hogy a lakosság útlevél ügyben tömegesen jelenik meg. Ez pedig a fokozódó „idegen befolyásoknak” tulajdonítható, hiszen „kenyér-

keresetre itt az országban elegendő alkalom lévén nyújtva...” és nem fontos ezért „Oláhországba” kiköltözni. Itt megjegyezzük, hogy városunkból az iparosok — de az értelmi réteg is — inkább a nyugat-európai országokba és Amerikába igyekszik már az 1850-es évek elejétől.

A magyar királyi Helytartótanács 7441 számú leirata⁷ (1866) már bővebben foglalkozik a kivándorlókkal. Néhány eseten keresztül rámutat azokra a bonyodalmakra, amelyek leginkább a szabálytalan útlevél és egyéb mulasztások folytán mutatkoznak.

Általában tehát a kivándorlók a szomszédos országokat is felkeresik, de legtöbbször rövidebb időre. A társadalmi viszonyok alakulása folytán ez a jelenség Szabadkán hol kisebb, hol nagyobb méreteket öltött. A zemuni határőrség 1863. aug. 31-én arról tudósítja⁸ a temesvári főparancsnokságot, hogy az utóbbi időben Bácskából és Bánátból tömegesen vándorolnak a parasztok Szerbiába. Azonban munkalehetőség hiányában gyorsan visszatérnek, mivel ott még nagyobb a nyomor, és így az úti-költségbe fektetett pénzük is kárba vész. Ez a hír, úgy látszik, továbbra sem riasztja el az alsó néposztályt, mert pl. a szabadkai Maicher János napszámos 1866 márciusában egy évre szóló útlevelet kér⁹ „(…) sor-som állapotján javítandó, elhatároztam magamat Serbiába — hol hal-lomás nyomán a munkások jobban fizettetnek — kiutazni, és ott munkát keresni” céllal. De előfordult, hogy egyes szakmabeliek több évre szóló szerbiai útlevélért folyamodnak, mint ahogy azt Vild Antal¹⁰ szabadkai kőműves is tette 1866 áprilisában. Sőt Zárits István mérnök végleges letelepedésre Szerbiába szándékozik kivándorolni.¹¹ Erre a városi tanács alaposan felméri a helyzetet és Zárits legközelebbi rokonainak jóváhagyása alapján jelenti a helytartótanácsnak, hogy részéről a kivándorlás ellen „semmi nemű akadály fenn nem forog”. (— A királyi tárnokmester mindhárom szabadkai kérelmet még 1866 folyamán jóváhagyja.)

A kutatók egyöntetű véleménye alapján nehéz megállapítani a kivándorlók létszámát a múlt század közepétől egészen a 90-es évek végéig. Viszont úgy látszik, a fenti három eset sem nevezhető — még ha az többnyire megélhetési céllal történik is — kivándorlásnak, mert 1867. ápr. 17-én a szabadkai tanács jelenti¹² a belügyminisztériumnak „... miszerint az elmúlt 1866. évben e város területén sem bevándorlási sem kivándorlási eset elő nem fordult.”

A kivándorlás egyik formája az erkölcs súlyos megszegésén alapszik: nevezetesen a keletre kivándorló és bordélyházakban elhelyezkedő magyar nőszemélyek erkölcstelenségén.

A belügyminisztérium már 1867-ben figyelmezteti¹³ Szabadkát is, hogy a külföldre igyekvő nőszemélyek utazási célját, útlevelét aprólékosan vizsgálja felül, mert különböző ügynökök az országban toborozzák a fiatal nőket Egyiptomba. Hasonló jelenség már néhány évvel előbb is történt, amikor Amerikába csábították a fehérlépet.

Komolyabb figyelmeztetés 1869. okt. 1-én érkezik,¹⁴ amikor is az államtitkár részletesebb magyarázattal látja el átiratát. Tudniillik na-

gyon gyakori eset, hogy a szomszédos államokba tisztességes szándékkal kivándorolt nőszemélyek a helyszínen bordélyházi kerítők hálójába kerülnek, innen pedig tovább a keleti országokba. A belügyminisztérium ezért megszigorítja a nők kivándorlását.

A hatvanas évek végén az ország alsóbb néprétege egészen Kelet-Indiáig is eljut, de ott még súlyosabb nyomorral találkozik és tömegesen tér vissza. Az államtitkár köriratában¹⁵ felhívja valamennyi törvényhatóság figyelmét, ha lehetséges, akadályozzák meg a kivándorlást Kelet-Indiába.

1881-ben a törvény kimondja,¹⁶ hogy miután kivándorlási ügynökség felállítása ez ideig tiltva van, így kivándorlásközvetítéssel csak azok foglalkozhatnak, akik erre a belügyminisztériumtól engedélyt nyertek. Súlyos büntetést mérnek azokra, akik megszegik a törvényt.

Ennek ellenére a kormány képtelen megakadályozni az ügynökök működését. A belügyminisztérium 15226/VII. számú körrendelete 1888-ban a titkos ügynökök működéséről számol be, akik kivándorlásra ösztönzik és a hatósági intézkedések kijátszására oktatják a lakosságot. Egyben elrendeli hasonló esetek kipuhatolását. A szabadkai városi tanács rögvest értesíti a belügyminisztériumot, hogy „a város területéről kivándorlás nem történik (. . .).”¹⁷

Közben „a magyar alattvalók” átcsapnak Angliába és 1885-től tömegesen vándorolnak ki Londonba. A hiányos nyelvtudás és egyéb nehézségek visszatérésre kényszerítik a legtöbb kivándorlót. A szabadkai városi tanács értesíti a kapitányi hivatalt a belügyminiszter körrendelete kapcsán,¹⁸ hogy lehetőleg akadályozza meg vidékünkön az angliai munkavállalást.

Hangsúlyoznunk kell, hogy az ország gazdasági fejlődése az 1890-es évektől felfelé ível, ezzel párhuzamosan azonban a kivándorlás is növekszik. A nagybirtokok korszerűbb termelőeszközökkel rendelkeznek, a parasztgazdaságok nagy része azonban hagyományos módszerekkel gazdálkodik. A cséplőgépek száma 1895 és 1915 között megkétszereződött, de a tőkés jellegű átalakulás más tekintetben is megmutatkozik. Az agrárfejlődéssel egyidejűleg egyre termelődik az agrárproletariátus. A parasztság gyorsan szaporodik, de földje nem. Az aratósztrájkok elterjednek az egész országban. Az 1890-es évek elején megerősödik a munkásmozgalom; sűrűsödtek a nagyüzemi munkások sztrájkjai, fokozódik a politikai agitáció stb. Az agrárproletariátus Bácskában 1895-ben 229 000 lelket számlál,¹⁹ a századfordulón sokkal többet. A kivándorlás innen is mind nagyobb méreteket ölt. A szegényparaszt mellett azonban az ipari munkásság is kivándorol. A szegedi kereskedelmi és iparkamara jelentése alapján Bácskából 1900-ban 1400, 1901-ben 2992, a következő évben 6319, 1903-ban pedig 7678 személy fogott vándorbotot.²⁰ Karácsonyi Gyula Bács-Bodrog vármegye alispánjának körrendelete (1902) tehát eredménytelenül végződik, hiszen a következő években még többen hagyják el Bácskát.

Szabadkával kapcsolatban már most elmondhatjuk, hogy innen töme-

gesebb kivándorlás az első világháborúig nem történt. Ez egyrészt azzal magyarázható, hogy a kisbirtok általában szilárdabban tartotta magát, az agrárproletariátus létszáma kevesebb, a családsszaporulat lassúbb. Mindamellet azonban Szabadka nagy figyelemmel kíséri a kivándorlási mozgalmat és igyekszik szándékában megakadályozni azt a kevés számú távozni vágyót is. A belügyminisztertől mind gyakrabban érkeznek a körrendeletek, amelyek a kivándorlással kapcsolatos leglényegesebb momentumokat, rendelkezéseket továbbítják. Így 1890. okt. 4-én arra figyelmeztet a belügyminiszter,²¹ hogy az útlevelekkel visszaélés történik. Tudniillik a már kivándorolt egyének sok esetben zárt levélben visszaküldik útlevelüket, amellyel mások is útra kelnek.

A körrendeletekkel kapcsolatban általában leszögezhetjük, hogy a kivándorlási mozgalmat a kormány részéről fokozott ellenpropaganda kíséri, amely egyrészt a lakosság kivándorlási szándékának megakadályozását célozza.

Az ügynökök működését továbbra sem tudják fékezni. Sok horvát és magyar család 1897-ben Gergolet Antal genuai ügynök²² segítségével hagyja el az országot, akiket az ügynök állítólag elcsábított és megzsarolt, ígéretét pedig nem teljesítette.

Még erőteljesebb a Gastaldi és társai²³ genuai hajóügynökség befolyása, amely az Amerikába való kivándorlást közvetíti és számtalan buzdító jellegű nyomtatványt terjeszt országszerte.

A kormány lassan beletörődik a kivándorlási folyamatba, és részletesebb felvilágosítást nyújt a kivándorlásról. Eszerint Brazíliába csak azok utazhatnak ingyenesen, illerve a nevezett állam költségén, akik földművesek és családostok: a családfő legfeljebb negyvenöt, a nő negyvenéves lehet. De magukkal vihetnek még legalább egy munkaképes, a családfővel meghatározott rokonsági viszonyban álló családtagot. Majd az útlevelek ellenőrzése közben észlelt hiányosságokra és visszaélésekre hívja fel a figyelmet.²⁴ A szabadkai városi tanács a belügyminiszter rendeletét miheztartás végett a rendőrkapitányi hivatallal közölteti. A belügyminisztérium aggodalma eddig legjobban talán 1898-ban a 22415 számú körrendeletében²⁵ jut kifejezésre, hiszen évtizedek óta folytonos, hol kisebb, hol nagyobb méretű, de állandó jellegű kivándorlás történik az országból. A „sajnálatos mozgalom” — hangsúlyozza a belügyminiszter — közgazdasági és szociális tekintetben a legkedvezőtlenebb állapotokra mutat. Oly káros jelenség, amelynek elhárítása a kormány egyik legfontosabb feladata. Elkerülhetetlen a statisztikai adatgyűjtés életbe léptetése, amely a ki- és bevándorlás alakulásáról hű képet adna. A sajtóságos helyi viszonyokból kifolyólag azonban egyes törvényhatóságoknál ekkor adatgyűjtési módok mutatkoznak, ezért a belügyminisztérium arra kéri valamennyi törvényhatóságot, hogy a közölt adatgyűjtési tervezetre „tüzetes javaslatot terjesszen elő”. A statisztikai lapokon feltüntetett adatok azután minden község számára tanúsággal szolgálhatnak. A szabadkai törvényhatósági bizottság aláhúzza a kormány körütekintő intézkedését és utasítja²⁶ a városi tanácsot, hogy a ki- és

bevándorlási adatgyűjtéssel kapcsolatban véleményes jelentését az országos statisztikai hivatalhoz haladéék nélkül küldje meg.

E pillanatban figyelemre méltó jelenség, hogy a belügyminisztérium, amely általában elrendel, utasít és jóváhagy, most — a társadalmi viszonyok gyors alakulásával — kikéri a törvényhatóságok véleményét is, sőt „tüzetes javaslatot” vár.

A szabadkai városi tanács megvitatja a belügyminisztérium adatgyűjtési tervezetét és 1898. június 27-én kimerítő javaslattal áll elő. Helyesli a ki- és bevándorlási statisztikai nyilvántartási lapok bevezetését és ígéri, hogy a nyomtatványok kitöltésére vonatkozó utasításokat erejéhez képest iparkodik teljesíteni. Az egyes községek helyi viszonyainak számbavételével kapcsolatban azonban a városi tanács kijelenti, hogy „(..) ezen statisztikai adatgyűjtés csak úgy lesz tökéletes, ha arra nemcsak a hivatalnokok, tisztviselők, hanem maga a nagyközönség is kötelezve lesz (...)”. Vagyis a ki- és bevándorlással kapcsolatos adminisztrációt ne kizárólag az amúgy is túlterhelt közigazgatási tisztviselők végezzék, hanem az 1881. évi törvénycikk alapján működő ügynökök, továbbá családfők, lakásadók is — büntetés terhe alatt — kötelezve legyenek. Hiszen évről évre sűrűsödnek a miniszteri rendeletek, törvények, amelyek aránytalanul viszonyulnak a hivatalnokok szaporításához. Ebből kifolyólag az egyes rendeletek végrehajtásában mulasztás történik. Tehát a ki- és bevándorlási tervezet csakis „büntető sanctioval”, a fent ismertetett módon végezhető eredményesen. Végezetül a városi tanács megjegyzi, hogy teljes mértékben tudatában van a kérdés közgazdasági és szociális fontosságának, de „(..) a kitűzött cél biztos elérését a fent hivatkozott okokból nem jósolhatjuk”. Mindenképpen jelentős lépésnek könyvelhetjük el a városi tanács őszinte és leplezetlen jelentését.

Időközben egyre gyakoribbak a belügyminiszteri jelentések és intézkedések, a kivándorlók száma még inkább fokozódik. A kormány betiltja az ingyenes kivándorlást Brazíliába,²⁷ mivel ott — állítása szerint — a kereseti és a klimatikus viszonyok is kedvezőtlenek. Egy másik körirat²⁸ 1900-ban ismerteti a kivándorlási mozgalom eddigi körülményeit és megállapítja: „Bizonyára úgy politikai, mint nemzetgazdasági szempontból sajnálatos, hogy az ország egyes vidékeinek lakossága mind nagyobb számban, sőt tömegesen hagyja el hazáját mindamellett a kivándorlást kényszereszközökkel megakadályozhatónak nem tartom, mert ez ellenkezik az állampolgároknak általában elismert alapjogaival, nevezetesen a személyes és költözködési szabadsággal, de különben sem vezetnének célhoz.

Ezen baj gyökeresen csak helyes közgazdasági és közigazgatási intézkedések folytán volna orvosolható; de az ily intézkedések az állam pénzügyi erejének helyes egyensúlyára való tekintetből és a természetes fejlődés folyamatának lassú volta miatt csak hosszabb idő múlva valósíthatók meg és mutathatnak fel nagyobb eredményt.”

A belügyminiszteri körirat alapján 1900. júl. 28-án, a főispán fel-

kéri²⁹ a szabadkai polgármestert, hogy amennyiben Szabadkán Amerikába vagy máshova kivándorlás fordul elő, úgy őt nyolc napon belül szíveskedjék értesíteni. A polgármester aug. 1-én jelenti³⁰, hogy „(...) itt Szabadkán általában tömegesebb kivándorlások nem fordulnak elő”. Schmausz Endre Szabadka és Baja városok főispánja aug. 13-án értesíti³¹ Széll Kálmánt, a belügyminisztérium vezetőjét és belső titkos tanácsosát, hogy Szabadkán tömeges kivándorlásra eddig nem került sor. Amennyiben netán később mégis előfordulna, úgy Mamusich Lázár polgármester köteles a belügyminiszter 59207/V. — a számú rendelete³² értelmében eljárni. Ugyanis e rendelet többek között utasítja a törvényhatóságokat, hogy ha területükön kivándorlást észlelnek, mindenekelőtt annak keletkezési okait igyekezzenek kipuhatolni, hátha valamely kormányhatósági vagy törvényhozási intézkedés által orvosolhatók.

A temesvári Délvidéki Kivándorlási Kongresszus Irodája 1902. júl. 5-én a folyton növekvő kiadások fedezéséhez Szabadka hozzájárulását is felkéri. A kivándorlási kongresszus rendező bizottságát a fenti lépésre azon körülmény készítette,³³ hogy „(...) a kivándorlási mozgalom mind nagyobb mérvet ölt, és ezzel kapcsolatban a kongresszusi iroda munkanyaga is folyton szaporodik, másrészt a kongresszus tárgyalási anyaga is napról napra bővül (...)”. Szabadka nem tesz eleget a felhívásnak, mivel a város „jutalmak és segedelmek számlája kimerítve lévén (...)”. Augusztus 1-én Temesvárról újabb felhívás érkezik,³⁴ ám Szabadka „fedezet nem lévén” megjegyzéssel ismét félreterzi az átiratot.

A központi statisztikai hivatal 1902. febr. 3-án sürgeti Szabadkát,³⁵ hogy mielőbb küldje fel az 1898-ban leküldött statisztikai lapokat, mivel azok kitöltési határideje lejárt. A statisztikai hivatal újabb átiratában³⁶ az 1901. év folyamán történt ki- és be-, illetőleg visszavándorlási esetekről kér adatokat. A szabadkai polgármester 1902. febr. 25-én jelenti, hogy „(...) 1901. évben az adatgyűjtés körébe tartozó egy eset sem merült fel.”

A belügyminiszteri körrendelet³⁷ alapján a városi tanács 1903. jún. 17-én hirdetményt szerkeszt³⁸, amelyben figyelmezteti a netán Dél-Afrikába igyekvő szabadkaiakat, hogy oda okvetlenül szabályszerű külföldi útlevél szükséges. Egyben megjegyzi, hogy tartózkodjanak az említett világrészre való kivándorlástól, mert ott a gyarmatokon a munka- és keresetviszonyok határozottan kedvezőtlenek.

A belügyminisztérium 1903-tól ideiglenesen engedélyezi az „Adria” tengerhajózási részvénytársaság által képviselt Cunard Steamship Company Ltd-nek, hogy Fiume és New York között kivándorlókat szállítson. Ideiglenesen megengedi továbbá, hogy bizonyos egyének az előbbi társaság hajóin a kivándorlókkal szállítási szerződéseket kössenek.³⁹ Szabadkáról Víg Zsigmond Sándor; Nagybecskerekéről Hegedüs Mór; Zomborból László Adolf és Újvidékről Rosenbaum Ferenc menetjegy irodafőnökök, Versecről pedig Krausz Ignác⁴⁰ kereskedő köthet a kivándorlókkal szerződést a Vajdaságból.

A 64041-III a/1904-es számú körrendelet⁴¹ tárgya a kivándorlás irá-

nyitása és ellenőrzése. A kormány biztosította a Fiume és New-York közötti hajójáratot, amelyen akadálytalanul bonyolítható a kivándorlás. Azonban az elsődleges cél továbbra is a kivándorlás csökkentése, az engedély nélküli ügynökök működésének megakadályozása, a szabálytalan útlevéllel rendelkezők ellenőrzése stb. A főispán 1904. júl. 11-én átiratában⁴² felszólítja a szabadkai polgármestert, hogy a fenti körrendeletben foglalt rendelkezéseket a rendőrkapitánnyal egyetemben „szigorúan”, pontosan és tapintatosan” hajtsa végre. Valamint „(…) a kivándorlási mozgalmat folyton figyelemmel kísérni s szerzendő tapasztalatairól időnként, sürgős intézkedést igénylő esetekben pedig azonnal jelentést tenni szíveskedjék. Első időközi jelentését folyó évi augusztus 15-ig lesz szíves megtenni.”

Az újabb körrendelet⁴³ alapján 1904-től a kivándorlókkal szerződést köthet az említett liverpooli társaság igénybevételével Újvidékről Mándics Demeter magánhivatalnok (működési területe Újvidék város), Zomborból Léderer Leó menetjegy irodafőnök (működési területe Zombor város, Bács-Bodrog vármegye). A belügyminisztérium ezenkívül Léderer Jenő újvidéki kereskedőnek 1905. jún. 24-étől 1907. júl. 19-éig engedélyezte a szerződések megkötését.⁴⁴

Életbe lép az „útlevélügyről szóló törvény” 1904-ben. A szabadkai városi tanács megbízza⁴⁵ a rendőrkapitányi hivatalt, hogy az útlevél kezeléséhez szükséges nyomtatványokat sürgősen szerezze be.

A szegedi kereskedelmi és iparkamara 1905. márc. 19-i átiratában⁴⁶ Szabadkától kéri a rendelkezésre álló kivándorlási adatokat. Szabadka 1905-ben összesen tizenhármas útlevelet adott ki, tizenhárom férfi és öt nő részére. Ebből tizenöt Amerikába szól, a többi európai államokba. A szabadkai kivándorlók között mezőgazdasági napszámosok, iparosok és iparossegédek szerepelnek többségben. Emellett néhány kereskedő és őstermelő, viszont értelmiségi egy sem található.

Az állandóan növekedő kivándorlást a kormány valamilyen formában ellensúlyozni igyekszik. A földművelésügyi miniszter 1906. jún. 2-ai 43100/VI.-3. számú köriratában⁴⁷ a következőket jelenti: „A munkáskérdés helyes mederben tartásának egyik legfontosabb eszköze az, ha biztosítani tudjuk, hogy a gazdasági munkásoknak a szorosan vett gazdasági munkákon felül is legyen jövedelmező munkája és keresete.” És javasolja a háziipar különböző ágainak fellendítését és mindama foglalkozások üzését, amelyek kevés befektetéssel, különös előképzettség nélkül is haszonhajtók lehetnek, pl. gyékényfonás, seprőkötés, méhészet, baromfi- és selyemtenyésztés, kertészkedés, gyümölcs- és zöldségtermesztés. A munka szövetkezetek útján is folyhat. A miniszter azzal zárja köriratát, hogy a fenti akciót hajlandó anyagi támogatásban is részesíteni, hiszen a munkásnép helyzetén mielőbb változtatni kell.

A fenti körirathoz a szabadkai városi tanács a „fontos” megjegyzésen kívül 1906. júl. 14-én a következőket fűzi:⁴⁸ „Városunkban a háziiparral foglalkozó munkás telep már felállítatván — jelen rendelet, mint hasonló eszmekörben mozgó tudomásvétel után irattárba helyeztetik”.

Valóban Szabadkán már virul a háziipar. Sőt később megalakul A szabadkai felső nőipari és iparművészeti felső iskola, amelynek feladata különböző foglalkozások elsajátítása; segítségnyújtás, hogy a nők önállóan keressék meg kenyerüket, annál is inkább, hogy „(…) a kivándorlást, a magyar lányokkal való kereskedést...” megkadályozzák. Ezenfelül a kiskereskedők egyesületbe tömörülnek.⁴⁹ Így próbálkoznak az „ár” ellen védekezni.

Látva a kormány egy helyben topogását, egyes vármegyék feliratot terjesztenek fel a belügyminiszterhez, amelyben nyíltan felkérlik a kormányt a kivándorlási kérdés megoldására. A vármegyék egyben szétküldik átirataikat az ország minden részébe. Szabadka 1907-ben értesülhet Szabolcs, Szatmár és Csanád vármegyék, valamint Győr, Makó és Szatmár-Németi városok kivándorlással kapcsolatos közgyűlési határozatairól.⁵⁰ Ezek a döntések minden esetben túlmutatnak a kivándorlás problémáján, és fényt derítenek az általános társadalmi állapotokra. Kérlik a kivándorlási ügynökségek felszámolását, az idegen hajóstársaságokkal kötött szerződések felbontását, a kivándorlók visszatérésének megkönnyítését stb. Megállapítják, hogy Európában a kivándorlás terén Ausztria—Magyarország vezet. Hogy ez bekövetkezett, ennek mélyebb gyökerei vannak. Köztudomású, hogy a kevés kínálat és nagy kereslet a „munkabéreknek az elviselhetetlenségig fokozott emelkedését vonta maga után”. A terményárak fordított arányban állnak a termelési költségekkel és a birtokárakkal. A mezőgazdasági válság maga után vonja az ipar és kereskedelem rosszabbodását is. Habár a vármegyei átiratok más-más időpontban érkeznek Szabadkára, mégis mondanivalójuk megegyezik és egységesen arra a következtetésre jutnak, hogy a szegény sorsú vagyontalan munkás életén mielőbb könnyíteni kell. Mégpedig a nincsteleneknek bizonyos minimális ingatlan birtokot kell biztosítani, hogy azt a magukénak vallhassák. Minthogy az országban a kötött birtok kiterjedése óriási méretű, az említett cél elérésére elkerülhetetlenül szükséges ezek megszüntetése, apró birtokokra való felosztása és kamatmentes állami kölcsönök biztosítása. Szabolcs vármegye odáig megy, hogy felkéri a kormányt „Magyarországot közgazdaságilag és kereskedelmileg Ausztriától teljesen függetlenné és e tekintetben az egész külfölddel szemben teljesen önjogúvá, szabaddá tegye (...).”⁵¹

Kétségtől a vármegyék jelentős megmozdulásának lehetünk szemtanúi. Meg kell jegyeznünk — Szabadka a vármegyék kezdeményezését egyhangúlag támogatja, amelyet az 1907. jún. 27-én hozott közgyűlési határozat is bizonyít:⁵² „A t. hatósági bizottság az ezen megkeresések kapcsán beküldött határozatokat és feliratokat magáévá tévén, hasonló szellemű feliratok intézését elhatározza. Miről a tanács értesítettik.” A szabadkai városi tanács júl. 22-én megtárgyalja a vármegyék felirataival kapcsolatban hozott törvényhatósági határozatot, de Budapestre csak aug. 14-én küldi meg javaslatát:

„Mélyen tisztelt Képviselőház!

Szabolcs, Szatmár és Csanád vármegyék, valamint Győr és Szatmár-Németi városoknak a kivándorlás csökkentése érdekében hozott közgyűlési határozataikat és átirataikat törvényhatósági bizottságunk f. évi június hó 27-én tartott közgyűlésében tárgyalás alá vette, és az azokban foglalt javaslatokat egyhangúlag elfogadta. Ezen közgyűlési határozatból kifolyólag kérjük a kivándorlási ügynek a felterjesztésekben foglalt szempontok figyelembe vételével törvényhozási úton való szabályozását."

Amint a fentiekből látható, a vármegyék részéről egyfajta összefogási kísérlet, szolidaritás tapasztalható. És öröndetes tényként könyvelhetjük, hogy Szabadka csatlakozik a haladó megmozduláshoz, sőt a képviselőházba is felküldi észrevételét.

A kormány fittyet hány a vármegyei közgyűlések határozataira, javaslataira, és néhány évvel később 1911. márc. 21-én arról értesíti⁵³ valamennyit, hogy újabb hajótársaságoknak engedélyezi (kénytelen engedélyezni!) a kivándorlók szállítását. E döntését április 9-én azzal egészíti ki,⁵⁴ hogy a liverpooli Cunard Steamship Company Ltd. hajótársaságnak lehetővé teszi Pancsova, Újvidék, Gombos és Gyékényes határszéli állomásokon a kivándorlási irodák megnyitását. Ennek folytán a Fiume kikötőből történő kivándorlás Csáktornyán kívül Pancsova, Újvidék, Gombos és Gyékényes határállomásokon keresztül is lebonyolítható. — A főispán külön felhívja a szabadkai polgármester figyelmét a kiegészített körrendeletre,⁵⁵ az abban foglalt rendelkezések pontos betartására és ellenőrzésére.

A kormány részéről pedig 1913. dec. 2-án újabb sajnálkozás:⁵⁶ „A múlt évszázad második felében megkezdődött és az Észak-Amerikai Egyesült Államok területére irányuló kivándorlás az utóbbi két évtizedben mindnagyobb arányokat öltött, úgy hogy a kivándorlók száma ezidőszent évenként átlag az egyszázazret jóval meghaladja”. — A szabadkai városi tanács ugyanakkor a következőket jelenti:⁵⁷ „Tekintettel arra, hogy a törvényhatóság területén a kivándorlók száma oly csekély, hogy a kivándorlás csökkentése végett hatósági intézkedéseket tenni szükségtelen (...).” Dr. Bíró Károly polgármester 1914. jan. 18-án bővebb magyarázatot fűz a tanácsi jelentéshez, és a belügyminisztert mintegy vigasztalva a következőképp tudósítja:⁵⁸ „Szabadka sz. kir. város az ő specziális viszonyainál — népének az anyaföldhöz ragaszkodásánál — és talán a város által követett birtok politikánál fogva is, eddig nem érezte a kivándorlás okozta károkat.

A hivatalos adatokból, de a közvetlen tapasztalatból nyert meggyőződéseim szerint is — a város területéről történt kivándorlások száma oly csekély (a múlt évben 6 útlevéllel 15-en vándoroltak ki), hogy a különösebb intézkedések megtételére ezidőszent indokot nem látok.

A saját hatáskörömben és a város illetékes hatóságai által is mindazonáltal a kivándorlás ügyét éber figyelemmel kísérem, illetve kísértetem, és

szükség esetén a körrendeletben lefektetett intenciók megvalósításáról gondoskodom.”

Annnyi bizonyos a szabadkai polgármester jelentésén érdemes elgondolkodni, főleg ami a város birtok-, illetve kisbirtokpolitikáját illeti.

Már 1878-ban a Magyar Kisbirtokosok Országos Földhitelegyesület létesítő bizottsága⁵⁹ által olyan irányú kezdeményezés történik, amely a későbbiek során valamelyest elősegíti a kisbirtokos osztály hitelviszonyainak rendezését. Hiteligényeit visszafizethető kölcsöntőkék nyújtásával elégítheti ki, amely csökkenti az ijesztő mértékben elharapódzott uzsorát. Habár a fenti egyesület (később Kisbirtokosok Országos Földhiteleintézete) még a századfordulón is igyekszik különböző újításokkal a kisbirtokosok sorsán könnyíteni, ennek ellenére országszerte fokozódik a kisbirtokosok tehermentesítése érdekében folytatott akció. A század elején egyes vármegyék körirataiban rámutatnak a kisbirtokos osztály válságos helyzetére, aminek következményeként „(..) vagy a vándorbotot veszi kezébe, vagy — ami még rosszabb — a szocializmus, helyesebben, ma már az anarkizmus karjaiba veti magát.”⁶⁰ Mind több gazdasági egyesület arról tájékoztatja a földművelésügyi minisztert, hogy a szövetkezetek létesítésével a birtokos „(..) nem juthat sem elég magas összegű, sem elég olcsó oly kölcsönhöz (..), mely tagadatlatlanul alkalmas volna arra, hogy az uzsora karjaiból kiszabadítsa, de egyáltalán nem elég arra sem, hogy eddig eladósodott birtokát tehermentesítse.”⁶¹

Kétségtől a szabadkai kisbirtokos-osztály is hasonló nehézségekkel küszködik, ám korántsem olyan fokozott formában, mint másutt Bácskában. Azonkívül Szabadka már a múlt század végétől kedvezményekben részesíti kisbirtokosait. Egyrészt a legeltetési díjak elhalasztásával⁶² könnyít sorsukon. Tudniillik a város a kelebiai, tavankúti, ludasi, sebesicsi stb. puszták közel ötszáz kisbirtokosának engedélyezi minden évben a kora tavasztól augusztus 16-áig terjedő időszakban a legeltetési adó elhalasztását. A társadalomban végbemenő folyamatok még a szabadkai hatóságot is meggyőzik e kedvezmények szükségességéről. A javadalmi hivatal 1900. máj. 5-én egyebek között a következőket jelenti⁶³ a tanácsnak: „(..) a házipénztárba is több befolyik, ha a tek. Tanács a halasztást megadja, mert nincs mitől tartani. Azonkívül a socializmus minden évben úgy is terjed, ennek meggátlása végett, úgy a mostoha' viszonyok, továbbá a sertésvész előidézett nyomort találok méltányosnak, hogy a tek. Tanács a fent felsorolt bajok okáért a halasztást ezen embereknek kegyesen megengedje”.

Szabadka más téren is igyekszik a társadalmi állapotokon könnyíteni: 1900-ban 6000 koronát szavazott meg az ínségmunkára.⁶⁴ A téli hónapok sok mezei munkásnak kiüríti élelőkamráját. A város ezért különböző közúti, gazdasági és egyéb közmunkával, 1904-től munkástelepek létesítésével⁶⁵ stb. óhajtja az 5—6000 létszámú⁶⁶ mezei munkás téli foglalkoztatását és ezzel párhuzamosan a szocialisztikus mozgalmat, a munkanélküliséget, a kivándorlást stb. enyhíteni.

Az elmondottak alapján láthatjuk, hogy Szabadka hatóságának általában sikerül évtizedeken keresztül megakadályozni a tömegesebb kívándorlást, ám nem úgy a munkanélküliséget és a munkásmozgalom térhódítását.

Jegyzetek

- ¹ A Szabadkai Történelmi Levéltár (A továbbiakban: Levéltár), Magisztrátus 507/AEC. 1853
- ² Levéltár, Bezirksamt 465/1854
- ³ Levéltár, Városi tanács 4494/polg. 1863
- ⁴ Uo.
- ⁵ Levéltár, Városi tanács 3811/polg. 1863
- ⁶ Levéltár, Városi tanács 4885/polg. 1863
- ⁷ Levéltár, Városi tanács 848/polg. 1866
- ⁸ Levéltár, Városi tanács 4241/polg. 1863
- ⁹ Levéltár, Városi tanács 1872/polg. 1866
- ¹⁰ Levéltár, Városi tanács 2004/polg. 1866
- ¹¹ Levéltár, Városi tanács 2285/polg. 1866
- ¹² Levéltár, Városi tanács 2000/polg. 1867
- ¹³ Levéltár, Városi tanács 3520/polg. 1867
- ¹⁴ Levéltár, Városi tanács 5274/polg. 1869
- ¹⁵ Levéltár, Városi tanács 5278/polg. 1869
- ¹⁶ Levéltár, Városi tanács 5141/polg. 1881
- ¹⁷ Levéltár, Városi tanács 4148/polg. 1888
- ¹⁸ Levéltár, Városi tanács II. 396/1885; 13380
- ¹⁹ Šandor Mesaroš, Radnički pokret u Bačkoj od formiranja socijaldemokratske partije Ugarske do kraja prvog svetskog rata (1890–1918), Novi-Sad, 1975., 37. (A továbbiakban Mészáros Sándor i. m.)
- ²⁰ Mészáros Sándor i. m. 110.
- ²¹ Levéltár, Városi tanács 11472/polg. 1890
- ²² Levéltár, Városi tanács XIX. 162/1897; 8471
- ²³ Levéltár, Városi tanács XIX. 390/1897; 22194
- ²⁴ Levéltár, Városi tanács XIX. 202/1898; 9662
- ²⁵ Levéltár, Városi tanács XIX. 135/1898; 5368
- ²⁶ Levéltár, Városi tanács XIX. 135/1898; 10084
- ²⁷ Levéltár, Városi tanács, XIX. 136/1899; 20984
- ²⁸ Levéltár, Főispáni hivatal 443/1900
- ²⁹ Uo.
- ³⁰ Levéltár, 1029/el. 1900
- ³¹ Levéltár, Főispáni hivatal 497/1900
- ³² Levéltár, 1123/el. 1900 és Városi tanács XIX. 242/1900
- ³³ Levéltár, Városi tanács XII. 1037/1902; 12275
- ³⁴ Levéltár, Városi tanács XII. 1037/1902; 14446
- ³⁵ Levéltár, 293/el. 1902
- ³⁶ Uo.
- ³⁷ Levéltár, Városi tanács XIX. 100/1903; 8558
- ³⁸ Uo.

- ³⁹ Levéltár, Városi tanács XIX. 288/1903; 23360
⁴⁰ Levéltár, Városi tanács XIX. 288/1903; 6189
⁴¹ Levéltár, Főispáni hivatal 432/1904
⁴² Uo.
⁴³ Levéltár, Városi tanács XIX. 112/1904; 13951
⁴⁴ Levéltár, Városi tanács XIX. 112/1904; 13995; 17411
⁴⁵ Levéltár, Városi tanács XIX. 112/1904; 15894
⁴⁶ Levéltár, Városi tanács XXIII. 13/1905; 6260
⁴⁷ Levéltár, Városi tanács XIX. 124/1906; 11741
⁴⁸ Uo.
⁴⁹ Levéltár, Városi tanács I. 433/1901
⁵⁰ Levéltár, Városi tanács I. 188/1907
⁵¹ Levéltár, Városi tanács I. 188/1907; 9824
⁵² Levéltár, Városi tanács I. 188/1907; 15584
⁵³ Levéltár, 859/el. 1911; 602
⁵⁴ Levéltár, 859/el. 1911; 761
⁵⁵ Levéltár, 859/el. 1911; 859
⁵⁶ Levéltár, Városi tanács XIX. 103/1913; 32523
⁵⁷ Uo.
⁵⁸ Levéltár, 107/el. 1914
⁵⁹ Levéltár, Városi tanács XXIII. 13/1904
⁶⁰ Levéltár, Városi tanács XXIII. 9/1904; 10333
⁶¹ Uo.
⁶² Levéltár, Városi tanács XII. 699/1900
⁶³ Levéltár, Városi tanács XII. 699/1900; 8251
⁶⁴ Levéltár, Városi tanács XIX. 34/1900
⁶⁵ Levéltár, Városi tanács XIX. 173/1904; 22434
⁶⁶ Uo.

Duchamp „önarcképe”, a saját ruhadarabjaiba öltöztetett kirakatbaba az 1938-as párizsi Nemz. Szürrealista Kiállításon.

NEMZETKÖZI SZEMLE

Jakobsz István

FEGYVEREK FENYEGETÉSE

1.

Mégis folytatódik a fegyverkezési hajszá. Lesz-e háború a világűrben, Európában, vagy a világ más frontjain? Sokasodnak-e a lokális össze-tűzések, vagy pedig béke és biztonság uralkodik azokon a területeken is, amelyeken a helyi háborúkban már évtizedek óta az emberek száz-ezrei veszítik életüket? A nagyhatalmak és szövetségeseik gyakran ellent-mondó megállapításokat engednek meg maguknak, és ami még rosszabb, cselekedeteikkel is az erőszakot és a méltánytalanságot hirdetik. Az eurorakéták, az interkontinentális lövedékek elhelyezése és előállítása, a világűri fegyverkezés gondolata elmérgesítette az amúgy is bonyolult viszonyokat és vajmi kevés lehetőség nyílik a méltányos eszmecserére.

Az utóbbi időben azonban valamelyest változott a helyzet: a nagyhatalmak nyilván rádöbbenek arra, hogy a konfrontálódás politikája nekik sem hozhat eredményeket. Az Amerikai Egyesült Államok, a Szovjetunió és szövetségeseik azonban mégis nehezen tudják kieszközölni a békülékenyebb hangvételű eszmecsere folytatását, mert az utóbbi év-tizedekben, de főleg években, annyira kiélezték az egymás közötti viszonyokat, hogy a méltányos tárgyalások nehezen indulhatnak be. Annál inkább, mert nyilvánvaló, hogy a fegyverkezési verseny — részben a hatalmas kiadások, a befektetett dollár, illetve rubelmilliók miatt — a tehetetlenség törvénye szerint halad tovább. Valószínűleg ezért hangoztatják mindkét oldalon, hogy a fegyverkezési verseny nem állhat meg, sőt nem is szabad lépést vesztenie egyik félnek sem. A világűri fegyverek gyártását, az euró-, az interkontinentális rakéták telepítését és más haderő fejlesztését folytatni kell.

Mégis nagy meglepődést keltett a világon az a bejelentés, hogy a két nagyhatalom külügyminiszterei Genfben tárgyalóasztalhoz ülnek és a leszerelés lehetőségeiről, elsősorban az atomfegyverzet gyártásának korlátozásáról tárgyalnak. Meglepő volt az a hajlandóságuk is, hogy fölté-

telek nélkül ülnek a zöldasztalhoz és ezzel is igyekeznek lehetővé tenni, hogy a technológiai háborút a megbeszélések helyettesítsék.

Az első értekezés után valójában csak abban állapodtak meg, hogy a megbeszéléseket folytatják és kifejezésre juttatták meggyőződésüket, hogy az újabb eszmecsere hosszan tartó és kimerítő lesz. Viszont türelmesnek kell lenni, mert mint ahogyan Churchill is mondta: „Jobb beszélgetni, mint háborúzni.”

2.

A nagyhatalmi eszmecsere természetesen nem tegnap kezdődött. Hosszú története van, és illő emlékeztetni röviden, kivonatosan a tárgyalások legfontosabb mozzanataira, 1959-től napjainkig.

Abban az évben az Egyesült Államok és a Szovjetunió tíz más országgal együtt szerződést írt alá az Antarktisz fegyvermentesítéséről. Tulajdonképpen ezen a tárgyaláson kezdődött a két tömb közötti megbeszélések hosszú sora, mely tárgyalások hol eredményesek, hol pedig meddőek voltak.

A következő fontos esemény 1963 júnisában történt, amikor is Genfben megállapodás született a Moszkva és Washington közötti közvetlen (diplomáciai) kapcsolat létrehozásáról. Ugyanebben az évben, két hónappal később a két nagyhatalom és Nagy-Britannia Moszkvában megállapodott az atomkísérletek betiltásában, 1967-ben pedig ugyanezen országok képviselői kézjegyükkel látták el azt a szerződést, amely meghívót hivatott a világúri hadviselés előkészületeit. Például megegyeztek, hogy a Holdon nem szabad tömegpusztító fegyvereket fölszerelniük.

1968 júliusában a szuperhatalmak és még 59 ország szerződést írt alá az atomfegyverek gyártásának korlátozásáról és arról, hogy az atomot csakis békés célokra szabad fölhasználni.

És következett az 1969. esztendő, amikor a Szovjetunió és az Egyesült Államok képviselői Helsinkiben kezdeményezték az úgynevezett SALT-tárgyalások megkezdését. Ez az eszmecsere, mint ismeretes, a stratégiai fegyverzet korlátozására vonatkozott. A tulajdonképpeni megbeszélések a rákövetkező évben, 1970 áprilisában indultak be, Bécsben, és már akkoriban nyilvánvaló volt, hogy hosszan tartóak lesznek.

Érdemes megemlíteni 1971. szeptember 30-át, mert azon a napon Moszkva és Washington között fölszerelték az úgynevezett forró vonalat, a „vörös telefont”, amelyen a két nagyhatalom elnökei bármely pillanatban értekezhetnek egymással a kölcsönös és az általános érdekű problémákról. Az összeköttetést műbolygó segítségével létesítették és azóta is gyakran használják.

A rákövetkező esztendőekben több megbeszélésre került sor, például a biológiai fegyverek korszerűsítésének tilalmára, a SALT-tárgyalások serkentésére, az atomháború megghiúsítására vonatkozó vitákra. 1973-ban,

Bécsben a nagyhatalmak, valamint a NATO és a Varsói Szerződés országai eszmecsérét folytattak a fegyverkezési versengés lelassításáról, de tulajdonképpen az úgynevezett katonai egyensúly létrehozásáról.

Az újabb kori történelem emlékeztető dátuma 1975. augusztus elseje: Helsinki aláírták az európai együttműködési és biztonsági értekezlet záróokmányát. 35 ország állam- és kormányfői vettek részt a tanácskozáson, megállapítva, hogy az ókontinens békéjének és biztonságának szavatolása nélkül a nemzetközi béke és biztonság sem lehet tartós.

Természetesen ez volt a Kelet és a Nyugat közeledésének csúcspontja, és mint minden csúcs után, következett a hullámvölgy. A nagyhatalmi kontaktusok nem szűntek meg, a nemzetközi politikai és gazdasági viszonyok azonban már magukon viselték az elhidegülés jegyeit.

1979 júliusában viszont Európa és a világ még remélte, hogy a sokévi tárgyalások meghozzák gyümölcsüket: Bécsben az Egyesült Államok és a Szovjetunió fölújította az úgynevezett SALT-II tárgyalásokat, amelyek előirányozták, hogy a meglevő 2400 atomrakétát 1981-ig 2250-re csökkentsék. Korlátozni kellett volna az interkontinentális rakéták számát is, valamint a közép-hatótávolságú rakéták gyártását is. Sajnos, a SALT-II megállapodást a nagyhatalmak közül egyik sem cikkelyezte be, mert a szovjet csapatok 1979. december 27-én bevonultak Afganisztánba és ezzel megkezdődött a nagyhatalmi viszony rohamos romlása.

A kontaktusok viszont a leghevesebb vádaskodások éveiben sem szűntek meg. 1981-ben Genfben megbeszélések kezdődtek az interkontinentális rakétafegyverzet korlátozásáról, 1982-ben pedig a nagyhatalmak képviselői, ugyancsak Genfben, beindították az úgynevezett Start tárgyalásokat; ezeken a stratégiai fegyverzetről volt szó. Sajnos, gyorsan megszakadtak, mert a NATO-országok 1983 novemberében megkezdték a Pershing típusú közép-hatótávolságú rakéták hadrendbe állítását. A NATO fegyverkezési programja ezt már 1979-ben előirányozta.

Miközben a fegyverkezés körüli heves szócsata javában dúlt, 1984. január 17-én, Stockholmban, megbeszélések kezdődtek a leszerelésről. Ezek a tárgyalások gyakorlatilag a madridi utókonferencia (a maratoni értekezlet) viszonylag sovány eredményei miatt tevődtek át Svédország fővárosába. A 35 ország képviselői még egy próbálkozást tettek az európai megértés és biztonság helyreállítására. Valószínű, hogy a stockholmi értekezlet ténye is hozzájárult ahhoz, hogy 1984 márciusában, Bécsben, a szovjet képviselők visszatértek az európai csapatcsökkentési tárgyalásokra, majd pedig három hónappal később, szintén az osztrák fővárosban, nagyhatalmi eszmecsere kezdődött a világűri fegyverek soráról. Megállapodtak abban, hogy az év június 29-én, valamint szeptemberben részletesen megvitatják a stratégiai interkontinentális és műhold-elhárító fegyverzet felszerelésének kérdését.

1984 szeptembere valószínűleg piros betűkkel íródik majd a naptárakba, hiszen Gromikó szovjet és Shultz amerikai külügyminiszter együttesen megbeszélést folytatott Reagan elnökkel, megegyezve, hogy foly-

tatják a két nagyhatalom évek óta befagyasztott megbeszéléseit a leszerelésről. Gromikó és Shultz valóban találkoztak 1985. január 8-án, Genfben.

3.

A nagyhatalmi megbeszélések kivonatos kalendáriumuk is azt mutatja, hogy az eszmecsere a nehézségek ellenére sem szűnt meg, és bármennyire is nehezen alakultak a dolgok, a világközösség nyomása, az aggasztó politikai és gazdasági helyzet minduntalan rádöbbsentette a világ legbefolyásosabb országait arra, hogy katonai, gazdasági és politikai erejük-nél fogva különleges felelősség terheli őket a nemzetközi béke és biztonság szavatolásáért. Valószínűleg ez a fölismerés és a tényleges, vagy a vélt erőegyensúly megteremtése eredményezte, hogy hajlandóknak mutatkoztak föltétel nélkül tárgyalóasztalhoz ülni.

A genfi eszmecsere eredményeit természetesen különbözően magyarázzák a tömbállamokban. Az Egyesült Államokban hangoztatják, hogy sorsdöntő fontosságú megbeszélések folytak, hogy a Szovjetunió kénytelen volt elfogadni a Nyugat föltételeit. Moszkvában ezzel szemben figyelmeztetnek arra, hogy a Szovjetunió engedélyt tett a másik nagyhatalomnak, jó indulatát tanúsította, amikor ismét tárgyalóasztalhoz ült. Bizonyos azonban, hogy mindketten tudatában vannak a tárgyalások nélkülözhetetlenségének, és noha még nagyon sok nyílt kérdést kell megoldaniuk, érdemesebb békében, mint háborús hangulatban tárgyalni a közös problémákról. A genfi eszmecsere nem tekinthető 180 fokos politikai fordultnak: csupán beindította a további megbeszélések láncolatát.

Minden országnak továbbra is megvannak az ütőkártyái. A Szovjetunió birtokolja egyebek között az interkontinentális atomrakéták háromnegyedét, míg az Egyesült Államok e fegyvereknek csak 25 százalékát mondhatja magáénak. Ezért is sikerült engedélyt kapnia Reagan cinöknöknek a kongresszustól, hogy 1,8 trillió dollárt fordítsanak az elkövetkező öt évben a rakétafegyverkezésre. Reagan első mandátumának végén azonban az Egyesült Államoknak csak annyi interkontinentális atomrakétája volt (2100) mint amennyivel 1980-ban rendelkezett. Időközben — amerikai adatok szerint — a Szovjetunió 5200-ról 5600-ra növelte az interkontinentális hordozórakéták atomöltetének számát. Igaz, hogy a szovjetek sohasem közölték fegyverzetük tényleges számát, tehát nehéz megállapítani, hogy milyen erőt képviselnek. Föltételezhető, hogy a Szovjetunióknak 18000—41000 atomöltete van, míg az amerikaiaknak csak 26 000. Tény, hogy mindkét ország tetemes összegeket fordít az atomfegyverzet tökéletesítésére. Ezt mutatja, hogy Amerikában a kongresszus korábbi tiltakozása ellenére jóváhagyták az MX interkontinentális rakéták kikísérletezését, továbbá tervezik ezer Minteman típusú lövedék hadrendbe állítását.

Mindehhez hozzá kell számítanunk a Trident és a Trident—1 típusú

atom-tengeralattjárók fegyverzetét, továbbá a nagy hatósugarú katonai (atom) szállító repülőgépek gyártását stb. A B—52 az FB—111 repülőgépek tekintetében az amerikai stratégiák előnyre számítottak a Szovjetunióval szemben, de tudatában vannak annak, hogy a másik nagyhatalom szintén folytatja a kísérleteket, a fegyverzet korszerűsítését. A Pentagon szakértői biztosra veszik, hogy a Szovjetunióknak is van olyan minőségű és jellegű rakétája, mint amilyen az MX. És továbbra is figyelembe kell venni a közép-hatótávolságú rakéták, a Pershingek és a szárnyas rakéták, valamint az SS—20 szovjet rakéták létszámának növelését, ami azt mutatja, hogy a világon úgyszólván minden talpalatnyi földet belőttek már.

Miután pedig a fegyvereket, sajnos, azért gyártják, hogy egy napon be is vessék őket, a félelem egyensúlya — ha fönnáll —, úgy látszik, még nem szavatolja a nagyhatalmi biztonságot. A Nyugat és a Kelet a maga részéről hangoztatja, hogy nem folyadodik „az elsőcsapásmérés-hez”, de mégis alkalmazza a megfélemlítés módszerét. Ennek legújabb megnyilvánulása a világűri fegyverkezés, vagy ahogyan még nevezik: a csillagháború. A NATO stratégiai védelmi rendszernek tartja, és bíznak benne, hogy a jelenlegi atomstratégia szükségtelenné válik, ha a világűrben katonai fölényre tehetnek szert. Persze a másik nagyhatalom sem nézi tétlenül ezeket a készülődéseket.

Ezért is forgott minden három kérdés körül Genfben: első helyen szerepelt a világűri fegyverkezés, azután az interkontinentális rakéták gyártása, továbbá az eurórakéták és az úgynevezett konvencionális fegyverzet korszerűsítése, mely utóbbit nem íktatták be hivatalosan a tárgyalások programjába.

4.

Jellemző a mai világra a konfrontálódás és a békülékenység hullámozása. Mert tartósan aligha folytatható az összekülönbözés politikája. Megannyiszor megismétlődik a régi módszer. Az utóbbi évtizedekben ugyanis mindahányszor szemtanúi lehettünk a következőknek: amikor egyik vagy másik nagyhatalom vélt vagy tényleges erőfölényre tett szert, mindig tárgyalásokat ajánlott a másiknak. Ezzel szemben elterelte a háborgó világközvélemény figyelmét a fegyverkezési hajszára folytatásáról, részben pedig lehetővé tette a szuperhatalmak közötti kontaktusok bizonyos rendezését, vagy újrafelvételét. Soha egyikük sem feszítette túl a húrt: a játékszabályokat mindegyikük tiszteletben tartja, még akkor is, ha a látszat mást mutat. Most, amikor megértek a fegyverkezési és egyéb viszonyok részletes megvitatására, a nagyhatalmak ismét a dialógust választották.

Külön fejezetet érdemel az európai háborús hangulatkeltés, aminek kedvezőtlen hatását már évek óta mindannyian érezzük. A nagyhatalmi stratégiák terveiben az óvilág továbbra is jelentős helyen szerepel, még

ha az utóbbi időben kevés szó is esik az európai fegyverkezési viszonyokról, kivéve az euróakéták huzavonáját. De a tervezés folyik. Erre lehet következtetni Rogers amerikai tábornok, a NATO főparancsnokának tervéből, amelyet a NATO külügyminiszterei 1984-ben, Brüsszelben tartott találkozásán is elmondott. Ismeretes, hogy a Pentagon meghatalmazásával utazott erre az értekezletre, és az is, hogy a Pentagon a globális stratégia kidolgozásakor a legtöbb figyelmet a NATO erősítésére és feladatainak körülhatárolására fordítja. Európa tehát továbbra is döntő fontosságú összetevője az úgynevezett globális stratégiának, hiszen ezen a területen a NATO és a Varsói Szerződés hadereje úgyszólván egymás mellett sorakozik fel. Nyilvánvaló tehát, hogy egy esetleges fegyveres konfrontálódás pillanatában az óvilágban folya a döntő csata.

Az európai katonai szakértők nyomatékkal hangsúlyozták, hogy nem szabad tétlenül szemlélni a tömbhadvezetés kívánalmait és módszereit. Ezért is változtatták meg már többször a katonai stratégiát. Az új és korszerű fegyverek hadrendbe állításával természetesen kifejezésre jutott az erőviszonyok megváltozása is.

Például, amikor a NATO haderejét atomfegyverekkel látták el, bevezették az úgynevezett „tömeges megtorlás stratégiáját”. Amikor pedig a két tömb között ismét helyreállt a katonai egyensúly (!), módosították a módszereket és az úgynevezett „rugalmas visszavágás” tervét helyezték előtérbe, azaz előírányozták, hogy csak akkor vetik be az atomfegyvereket, ha a helyzet ezt megköveteli, revansként.

Miután azonban a fegyverkezés egyre tökéletesebb atomfegyverekkel gazdagodott, a nagyhatalmak mind komolyabban veszik fontolóra az atomfegyver bevetésének tényleges lehetőségét. Az erőviszonyok ugyanis úgy alakultak, hogy tulajdonképpen egyik félnek sincs sok esélye túlélni az atomháborút. Ez persze nem jelenti azt, hogy bármelyikük is letesz az atomfegyverek tökéletesítéséről és az atomháborúval való fenyegetőzésről, de szinte biztosra vehető, hogy nem kell közvetlenül tartanunk egy olyan szélsőséges konfrontálódástól, amelyben az atombomba elsődleges szerepet töltene be.

A stratégiaváltozás viszont megkövetelte, és a jövőben is megköveteli majd az újabb lehetőségek föl kutatását. Ezek közé tartozik egyebek között a világűri fegyverek előállítása és ugyanakkor egyfajta visszatérés a konvencionális fegyverekhez.

Rogers tábornok Brüsszelben a múlt év novemberében ezzel a tervvel állt elő: a nyugati szövetségesek Európában arra készüljenek fel, hogy az esetleges támadót a hátszágban tegyék ártalmatlanná. Tehát a frontvonal mögött 400—500 kilométernyire kell döntő támadást indítani ellene, az esetben alkalmazni kell a részleges atomcsapást is, tehát el kell vágni az utánpótlási vonalakat, és ily módon megadásra kényszeríteni a frontokon összpontosított haderőt is. Bár az esetleges harmadik világháborúban aligha lesznek a szó szoros értelmében vett frontok.

A konvencionális fegyverek fejlesztése ezek szerint újabb lendületet

vesz majd, és féltő, hogy politikai szempontból is lehetővé teszik a nagyobb nyomást. A klasszikus fegyverekkel folytatandó háború ugyanis nem alakul át kötelezően világháborúvá, tehát az ellene tanúsítandó nemzetközi tiltakozás, ellenállás is szétforgácsolható azzal a magyarázattal, hogy a hadműveletek csak egy meghatározott térség ellen irányulnak, tehát más területeken nem kell beavatkozniuk.

Ez a stratégia azért is veszélyes, mert — noha az atomháború lehetősége mindig jelen van — klasszikus hadviselés esetén az atomfegyvertől való rettegetés nem biztos, hogy visszaretenti a támadási parancs kiadásától az elvakult erőket.

Új, vagy régi módszerek, mindegy — alkalmazásuk mindenképpen káros lenne, s a velük való fenyegetőzés megszüntetése épp oly szükséges ma, mint a múltban volt.

5.

De mintha mi sem történt volna, a fegyverkezés folytatódik, pedig a nagyhatalmak genfi eszmecséréje már-már bizalmat és reményt keltett. Shultz és Gromiko amerikai, illetve szovjet külügyminiszter, mint mondtuk, kifejezésre juttatta az egyesült Államok és a Szovjetunió készségét, hogy érdemi tárgyalások keretében megoldást keres a fegyverkezési hajszára megfékezésére.

Ez az eszmecsere, akárcsak a márciusra tervezett szakértői szintű folytatás, mindenképpen hasznos, márcsak azért is, mert mutatja, hogy a húr valóban pattanásig feszült.

És mégis éppen úgy folyik a fegyverkezési hajszára, mint a genfi találkozó előtt. Ami Európát illeti, a rakétaválság tovább gyűrűzik. A nyugatnémet parlament a lefolytatott vitában elfogadta a közép-hatótávolságú rakéták elhelyezéséről szóló döntést. Lehet, hogy a nyugatnémet politika, az Egyesült Államokhoz való fenntartás nélküli ragaszkodás nélkülözhetetlenné tette az eurórakéták további felállítását az NSZK területén, bizonyos viszont, hogy újabb belső feszültséget okozott: egymást követik az amerikai és NATO létesítmények elleni merényletek. Olaszországban már régen úgy döntöttek, hogy hadrendbe állítják a cirkálórakétákat, Hollandia és Belgium, más NATO-országokhoz hasonlóan szintén beadta a derekát. Ha pedig Nyugat-Európában végleg felszerelik ezeket a fegyvereket, valószínű, hogy a keleti tömb sem másítja meg elhatározását és hasonló védelmi-támadó rendszert épít ki területén.

Ezzel egyidőben az Egyesült Államokban folytatódik az MX interkontinentális rakéták előállítására, s jöllehet a kongresszus egynegyedével kevesebb lövedék gyártását hagyta jóvá, mint ahogyan azt Reagan elnök követelte, ezek a fegyverek mégis bekerülnek az Egyesült Államok fegyvertárába. Mint ahogyan a Szovjetunió is kikísérletezte már hasonló jellegű rakétáit.

Ami pedig az úgynevezett világűri háború aggasztó előkészületeit illeti, magas rangú amerikai tisztségviselők nem rejtik véka alá szándéku-
kat, hogy az effajta fegyverkezés lankadatlan hévvel folytatódjék. A kísérleteket viszont nem szakítja meg az ellentábor sem, újabb hatalmas összegeket fordít rá. Az úgynevezett félelem egyensúlyát tehát most már nemcsak itt a Földön, hanem a magasabb régiókban is meg kell terem-
teni. Hogy a szó szoros értelmében Damoklész kardjaként függjön az emberiség felett.

6.

Van azonban ennek a rohamos fegyverkezésnek egy jó oldala is: bár-
hogyan vesszük is, a tudomány fejlődését is szolgálja. A múltban nem
egyszer megtörtént már, hogy a haditechnika tökéletesítése megannyi
olyan ipari (forradalmi) sikert hozott, amit később az úgynevezett pol-
gári életben is eredményesen alkalmazni lehetett. Van egy olyan magya-
rázat is, hogy a technika, a kémia, a fizika, az orvostudomány legna-
gyobb sikerei, legalábbis manapság, jószerivel a katonai célú vizsgáló-
dások eredményei. Sajnos, csak nagysokára jutnak el a polgári alkal-
mazásig.

A kísérleteket, s így a világűri fegyverzettel kapcsolatos tudományos
kutatásokat nyilván senki sem fogja megszüntetni, mert említettük már,
hogy rengetegbe kerülnek, katonák, tudósok, tíz- és százezreit foglalkoz-
tatják itt a Földön, s ez a legkorszerűbb technikai berendezések alkal-
mazását igényli, új infrastruktúra létesítését tette és teszi szükségessé —
a tehetetlenség törvénye is azt diktálja, hogy a robogó mozdonyt nagyon
nehéz lefékezni. Sajnos, csak az a kérdés, hogy mennyire lehet nemzet-
közi ellenőrzés alá vonni a kísérletek, a világűri fegyverzettel kapcsolo-
latos tudományos kutatások eredményeit és alkalmazását. És milyen
mértékben lehet felhasználni a földi élet javítására a tudományos ku-
tatások bizonyos vívmányait.

Hogy ne a rombolást, hanem az építést szolgálják.

Lovas István

POKOLGÉPET HELYEZTÜNK ÖNMAGUNK ALÁ*

„Az atomnagyhatalmak olyan szerkezetet helyeztek el Földünkön, amely bármely pillanatban felrobbanhat és megsemmisítheti az egész emberiséget, egész planétánkat.” — Ezzel a képletes megfogalmazással érzékeltette Marek Tee, az Oslói Bék kutató Intézet szakembere, hogy milyen veszélybe hozta a világot a nagy erejű pusztító fegyverekre, a fegyverkezési versenyre, az úgynevezett erőegyensúlyra épülő — és ahogyan a cavtati kerekasztal-értekezleten mások is fogalmaztak — üveglábakon álló béke. Mi tagadás, az erőegyensúlynak köszönhető nagymértékben az, hogy immár 40 éve nem tört ki a nagy, világméreteket öltő háború. Az úgynevezett viszonylagos béke körülbelül kétszer annyi ideje tart, mint az első világháború után. Ebben szerepe van az egymást megfélemlítő borzalmas pusztító erejű fegyvereknek, főleg az atomfegyvereknek.

A normális emberi ész meghaladó fegyverkezési versengés, azonban olyan óriási mennyiségű fegyver és robbanóanyag gyártásához és felhalmozásához vezetett, hogy jelenleg az emberiség valóban fantasztikus méretű puskaporos hordón, vagy inkább pokolgépen ül és él, olyan pokolgépen, amelyet Marek Tee szavai szerint a nagyhatalmak már aktivizáltak, s amely az utolsó másodperceket ketyegi.

A cavtati Szocializmus és háború elnevezésű kerekasztal-értekezleten a világ haladó gondolkodású társadalomtudományi szakemberei, kutatói és tudósai fejtették ki gondolataikat, mondták el véleményüket az emberiséget fenyegető világégés bekövetkezésének lehetőségéről. Mindannyian békeharcosok, a békemozgalmak tagjai, békemozgalmi intézetek vezetői és munkatársai. Hangjuk drámai, tiltakozó és főleg riasztó volt. Mert mint mondták, végső ideje ráébreszteni az emberiséget saját helyzetére, kimozdítani a közönyből, abból az apátiából, amely arra alapozik, hogy a fegyverek gyártása és az esetleges háború kitörésének lehetősége tőle nem függ, mások, a politikusok és a katonák döntenek róla. Tehát nincs más hátra, mint belenyugodni sorsába. Ennek a közönynek

* A Cavtatban megtartott Szocializmus és háború című kerekasztal-értekezlet kapcsán.

a megtörésére hozták fel Cavtatban azt a sok riasztó, sőt elrettentő adatot az emberiség teljes elpusztításának veszélyéről.

Feledékeny és rossz tanulók vagyunk

Luo Zhaohong, a kínai béketörekvések képviselője Cavtatban valószínűleg nem a számok teljes pontosságának igényével, hanem inkább csak összehasonlításként szólt arról, hogy az első világháborúban 10 millió ember vesztette életét, a másodikban pedig háromszor ennyi, vagyis több, mint 30 millió. Ken Koast, a londoni Russel alapítvány igazgatója a két legutóbbi világméretű tömegmészárlás szemléltetésére azt említette meg, hogy a verduni front körülbelül 30 kilométeres szakaszán, mindössze 8 kilométeres előrenyomulás, félmillió ember életébe került, a Somaí-nál vívott nagy ütközet pedig több mint egymillió emberéletet követelt. Alig 20 év alatt azonban, az emberiség elfelejtette ezt a leckét, s következett a még borzalmasabb második világháború.

Koast adatai szerint ebben körülbelül 6 millió lengyel, 20 millió szovjet, 1,5 millió jugoszláv, több mint 1,5 millió japán, 600 000 francia, 300 000 olasz, ugyanennyi amerikai és 362 000 angol vesztette életét. Koast külön szólt az értelmetlen és barbár bombázásokról, amelyek végső soron nem befolyásolták a háború kimenetelét, de borzalmas pusztítást okoztak és rengeteg emberéletet oltottak ki. 1945. március 8-án, Tokió bombázásakor 83 000 polgár halt meg, 21 000-rel több, mint Nagy-Britanniában az egész háború idején. 1945-ben Drezdában a légitámadásnak 135 000 áldozata volt, vagyis 5000-rel több, mint a hirosimai atomtámadásnak. Ezzel az adattal azt akarta bizonyítani, hogy az úgynevezett klasszikus fegyverek is ma már olyan tökéletesek, s olyan óriási a pusztító erejük, hogy nem sokban különböznek az atomfegyverektől.

Arról a bizonyos 40 éves világbékéről, amelyre sokan oly büszkén hivatkoznak, elmondta, hogy a koreai háborúban csak az északiak félmillió katonát és legalább másfél millió polgárt vesztettek. Pjongjangban a háború befejezésekor mindössze két ház maradt épségben, a lakoságnak pedig csak egyötöde életben. Indokínában az amerikaiak 13 millió tonna robbanóanyagot szórtak az ellenséges katonákra és polgárookra, ebből 6,5 millió tonnát a levegőből. Más szóval még egyszer annyi bombát dobtak le, mint Európában az egész világháború idején. Az említett 13 millió tonna robbanóanyag ereje 450 olyan atombombának felel meg, amivel Hirosimát bombázták. Napjainkban Irak és Iran között dühöng a háború, harcok folynak Afganisztánban és Kam bodzsában, az utóbbi két évtizedben két véres izraeli—arab háború zajlott le, s tovább tart az öldöklés Libanonban. Ez a mi békénk jelenleg.

Az atomháború az egész emberiség megsemmisítésével fenyeget

Marek Tee a két világháború és az utánuk következő háborúk borzalmainak ecsetelését követően kifejtette az értekezleten, hogy a harmadik, az atomháború valószínűleg az emberiség teljes megsemmisülésével végződne. Ez lenne az ember utolsó háborúja, amelyben nem maradna győztes. Az atomhatalmak olyan óriási mennyiségű robbanóanyagot halmoztak fel, hogy ma már a Földünkön élő minden emberre, beleszámítva a legkisebb gyereket is, 3,5 tonna ilyen anyag jut, vagyis minden 1000 emberre egy olyan atombomba, amely Hiroshimában 130 000 lakost azonnal megölt és még 200 000 ember halálát okozta a bombázás következménye.

Az értelmetlen fegyverkezési hajszára mutat az az adat, mely szerint egyetlen Poseidon típusú amerikai tengeralattjáró annyi atomtöltetű rakétát visz magával, hogy megsemmisíthetné az összes szovjet nagy és közepes várost. Úgyszintén csak két Delta—III típusú szovjet tengeralattjáró atomtöltetű rakétái elpusztíthatnák Amerika 200 legnagyobb városát. Közép-Európában 10 000 ilyen atomfej van jelenleg.

Mivel — szerencsére — eddig még nem került sor az atomfegyverek tömeges bevetésére, közvetlen pusztításuk és a nukleáris kisugárzás életveszélyes következményén kívül semmi mást nem tudunk erről a borzalmas pusztító „masináról”. A tudósok véletlenül jöttek rá például, hogy tömeges robbanás esetében felbomlana a sztratoszférában levő ózónréteg, amely a Napról származó ibolyántúli sugaraktól védi az életet a Földön, továbbá, hogy az atomrobbantással előidézett elektromágneses lüktető kisugárzás teljesen felboríthatná minden villamos berendezés működését, beleértve az irányításra, ellenőrzésre és közlekedésre szolgáló katonai rendszereket is. A legújabb kutatások eredménye arra figyelmeztet, hogy általános biológiai és klimatológiai katasztrófa következhetne be, az úgynevezett nukleáris tél, amely teljesen megsemmisíthetné az emberiséget. Arról van szó, hogy atomháború esetén, a nagy mennyiségű robbanásban olyan nukleáris porréteg keletkezne az atmoszférában, amelyen a napsugarak képtelenek lennének áthatolni, s emiatt a Föld úgy lehűlné, hogy örökös tél uralkodna rajta.

Az állandó fegyverkezési versenyben felgyülemlett rengeteg pusztító fegyver egyik legnagyobb veszélye az, hogy az aktivizáló rendszer meghibásodása miatt tulajdonképpen maguk a műszerek is indíthatnak atomháborút. Az ember által megteremtett számítógépek, és robotok tehát ellen fordulhatnak, s megsemmisíthetnék az egész bolygót, az egész emberiséget. A meghibásodott, teljesen automatizált kilövő rendszereket nem lehetne leállítani. Nem lenne rá idő, mert ma már olyan tökéletesek, hogy mindössze 8—12 perc múlik el a rendszer aktivizálása és a becsapódás között. Nem lenne idő arra, hogy jelezzék a másik félnek a meghibásodást, vagy esetleg a levegőben idejében felrobbantsák. A másik fél ugyanilyen mértékben automatizált műszerei szintén pa-

rancsot adnának a kilövésekre, s az atomháborút ekkor már nem lehetne elkerülni.

Ezért hangoztatták többen is Cavtatban, hogy az ember létének és haladásának érdekében nyomban le kell állítani a fegyverkezési versenyt, majd meg kell semmisíteni a pusztító atomfegyvereket. Igazi béke ugyanis csak nukleáris fegyverek nélkül lehetséges.

Ezt könnyű mondani, de egyáltalán nem könnyű megtenni. Mindenekelőtt azért, mert az úgynevezett erőegyensúlyon, vagyis a megfélemlítésen alapuló béke a fegyverkezési verseny állandó forrása és táplálója. Ténylegesen mind közelebb hoz bennünket a háborúhoz. Minthogy a két politikai tömb, illetőleg tömörülés fegyverei különböznek, nem azonosíthatók, szinte lehetetlen az összehasonlítás, a tényleges egyensúly mérése. Emiatt mindkét tömb, vagy legalábbis ezek vezető országa úgy érzi, hogy lemaradt vagy lemarad, ha nem fokozza, a fegyverek gyártását. A fegyvergyártás pedig hosszú és állandó folyamat, s megszakítás nélkül nagy beruházásokat igényel.

Mi sem bizonyítja ezt meggyőzőbben, mint az, hogy a két táborban körülbelül félmillió tudós és mérnök, mintegy 70—80 milliárd dolláros évi költségvetéssel kutat új fegyverek után. S minthogy egy új fegyver kifejlesztéséhez átlag 10—15 évre van szükség, a kutatás folyamatos. Mire megszületik az új fegyver, már feltételezik, hogy az ellentábor kifejlesztette, vagy rövid időn belül kifejleszti ellenfegyverét, esetleg azonosan vagy hasonlóval maga is rendelkezik. Emiatt a kutatás, természetesen nem áll le, hanem tovább folyik, sőt mind jobban fokozódik. Érthető tehát, hogy a hadi technológia óriási ütemben fejlődik, s a katonák, illetőleg a technológián dolgozók új társadalmi rétege mind nagyobb befolyáshoz jut. Bizonyos becslések szerint már régóta igen jelentős mértékben diktálja a politikát is. Emiatt a harmadik világháború kitörésének legnagyobb veszélyévé vált. Katonai elitek jöttek létre, amelyek, szabály szerint a parlament megkerülésével döntenek a nemzetbiztonság legérzékenyebb kérdéseiről. Arra is van példa, hogy a kormány nevében hoznak döntést, anélkül, hogy akár csak értesítenék róla a kormányt vagy legalább a kormányfőt.

Honnan fenyeget a háború?

Érthető, hogy a társadalomtudósok, kutatók, békeharcosok, békemozgalmak tagjai és főleg vezetői nem nyugodhatnak, és nem is nyugszanak bele abba, hogy az emberiség tétlenül, a gyámoltalanság tudatától megbénítva hagyja, hogy sorsa úgy alakuljon, ahogy mások alakítják. Amint a cavtati kerekasztal-értekezleten többször is elhangzott, a haladó gondolkodású emberek legfőbb kötelessége rádöbenten az embereket arra, hogy igenis befolyásolhatják életüket, olyan irányba terelhetik a világ ügyeit, amilyen magának az embernek legjobban megfelel. Semmi esetre sem hagyhatják, hogy bekövetkezzék a legrosszabb, az önmegsemmisü-

lés. Ezért a tanácskozás központi témája az volt, hogy honnan fenyeget a háború lehetősége, és milyen okok válthatják ki. Ez alapvetően fontos, mert csak így lehet az okokat kiküszöbölni s a veszélyt elhárítani.

Minthogy az értekezleten valóban csak haladó gondolkodású tudósok és kutatók vettek részt, abban nem volt nehéz egyetérteniük, hogy jelenleg a világbékét az agresszív imperializmus, mindenekelőtt Reagan elnök kommunistaellenes politikája veszélyezteti legjobban. Arról viszont eltértek, sőt ellentétesek voltak a vélemények, hogy a kapitalista rendszerek magukban hordozzák a háború kitörésének veszélyét, a szocialista rendszerektől pedig idegen, velük össze nem egyeztethető a háború.

Engels a 19. században azt írta, hogy háború addig lesz amíg létezik kapitalista ország, azután már elgondolni is lehetetlenség lenne. A kapitalizmust pedig csak erőszakkal lehet megdönteni, s ebből az következik, hogy számolni kell az erőszakkal. A kapitalista országok reakciós vezetői ma is élnek ezzel a valamikori célkitűzéssel, s ijesztgetik lakosságukat azzal, hogy a kommunisták alapállása a fennálló rend erőszakos megdöntése, tehát minden eszközzel küzdeni kell ellenük. Engels és Marx meglátása és álláspontja helyes volt az akkori körülmények között. Ezzel szemben már Lenin megengedte nemcsak azt az elméleti lehetőséget, hanem gyakorlatot is, hogy szocialista országok alkalmazhatnak nagyhatalmi politikát, legalábbis addig, amíg fel nem fogják tévedésüket. Nem zárta ki még a háború lehetőségét sem a szocialista köztársaságok között. Ezt a lehetőséget a kapitalista maradványok átöröklődésével, a forradalmárok soraiban fennmaradt nacionalista és egyéb előítéletekkel magyarázta. Leninnek ez az álláspontja meglehetősen ismeretlen maradt, s idővel el is felejtődött. A Szovjetunióban még ma is él az a meggyőződés, hogy a szocialista országok között nem lehet háború.

Ezzel magyarázható, hogy a szovjet marxisták — Rumjancev, Arzumanyan, Korijonov és mások — olyan nagy hévvel támadták Kardeljnek a Szocializmus és a háború című könyvét. Ennek a könyvnek a tartalmáról és a megjelenésére való reagálásokról Aleš Bebler beszélt Cavtatban. Ebben a könyvben Kardelj egyebek között megállapítja, hogy a világháború kitörésének lehetősége most már nem kizárólag a kapitalizmus belső törvényszerűségeitől függ, hanem a szocializmus törvényszerűségeitől is. Amint mondta, a szocialista országok erősödésével fokozódik felelősségük is a békéért, növekszik az összes szocialista erők felelőssége. Ha ezek az országok helyes politikát folytatnak, akkor a béke erővé válhatnak, mint ahogyan a polgári társadalmak is mindinkább differenciálódnak, s a burzsoázia jelentős része is ma már békeszerető. A politikai rendszer tehát egymagában nem szabja meg, hogy egy ország a béke istápolója vagy a háború forrása lesz-e. Amint Kardelj említett könyvében állította, a szocializmus is lehet forrása az agresszív háborúnak, nem csak a múlt örökségének terhe miatt, hanem a szocialista társadalom egyéb strukturális sajátosságai miatt is. A belső összetartó erő hiánya, a hagyományok, a társadalmak közötti bizalmatlanság,

a fegyveres erőszak alkalmazásának hagyománya a belső politikai életben stb. minden társadalmi rendszerben objektív alapot nyújt az agresszív, terjeszkedő, nagyhatalmi politikának, nemzetközi téren. Erre vannak újabkori példák is.

Kardelj könyvének jobb megértéséhez, tézisei aktualitásának a felismeréséhez meg kell említeni, hogy a szovjet—kínai ellentétek kezdeti időszakában íródott, amikor a kínai kommunisták még nem közvetlenül, hanem rajtunk keresztül, vagyis áttételesen, minket bírálva támadták a szovjet politikát.

A szocialista országok egymás közti háborúi

Kardelj könyvét Cavtatban úgy is értelmezték, hogy a szocializmus fejlődésének elméleti kérdéseit taglalja. Mihail Baszmanov, a moszkvai Társadalomtudományi Akadémia tanára kijelentette, hogy a Szovjetunióban sem újak ezek a gondolatok, amelyeket Kardelj kifejtett, s mellékesen úgy vélte, hogy mindig hiba, ha két szocialista ország egymás ellen fordul, hogy ez összeegyeztethetetlen a marxista elmélettel, attól eltérő okok váltják ki, de minden eset külön elemzést kíván.

Az értekezleten tehát kimondták, hogy nemcsak Kelet és Nyugat összetűzésétől kell tartani, hanem a háború lehetséges Észak és Dél, vagyis a fejlettek és a fejletlenek, valamint Dél és Dél, illetőleg a fejletlenek, vagyis a fejlődők között és a szocialista országok között is. Göran Therborn nijmegeni (Hollandia) egyetemi tanár emlékeztetett arra, hogy korunk legvéresebb háborúja a fejlődőkhöz tartozó Irak és Iran között dúl. A szintén fejlődő Brazília, Argentína és Chile a fegyverek garmadát szállítja Dél országainak. Az éhezõ, vagy az éhezés határán levő országok hatalmas pénzeszközöket költenek drága, korszerű fegyverekre.

Késéskívül Monty Johnstone-nak, a Brit Kommunista Párt tagjának beszámolója váltott ki legélénkebb vitát a cavtati kerekasztal-értekezleten. Vitaindító beszámolójában ugyanis a szocialista országok egymás közti háborúit dolgozta fel. Meglátásai és megállapításai érthetően nem illenek bele abba az elméletbe, mely szerint a háború gyökere kizárólag az imperializmusban van, s annak megszűnésével nem is létezik majd. Az esetek felsorolása is vitára készítette a résztvevők egy részét, mert Csehszlovákia és Afganisztán megszállásáról, a kínai—szovjet határháborúról, Vietnam kambodzsai inváziójáról, továbbá Kína Vietnam ellen intézett fegyveres támadásáról szólt. Még inkább olajat öntött azután a tűzre, amikor a kiváltó okokat vizsgálva azt mondta, hogy a szóban forgó országok totalitárius rendszere (vagy legalábbis egyeseké), a szűk uralkodó réteg egyeduralkodó és hatalma tette lehetővé az említett háborúkat.

Néhány felszólaló nem találta értelmét az ilyen régi ügyek „előrán-cigálásának”, a csehszlovákiai résztvevők elítélték, hogy az eseményt

megszállásnak mondják, s megismételték országuk és pártjuk hivatalos értékelését, mely szerint az testvéri segítség volt, tájékozatlanságnak minősítve a beszámolóban elhangzott megállapításokat.

Kiderült azonban, hogy Johnstone közel sem olyan tájékozatlan, mint ahogyan a csehszlovák részvevők vélték, hisz, amint mondta, abban az időben éppen Prágában tartózkodott. A vitára pedig kétségtelenül jól felkészült. Nyomban elővette az akkori csehszlovák kormányának a néphez intézett nyilatkozatát s felolvasta. Ebben a kormány közli, hogy öt szocialista ország hadserege megszállta Csehszlovákiát, s felhívja a népet, ne tanúsítson ellenállást, mert a túlerővel szemben értelmetlen lenne a vérontás. Amint mondta, csak azért, a kormány józan ítélőképességének köszönhetőleg nem folyt vér a megszállás idején. Johnstone hangoztatta, hogy egyáltalán nem rossz szándékból, hanem csak azért dolgozta fel ezeket az eseteket, hogy tárgyilagosan feltárják a kiváltó okokat, az elkövetett hibákat, hogy minden szocialista országban idejében küzdeni lehessen ellenük. Mert csökkentik a békeharc hatékonyságát.

Mivel magyarázhatók ezek a háborúk és megszállások?

A vitában többen is megfogalmazták ezeket az okokat és körülményeket. Úgy tűnik, Bo Hamar, a svéd kommunisták baloldali pártjának titkára közelítette meg leginkább azokat az elemeket, amelyek a szocialista országok háborúit kiváltották. Amint mondta, az okokat két csoportra lehet osztani. Az egyikbe az olyan jellegű beavatkozások tartoznak, amilyen Csehszlovákia megszállása volt. Erről azt mondta, hogy a csehszlovák kollégák valószínűleg azért nem emlékeznek rá, mert 16 év nagy idő, s az ember könnyen felejt, ha feledni akar. Az emlékeket azonban felelevenítette egy azonos közelmúlti eset, Afganisztán megszállása. Hasonló volt a Szovjetunió és Jugoszlávia korábbi összeütközése is. Amint mondta, ezeket a szocializmus önkényes koncepciója és szektás gyakorlata váltotta ki, s emiatt gyökeresen változtatni kell mindkettőn, hogy a jövőben még ne ismétlődjenek. A határozott állásfoglalást kombinálni kell a demokráciával, a pluralizmussal, a különböző vélemények elismerésével.

Véleménye szerint egészen más jellegű fegyveres összeütközések azok, amelyek Vietnam és Kambodzsa, Vietnam és Kína, Kína és a Szovjetunió között történtek. Alapjában a nacionalizmus és az államok területi politikája robbantotta ki őket. Ezekben a háborúkban vagy összetűzésekben mindkét fél a másinak a terjeszkedési politikáját okolja, az ellenség terjeszkedési politikájának történelmi tapasztalatairól beszél. Még sem kísérlik társadalmi vagy politikai argumentumokkal magyarázni őket. Az igazi szocialista forradalomnak kell is, hogy legyen nemzeti jellege, de azt kombinálni kell az internacionalizmussal. Amint mondta, ez sikerült Jugoszláviának, és megítélése szerint Kubának.

Julios Setian, a Spanyol Kommunista Párt Központi Bizottságának

titkársági tagja ezt az értékelést még azzal egészítette ki, hogy az összetüzközések, akár háborúnak, akár intervenciónak vagy segítségnek nevezzük őket, mindig belső, nemzeti keretekben létrejött összetűzések internacionalizálását jelentik. Károsak a szocializmus jövőjére éppúgy, mint a békére nézve.

Vasile Secerras bukaresti egyetemi tanár úgy fogalmazott, hogy a szocialista országokban is vannak belső ellentétek, a fejlődés mai szakaszában a szocializmus történelmi korlátok között alakuló konkrét folyamat. Ez a szocialista országok viszonyában kapcsolódik a fejlettség különböző szintjéből a különböző katonai és politikai fejlődésből származó ellentétekhez és „asszimetrikus álláspontokhoz”. Szerinte ebben az értelemben beszélhetünk nacionalizmusról, az erőpolitika bizonyos negatív tendenciáiról.

„Az én pártom küzd azért, hogy a szocialista országok tartsák tiszteletben egymás szuverenitását, függetlenségét és a belső ügyekbe való be nem avatkozás elvét — mondta egyebek között —, küzd minden nemzet azon jogának tiszteletben tartásáért, hogy maga válassza meg a szocializmusba vezető útját, külön pedig azért, hogy a szocialista országok viszonyából iktassák ki az erőszak alkalmazását.”

Az el nem kötelezett békemozgalmak

Lilly Marcou párizsi békemozgalmi aktivista a mozgalom történetének áttekintésével igyekezett megvilágítani, miért formál jogot magának a Szovjetunió arra, hogy békeszeretőnek tekintse a világ, s hogy időnként a szocializmustól idegen módszerekkel beavatkozzon más szocialista országok belügyeibe. Emlékeztetett arra, hogy az Októberi Forradalom után ez az ország volt a világ egyetlen szocialista országa. Abban az időben a világforradalom bátyjának tekintették, a szovjet hadseregnek mint a világproletariátus fegyveres alakulatára néztek. Ekkor a proletariátus internacionalista kötelezettsége volt azért küzdeni, hogy a fiatal szocialista ország erősödjön és békében fejlődjön. Ez volt az akkori békeharc alapelve.

Amint mondta, az idők változtak, Moszkvában azonban lényegében megmaradt ez a fölfogás. Egyebek között erre vezethetők vissza az intervenciók, s — az amerikai imperializmuson kívül — ebben találhatjuk meg a Kelet és Nyugat leszerelésére vonatkozó tárgyalások kudarcát, annak okát, hogy ezek lényegében a süketek párbeszédévé váltak. Ennek ismeretében lesz érthetővé a cavtati kerekasztal-értekezleten részt vett szovjet küldöttek válasza Petra Kellynek, a németországi zöldek képviselőjének. Kelly ugyanis azt kérdezte, miért nem tiltakoznak a Szovjetunióban is a fegyverkezési verseny ellen, s miért nincs ott is olyan békemozgalom, mint Nyugaton. A válasz pedig az volt, hogy erre ott nincs szükség, a szovjet állam szocialista társadalmi berendezésű, s a szocializmussal összeegyeztethetetlen a háború. Illetőleg ott maga az állam,

annak megfelelő apparátusa és szervei küzdenek a békéért, a Szovjetunió békepolitikát folytat. Minek ez ellen tiltakozni?

Lilly Marcolí emlékeztetett arra, hogy a Moszkva irányításával s a kommunisták szervezésében megtartott 1948 és 1956 közötti békemozgalmi találkozók a Kominform szektás pecsétjét hordozták magukon. A béke híveit akkor arra szólították fel, hogy harcoljanak az imperializmus, a szociáldemokráciák és a titoizmus ellen. Jugoszláviát kizárták a békemozgalomból. Ironikusan hat, hogy Sztálin akkor, 1951-ben meghirdeti a mozgalom új irányzatát, a békés koegzisztencia elvét, mondván, hogy célja nem a kapitalizmus megdöntése és a szocializmus erőszakos helyébe állítása — mint korábban volt —, hanem a béke megőrzésének demokratikus céljaira korlátozódik. Ezt az elvet megerősítette az SZKP XIX. kongresszusán, 1952-ben. Erre alapozta célkitűzéseit a békemozgalom kongresszusa, 1952-ben, Bécsben.

A mai idők békemozgalma már rég nem csak a kommunisták ügye. A Szovjetunió elveszítette a valamikor ideális ország mítoszát, s maguk a kommunista pártok is különféleképpen tekintenek a békeharcra, a leszerelés kérdéseire. Az amerikai békemozgalomnak a vietnami háború befejezésében elért sikere, a Pershing rakéták telepítése ellen tiltakozó holland mozgalom eredménye és számos más eddigi siker azt példázza, hogy csak a tömeges, minden békeszerető embert befogadó, független mozgalomnak van ereje és lehet befolyása a világpolitikára, így a leszerelésre, illetőleg a fegyverkezési verseny leállítására is.

Amint Alekszandar Grlicskov mondta cavtati megnyitó beszédében, a világ fennállásának válságos pontjához értünk. Ez a felismerés egyben a béke megőrzésének legnagyobb esélye, mert a háború megakadályozásának egyetlen módja, hogy minden ember (politikai elkötelezettségére és vallására való tekintet nélkül), minden közösség tudatára ébredjen annak, hogy a háború áldozatává válhat, ha nem tesz meg mindent elkerülésére. Az egész világot átfogó békeharcnak milliós tömegeket kell mozgatnia, hogy rákényszerítse a hatalmon levőket a fegyverkezési verseny leállítására, majd a leszerelés elindítására. Szavai szerint az általános háború nem vezetne sem a kapitalizmusba, sem a szocializmusba, hanem az emberiség pusztulását idézné elő. Ezért a békemozgalmak mindent átfogó frontját kell szembehelyezni vele. Olyan mechanizmust kell kiépíteni, amely a béke megvalósulásához vezet.

A cavtati értekezlet egyik félreérthetetlen üzenete az, hogy csak az el nem kötelezett békemozgalomnak van esélye a tömegek széles körű mozgósítására.

Az igazságosabb gazdasági világrend is a békét szolgálná

Cavtatban több felszólaló is rámutatott a világbéke, a konfliktusok elkerülésének lehetősége és a fejlődő, a szegény országok helyzete között fennálló összefüggésre. Amint mondták, mértéktelen eladósodásuk s ez-

zel fejlődésük lassítása egy napon szintén robbanáshoz vezethet. Ez is olyan nagy problémája a világnak, mint a fegyverkezési verseny, ezért a békemozgalmak feladata is nyomást gyakorolni a fejlettek kormányaira, hogy nagyobb belátással és szolidaritással kezeljék ezt a kérdést. A fejlett társadalmak érdekében is.

Amint Anton Vratuša mondta, a nemzetközi viszonyok igen jelentős tényezői a békének. A világ minden országának zavartalan fejlődése, az a lehetőség, hogy maguk rendelkezzenek nemzeti jövedelmükkel nyújtja a világbéke anyagi alapját. Sokan azonban önrendelkezési jogukért, mások a külső hatások ellen kénytelenek harcolni.

A jelenlegi gazdasági világrend igazságtalan. Akkor keletkezett, amikor az újonnan felszabadult országok még gyarmatok voltak, tehát velük és érdekeikkel senki sem törődött. Senki sem kérdezte, hogy nekik mi felel meg, s ma ennek következményét érzik fejlődésükben, a mind nagyobb mértékben gyülemplő gazdasági nehézségeikben, ami a félelmetes méreteket öltő eladósodásukban csúcsosodik. Az el nem kötelezett és a fejlődő országok előterjesztették az új, igazságosabb gazdasági világrend tervezetét, de ez nem felel meg a gazdagoknak. A béke érdekében is küzdeni kell a protekcionizmus ellen, ami lehetővé teszi a szegények kizsákmányolását, az adósságok emberséges megoldásáért, az éhezés okainak elhárításáért és az éhezés határán levők, valamint az éhezők (számukat csak Afrikában 125 millióra becsülik) sürgős megsegítéséért. Ez esélyt nyújt a békemozgalom népszerűsítésére és terjedésére. „A háború kultúráját így válthatjuk át a béke kultúrájává” —, mondta Vratuša.

Ezenkívül még úgy, hogy a nemzetvédelmet társadalmasítják. Ahogyan Ajub Kucsuk rövid vitaindítójában mondta, a dolgozók minél teljesebb részvételével és egyben ellenőrzésével. Ily módon az ország védelmét — Tito szavai szerint — a munkásosztály szavatolja, más szóval a felfegyverzett nép. Amint Kucsuk kiemelte, ez a koncepció és szervezeti forma kizárólag védelemre alkalmas, támadásra nem. Az értekezleten nem egyszer mint jó példára hivatkoztak rá.

Jó lenne, ha minél többen követnék, azaz, ha védelmük megszervezése kizárná a támadást. Ez nagymértékben elejét venné a fegyverkezési versenynek, s természetszerűleg közelebb állna a békéhez, mint a mai, erőegyensúlyon alapuló koncepció.

A cavtati találkozó résztvevőinek a békéhez való hozzájárulási törekvését mutatja, hogy egy szűkebb munkacsoportot azzal bíztak meg: a palesztin mozgalom, Nicaragua és Mozambik (szintén jelen volt) képviselőivel együtt készítsenek akcióprogram-tervezetet, amelynek alapján segítséget és támogatást nyújthatnának ezeknek a mozgalmaknak.

KÖNYV- ÉS FOLYÓIRATSZEMLE

VAN-E KIÚT?

Jacques Attali: Tri svijeta, Globus, 1984

Az egész világot sújtó gazdasági válság már olyan régóta húzódik, hogy könyvtárakat kitevő elmélet született megmagyarázására, a kiút és a megoldás keresésére. Sőt már elkészültek az elméletek összegezésének, kritikai értékelésének és klasszifikálásának kísérletei is. Egyik ilyen, szerintünk nagy sikerű kísérlet, a Globus által a Novi svijet sorozatban kiadott könyv, Jacques Attali francia eredetiben 1981-ben megjelent: *Három világ* című könyve. A francia szocialista kormány egyik teoretikusának, Mitterrand francia köztársasági elnök egyik gazdasági tanácsosának nálunk most megjelent könyve azonban több csnél is. Sajátos kísérlet e válság megértésére és magyarázatára, sok tekintetben eredeti és mindenképpen gondolatokat ébresztő elméletnek a felvázolása. Elméleti kutatómunkájának eredményei vitathatók, könyvével kapcsolatban sok minden megkérdőjelezhető, de senki sem vitathatja el tőle azt, amit az utószó tömören így összegez: „Attali: *Három világ* c. könyve értékes hozzájárulás a modern világ válságának diagnózisához”.

A reaganomonica elméleti alapja

A válsággal kapcsolatos elméletek ismertetését Attali azokkal az

elméletekkel kezdi, amelyek a cserét tekintik elsődlegesnek. Szerintük: „Minden döntés a fogyasztás vagy a termelés anyagi eredményeivé alakul át, amikor egymással szembekerülnek az egyetlen helyen, ahol árukat és mennyiségüket megállapítják, a piacon. Ezt a szembekerülést nevezzük szabályozásnak, és a pénz közvetítésével történik.” A csere és a piac tényéből kiinduló elméletek egyik változata adja a ma uralkodó szemléletnek, a népszerűen reaganomonicának nevezett gazdasági elképzelésnek — amelyet Reagan amerikai elnök emelt a hivatalos politika szintjére és kényszerített rá az egész világra — elméleti alapját. Kiindulópontja a szembehelyezkedés az állam gazdasági beavatkozásával, mivel „a piaci gazdaság tiszta formájában képes a legjobb egyensúly megteremtésére” A másik változata az állami beavatkozásnak a keynesi közgazdaságtannal megteremtett elképzelése, amely ilyen vagy olyan változatban ma is tovább él.

Az effajta elméletek részletes bemutatását Attali Friedrich von Hayek koncepciójának ismertetésével kezdi, elsősorban annak fölvázolásával, hogy Hayek szerint a társadalom megszervezésének két lehetséges módja létezik, az egyik terv révén, amely szükség esetén még erőszak-

hoz is folyamodik, a másik pedig a társadalom spontán működése. Szerinte a szervezés első módjának minden kísérlete a gazdaságban válságot teremt. Konkrétan, az állam minden gazdasági döntése csakis kárt okozhat a társadalom természetes működésének. Ez az állami beavatkozás azon az illúzióan alapszik, hogy ily módon elősegíti a társadalom megszervezését, valójában azonban a terv nélküli szabad tevékenység hozza létre az ideális rendszert, amely minimumra szűkíti az erőszakot.

Ehhez a hayeki elképzeléshez kapcsolódnak az állami beavatkozással szembe forduló különféle elméletek, ugyanis már Hayek maga azt állítja, hogy a mostani válság annak következménye, hogy a világ ilyen árat kénytelen fizetni a kormányok második világháború utáni demagóg illúzióiért. Ezt kiegészítik az állami beavatkozással szembeszegülő különféle teoretikusok — akik közül John M. Buchanant, R. E. Wagnert és Reagan ismert tanácsadóját Milton Friedmant említi —, akik azt hirdetik, hogy a gazdaság csak azért került válságba, mert nem hatnak szabadon a piaci törvényszerűségek, tehát a válság leküzdésének leghatékonyabb módja a piaci törvényszerűségek visszaállítása. Szerintük az állam a legnagyobb kártevő a gazdaságban, tehát az elmélet legfőbb gondja az, hogy minimumra csökkentsék az államnak ezt a beavatkozását. Szerintük az állami beavatkozásnak csak egyetlenegy formája jogosult, mégpedig a pénzpolitika, az is azzal az elsődleges céllal, hogy letörje a munka árát, ha kell még a munkanélküliség révén is.

Attali a következőképpen foglalja össze az effajta elméleteket: „Különféle változataiban a liberalizmus azt igyekszik bebizonyítani, hogy csak a piac szavatolhatja az

eszközök optimális kihasználását és minden válság pusztán abból ered, hogy akadályozzák a piac akadálytalan működését vagy az állami beavatkozással, vagy véletlenszerű külső csapásokkal, vagy pedig annak képtelenségével, hogy pontosan előrelássák a jövőt. A válság megoldását tehát csakis a szabad piac törvényszerűségeinek helyreállítása hozhatja meg.” A fenti ismertetés után már csak röviden foglalkozik azzal a közgazdaságtannal, amelyet Keynes fogalmazott meg. Ennek az elméletnek meg a későbbi változatainak a kiindulópontja az, hogy a piaci törvényszerűségekből fakadó kereslet nem elegendő az eszközök teljes foglalkoztatásához, tehát külső tényezőkkel, állami beavatkozással növelni kell a keresletet, hogy fokozható legyen a termelés és elérhető a teljes foglalkoztatás. Ez az elmélet évtizedekig megszabta az államok politikáját és beleépült a jóléti állam koncepciójába mindaddig, amíg napjainkban majdnem teljesen vissza nem szorult a liberalizmus különféle válfajai előtt.

A marxizmus erőpróbája

Attali könyve meggyőzően tanúsodik arról, hogy a szerző jó kiindulópontot talált a különféle elméletek csoportosítására és egyben a bemutatására is. Ugyanakkor ez a kiindulópont lehetőséget ad a marxizmus rehabilitálására, a különféle egyéb elméletekkel párhuzamba állítására, hogy ily módon a marxizmus egyenrangúvá váljon a megoldáskeresés különféle változataival. Szerinte a különbség onnan ered, hogy az egyik vagy a másik elmélet mit tekint kiindulópontnak. Eszerint a cseréből kiinduló elméletekkel szemben a marxizmus a termelésből indul ki. Elsősorban azt veszi figyelembe, hogy a társadalom és a

világ nem egyszerűen a csere törvényszerűségeinek engedelmeskedő környezet, hanem a természeti gazdaság birtoklásáért és fölhasználásáért vívott szörnyű küzdelem színtere. Tehát nem a cseréből kell kiindulni, hanem figyelembe kell venni a társadalmi csoportok szerepét a termelés folyamatában, és tanulmányozni kell azokat a hatalmi viszonyokat, amelyek meghatározzák a javak termelését és cseréjét egyaránt. Bevezetőként ismerteti Marx válságelméletét, amely a válságokban a felhalmozott ellentétek erőszakos megoldásának formáját látja, a leglényegesebb ellentétnek pedig a tömeges szegénysége és korlátozott fogyasztása meg az állandó növekedésére törekvő kapitalista gazdaság közötti ellentmondást tekinti. Hozzáfüzi, hogy Marx ugyan nem hitte, hogy a gazdasági válság önmagától megdönti a kapitalizmust, mert tudta, hogy erre csakis az osztályharc képes, de mégis arra számított, hogy az 1848-as válság legalább egy országban véget vet a kapitalizmusnak. Ez a jóslat nem következett be, hanem a kapitalizmus átalakult, megvalósítva négy olyan újdonságot, amelyek közül Marx csak az első kettőt láthatta előre: a tőke koncentrációját a szakszervezeteket, a technobürokraták új osztályát és a technobürokratikus tőkés államot.

A marxi válságelmélet ilyen ismertetése adja meg az alapot ahhoz, hogy egyenrangú elméletként ismeresse a válsággal kapcsolatos különféle mai marxista elképzeléseket. Ezeket a különféle elméleteket aszerint csoportosítja, hogy egyetlenegy országot vagy a világ gazdaságot veszik-e tanulmányozásuk alapjául, de mindkét csoporton belül is két-két iskolát különböztet meg és ismertet. A válságot egy-egy ország határain belül vizsgáló különféle marxista elméletek egyik iskolájának

azt tekinti, amely abból indul ki, hogy a kapitalizmus mai válsága az utolsó és legvégső válság, amely véget vet a kapitalizmusnak, ami miatt ezt az iskolát a katasztrófa marxizmusának nevezi, a másik iskola ezzel szemben azt vallja, hogy a kapitalizmus képes megoldani válságát, ha csak az osztályharc nem kényszeríti rá a társadalmat a gyökereiből való változtatásokra, ezt az iskolát ő neomarxizmusnak nevezi. A kapitalizmus végső válságát hirdetők közül először a Francia Kommunista Párthoz kapcsolódó marxistákat, különösen Anicet Le Pors-t, ismerteti, akik Lenin elméletét folytatva próbálnak magyarázatot adni a kapitalizmus mai válságára. Abból indulnak ki, hogy Lenin a kapitalizmust három egymástól válságokkal elválasztott fázisra osztotta: a XVIII. században volt a primitív kapitalizmus, a XIX. században a kereskedelmi kapitalizmus és a XX. században a monopol kapitalizmus. Ezen túlmenően a kapitalizmusnak eme utolsó fázisát ők még két részre osztják: egyszerű monopol kapitalizmusra 1900–1930-ig és állami monopol kapitalizmusra 1945 után. Ebben a mostani szakaszban a válságot szerintük az váltja ki, hogy a kapitalizmus képtelen egyidejűleg növelni a profitot a munkabérek leszorításával és olyan keresletet teremteni, amely piacot adna a megnövekedett termelésnek. Ebből az állandó válságból csakis a hatalmi viszonyoknak a munkások javára történő megváltoztatásával lelhető meg a kiút. Ezért szerintük a kapitalizmus elkerülhetetlen vége nem abból ered, hogy nem tud több értéktöbbletet termelni, hanem abból, hogy ezt a megteremtett értéktöbbletet már nem tudja felhasználni. Hasonló a kiindulópontja az iskola másik változatának, amelyet ő amerikai radikalizmusnak nevez, s Baran és Sweezy nevéhez köt. Szerintük a

kapitalizmus válságait a megteremtett többlet felhasználásának képtelensége teremti, így a vasutakon eszközölt beruházások csökkenése vezette az első világháborúhoz, az autóárúsítás lelassulása 1929-től a második világháborúhoz, és a kapitalizmus ma is csak fegyverkezés és háború formájában tudja ezt a többletet fölhasználni, emiatt válsága mindaddig tart, amíg az igazi tervezés új társadalmat nem állít a helyébe.

Valamivel kevesebbet foglalkozik a másik irányzattal, amely azt vallja, hogy a kapitalizmus mai formája képes olyan átalakulásra, amely lehetővé teszi számára a válság leküzdését. A sorok közül azonban kiolvasható, hogy ezt az iskolát előnyben részesíti a másikkal szemben, ami abból is kitűnik, hogy a tolerancia és az elméleti pluralizmus örve alatt elvben minden elméletet egyenrangúnak ismer el, azt hirdeti, hogy egyiknek sincs joga az igazság monopóliumára, de nem titkolja elítélő véleményét a fent ismertetett marxista iskoláról: „A katasztrófa marxizmusának terve arra szorítkozik, hogy egy másik burzsoázia segítségével igazgassa az ipari és társadalmi rendszert.” Az utolsó válság és a katasztrófa hirdetésével szemben a másik irányzat közül az egyik, amit ő neofordizmusnak nevez, azt hirdeti, hogy a kapitalizmus a fordizmusnak, vagyis a technológia és a munkások fogyasztása megváltoztatásának új módszerével kilábal mostani válságából, éppúgy, mint ahogy a fordizmus révén a harmincas évektől kezdődően kezdett kilábalni akkori nagy válságából. Ennek az iskolának a másik válfaját neoszovjetizmusnak minősíti, abból kiindulva, hogy a mostani szovjet társadalom átalakulását az extenzív termelésről az intenzív termelésre való áttérésnek tekinti, aminek ismertetését azért tartja fontosnak,

mert „minden kapitalista ország magában rejtje a szovjetizmusnak valamilyen jellemvonásait”.

Sokkal többlet foglalkozik azokkal a marxista elméletekkel, amelyek a világgazdaságot vizsgálják és a fejlődő országok helyzetét veszik kiindulópontnak. Ennek keretében is két iskolát különböztet meg, az egyik A Emmanuel elmélete az egyenlőtlen cseréről, mely szerint a kapitalista periféria országai több értéket adnak a fejlett országoknak, mint amennyit onnan kapnak, és ez a profit fenntartásának eszközevé válik a világkapitalizmus számára. Ugyanakkor azonban a továbbiakban ismerteti ennek az iskolának a másik válfaját, amely bírálja az egyenlőtlen cserét, már annak alapján is, hogy a gyakorlatban a jelenlegi helyzet nem vezet a fejlett és fejlődő világ közötti csere növekedéséhez, ami magától értetődő lenne, ha a fejlett világ ebből valami külön hasznot valósítana meg. Ehelyett Ernest Mandel azt hirdeti, hogy a periféria munkája ér kevesebbet, tehát a különbség, és ezzel a kizsákmányolás, a termelékenység különbségéből fakad. Számos más marxista, köztük elsősorban Samir Amin, pedig úgy véli, hogy a különbség az egyenlőtlen fejlődésből fakad, és a mai válság abból keletkezett, hogy a harmadik világ nem hajlandó a központ többlete erőszakos fölhasználásának színnyelvévé válni. Ugyanakkor azonban tudatában van annak, hogy eddig még nem sok támogatót szerzett magának és nemigen hódított tért az a felfogás, hogy a fejlődő világban nem kell a kapitalista központ válságának árát megfizetni olyképpen, hogy fokozza függőségét a fejlett központtól, mivel a harmadik világ nemzeti és nemzetközi stratégiája még mindig a fejlett központ kapitalista törvényszerűségei szerint alakul.

A társadalmi rendszer új koncepciója

A fent vázolt két kiindulóponttal, vagyis a csere és a termelés elméletével szemben Attali könyvének nagy részét egy harmadik kiindulópontú, a szervezést, elsődlegesen tekintő elméletnek szenteli. Az ő kiindulópontja: „Amióta az emberek beszélgetnek, a rendszer struktúráját a nyelv határozza meg: az embereknek és tárgyakkal nem azért van értékük, mert ritkán fordulnak elő a cserében, sem pedig az őket előállító munka miatt, hanem amiatt, hogy részt vehetnek az üzenetek körforgásában, amely értelemet ad a társadalmi szervezetnek. A csoportnak viszont csak egyetlen egy értelme van: túlélni; és a csoport számára egyetlen fenyegetés: az erőszak.” Az ő elméletének kiindulópontja tehát nem a csere, mint a reaganomonia különféle elméleteinél, nem a termelés mint a marxizmus különféle iskoláinál, hanem a szervezet. „Társadalmi szervezetnek nevezem a kicserélt információ közös jelzésével összefűzött egyedek összességét. E jelentésnek a funkciója az erőszaktól való félelem kiküszöbölése, a lények és tárgyak hierarchiája és vetélkedésük polarizálása segítségével. Ezeket a lényeket és tárgyakat javaknak nevezem. A szervezetet jelzi az a nyelv, amilyen beszélnek, az a kultúra, amellyel benne az erőszakot, a vetélkedést, a hierarchiát megszemélyesítik.”

De sokkal nagyobb ambícióval indul, mint hogy a két másik lehetséges elmélettel szemben egy harmadikat fölvezet. Ennek az ambíciónak a hajtóereje a marxisták régi kételye, hogy leegyszerűsítés a társadalom fejlődését az ősközösség, a rabszolgatartó rendszer, feudalizmus, kapitalizmus és szocializmus sémájába kényszeríteni. Mindemel-

lett burkoltan, rendszerint ott él bennük az a kétely is, hogy lehetséges a társadalomnak egy egészen más típusa, feltételeken a jelenlegi árutermelőnek minősítve egy olyan típus, amely nem az árutermelésre épül, mint ahogy, mondjuk, az inkák példája mutatja, hogy a társadalom más alapon is felépülhet és felépülhetett volna. Attali könyvének újdonsága, hogy ezt a sok kételyt vagy burkoltan megfogalmazott utalást egész rendszerre meri gyúrni, és az eddigi sémától eltérően értelmezi a társadalmi rendszereket. Szerinte az emberi társadalom fejlődése során három fázison ment át: „a szertartásos rendszeren, amelyben a többlet, a tudás és a hierarchia a mítoszon alapszik, utána jött az uralkodói rendszer, amelyben a többlet, a tudás és a hierarchia az erőszakon alapszik, és végül a kereskedelmi rendszer, ahol a többlet, a tudás és a hierarchia a cserén alapszik”.

A szertartásos rendszer szerinte az emberi társadalom történetének kezdeti szakasza, az a korszak, amikor az emberek ott élnek „a félelem, az erőszak, a láthatatlan, a véletlen világűrjében. Itt kell megteremteniük a létfontosságú értelmet, össze kell kapcsolni a tevékenységeket, minden termelést, a tárgyak vagy szavak egész kicserélését egységes, minden átfogó, megnyugtató értelembé. Ez a célja a szertartásnak”. A következő társadalmi rendszer nála az uralkodói rendszer, amelyben kezdetben az isten, később az erő nevében a hatalmat egy nemzetség vagy valamelyik család ragadja magához és az erőszak — ahogy ő mondja, rendőrség — révén megteremti a hatalomnak új rendszerét. Érdekes megjegyzése, hogy ez a rendszer csak a tudásnak azt a formáját használja fel, amely többletet termel és segít azt fölhasználni. Így például a fáraók birodalma

kifejlesztette a csillagászatot, mert az hasznos volt a mezőgazdaság számára, de nem tudott mit kezdeni a gőzgéppel, pedig azt már fölhasználták a piramisok nehéz ajtóinak megnyitására. Vagy az amerikai indiánok állama nem tartotta fontosnak a kerék és a fémek kifejlesztését, mert nem volt rá szüksége az erőszakra támaszkodó többletbe gyűjtés rendszeréhez.

A kereskedelmi rendszer keletkezésétől napjainkig állandó válságokon át fejlődött mai szakaszáig, amikor ismét válságba jutott. Minden válság új technológia megteremtéséhez vezetett és egyben új átcsoportosítást hozott a rendszer szíve, központja és perifériája között. Az ő elmélete szerint ez a rendszer most jutott el kilencedik ilyen átalakulást hozó válságáig. Ezeket a fázisokat a rendszer szívet adó várostól és a vele járó technológiától függően a következőképpen osztotta fel. Az első Brugge, annak alapján, hogy a XIII. században ez a flamand kikötő volt a mezőgazdasági termények kicserélésének legtokeesebb helye, és fejlődését elsősorban annak köszönheti, hogy a kormánykerék révén a brugge-i hajók mind merészebb vállalkozásokba bocsátkozhattak. A második fázis Velence, amikor a rendszer új szíve már ötszöröse volt Brugge-nak, Velence életszínvonala tizenötszöröse volt az akkori párizsinak és az uralkodó technológia a hajógyártás volt. A harmadik fázis Antwerpenhez és a könyvnyomtatáshoz fűződik, aminek jelentősége abban van, hogy a könyvnyomtatás lehetővé tette az új ipari-műszaki elit kialakulását, amivel kapcsolatban közli azt a meghökkentő adatot, hogy 1500-ig a világon kb. 20 millió könyv készült, a XVI. században pedig magában kb. 200 millió könyv. A negyedik

szakasz Genua, annak révén, hogy a tőzsdei spekuláció és a könyvvitel jelentkezése ezt az olasz várost teszi a kereskedelmi rendszer új szívévé. Az ötödik szakaszban a rendszer szíve Amszterdam lesz, annak köszönhetően, hogy a textiltermelés iparrá alakul át. A hatodik szakasz Londonhoz és a gőzgéphez, a hetedik szakasz New Yorkhoz és a gépkocsi jelentkezéséhez, a nyolcadik szakasz ismét New Yorkhoz, de most már a villanymotor jelentkezéséhez fűződik. Ezzel kapcsolatban nagyon érdekesen ismerteti, hogy szalasztotta el Franciaország azt a lehetőséget, hogy a kereskedelmi rendszer szívévé váljon annak alapján, hogy 1907-ben a világ autókivitelének kétharmadát adta. Szerintem a kereskedelmi rendszer mai formájában 1913-ban alakult ki véglegesen, amikor Ford kb. 250 000 autót gyárt. A nyolcadik szakaszban a villanymotor még nagyobb változást hozott, hisz 1917-ben az amerikai városoknak csak egynegyede volt villamosítva, 1930-ban viszont már 80 százaléka. Szerinte a villanyáram technológiájának meghonosodása fontosabb szerepet játszott a harmincas évek válságának leküzdésében, mint a keynesi elmélet.

A kereskedelmi rendszer napjainkban kilencedik átcsoportosítását éli meg, és ezzel kapcsolatban áll mostani válsága. Ennek az átcsoportosításnak új technológiája az elektronika és a robotok, új szíve pedig Japán és a Csendes-óceán partvidéke lesz, azzal, hogy Amerika és Nyugat-Európa veszít eddigi központi helyéből, a kereskedelmi világ szívéből annak központjába szorul le, miközben egyes országok a perifériáról a központba tevődnek át. A kapitalista világ mostani válsága az új technológiának és az új átcsoportosításnak a születése.

Az akció mint egyetlen mérce

Attali a végletekig viszi az intellektuális toleranciát, amely — legalábbis látszólag — minden elméletet és minden elképzelést egyenrangúnak ismer el, pusztán annak a helyes tételnek az alapján, hogy senki sem formálhat jogot az igazság monopóliumára. E tolerancia alapján Attali két mércét kínál egy-egy elmélet helyességének megállapítására. Az egyik: „egy elmélet igaz, ha kifejezhető a formális logika szabályai szerint, és ha következményeit tapasztalatailag ellenőrizheti minden megfigyelő”. A másik ennél fontosabb mérce: „e mérce szerint igaz az a magyarázat, amely elfogadható attól a pillanattól kezdve, hogy elfogadja az a világ, amelyben kimondják, más szavakkal, igaz, ha elfogadják.” Persze ezt a túlzott toleranciát ő sem gondolja végig, mert ha csak ennyiből állna valamely elmélet igazsága vagy hamissága, akkor igaznak kellene elfogadnunk a hitleri faji tisztaságot, vagy a fehér felsőbbrendűség dél-afrikai rendszerét pusztán annak alapján, hogy elfogadták és vallják őket, annak alapján, hogy milliók és milliók gyakorlatát szabja meg. Az ilyen végletekre Attali nem is gondolt, de ez a két mérceje elegendő ahhoz, hogy egyenrangúan kezelje a különféle elméleteket, megbecsüléssel szóljon a marxizmusról, mert „a marxizmus igaz, de csak akkor, ha politikailag hasznos valamelyik társadalmi osztály számára”, de ugyanakkor megbecsüléssel szóljon a cserét elsőbbségben részesítő különféle elméletekről, pusztán annak alapján, hogy megszabják a gazdasági politikát az USA-ban, a Német SZK-ban, Franciaországban és Angliában éppúgy, mint Chilében vagy több más latin-amerikai országban.

Ezt a toleranciát azonban ő ma-

ga sem viszi következetesen végig. Egyrészt azért, mert az egyenrangúnak elismert elméletek számos hibájára ő maga is rámutat. Így például hirdeti, hogy: „a mítosszal elmentetben a New Deal kudarc volt Angliában és Svédországban is meg az Egyesült Államokban is.” A cserére és a termelésre alapozott és egyenrangúnak elismert elméleteknek pedig közvetett bírálatát adja annak kimutatásával, hogy tulajdonképpen az egyik elméletcsoport sem elegendő a mostani gazdasági válság megmagyarázására, még kevésbé képes arra, hogy megmutassa a kiutat ebből a válságból. Ennek alapján minden látszólagos toleranciája ellenére nyilvánvalóan könyvét saját elmélete népszerűsítésére és a többiek fölé helyezésére szánta. Ezt az elméletet az olvasó is kénytelen értékesnek és figyelemre méltónak elismerni, már azért is, mert a mostani gazdasági válságnak számos olyan jelenségét magyarázza meg, amely a két másik kiindulópontú elmélet révén kevésbé magyarázható meg, vagy egyáltalán meg sem magyarázható. Az ő magyarázata ugyanis az, hogy a mostani válság abból ered, hogy „a többletnek a kereslet megteremtésére fölhasznált része sokkal gyorsabban növekszik, mint maga a termelés.” Attali szerint ez a tétel azt jelenti, hogy a társadalom úgy fejlődött, hogy mindinkább elszaporodtak azok a rétegek, amelyek nem termeléssel, hanem a kereslet fenntartásával és kielégítésével foglalkoznak, tehát kereskedelemmel, hitelekkel, propagandával, szolgáltatásokkal, az emberekkel magukkal, mint az egészségügy vagy az oktatás, aminek következménye az, hogy mind több részre osztoódik fel a társadalom által megteremtett többlet, aminek következtében a társadalom abba a fázisba jut, amikor ez a többlet számára nem lesz elegendő. A mos-

tani válság során egyrészt a tömegek életszínvonalának leszorításával, másrészt pedig új technológiával próbálják föltartóztatni a többletnek ezt a további felmorzsolódását. Ez az elmélet egyrészt arra ad magyarázatot, hogy miért lehet a világgazdaság uralkodó politikája a nadrágszíjszorítás mostani világméretű gyakorlata, másrészt pedig arra, hogy az új technológia miért jelentkezik elsősorban a szolgáltatásokban, hogy azok költségeit próbálja lefaragni, és ily módon ismét fönttartani vagy esetleg még növelni is a társadalmi többletet.

Attali elméletében mindezt még kiegészíti egy olyan elképzelés, mely szerint a világ most onanisztikus korszakába jut, amikor az egyed teljesen begubószik, amikor jelképpé válik a tömegben fülhallgatóval a fején sétáló ember, aki csak a fülhallgató révén sugárzott zenét hallja, miközben a tömegben halad. „Mint ahogy az előző válság — írja — megsemmisítette a nagy családot, ugyanúgy a mostani válság megsemmisíti a család magját. A válság utáni időszak szükségleteként a mai válság megteremti az önmagába gubódzó életet”. Ennél többet Attali nem tud mondani sem a mostani válság leküzdéséről, sem pedig a válságot követően kialakuló jövőről. A holnapról különben is

csak egy költői képet ad, azzal az érveléssel, hogy meg kell teremteni a világ esztétikai elméletét, amely felkutatja „azt a változatlant, ami ott van minden nyelvben, azt a formát, amely közös a szavakban, minden emberi termelésben, a beszélgetésekben, a mítoszokban, a zenében, a tárgyakban, a szertartásokban, a szexuális fellépésben”. Ez a körülmény adja Attali elméletének legfőbb korlátját, éspedig azt, hogy csak magyarázza a mai világot, tehát nem tesz eleget annak a marxista mércének, hogy segítséget nyújtson a világ megváltoztatásában. Amit ő tanácsol, az mindössze az, hogy ki kell várni a világ új átrendeződését, csak utána beszélhetünk a további teendőkről és a haladásról. Így aztán nem is kínálhatja föl a megoldást, a kiutat, de okvetlenül hozzájárul a világ mostani válságának megmagyarázásához. A kiút megtalálásához ugyanis már nem ilyen vagy olyan elméletre van szükség — még akkor sem, ha az elmélet olyan eredeti, mint Attalié —, hanem arra, hogy az emberi társadalom gyakorlata és elmélete olyan átalakuláson menjen át, amely a továbbfejlődés és a változás lehetőségét és módzatait is megteremti a gondolkodó emberek számára.

BALINT István

AZ ESZTÉTIKAI TÁRSADALOM MEGJÖVENDÜLÉSE

Filiberto Menna: *Proricanje estetskog društva*. SIC, Beograd, 1984

A modern művészet rendkívül változatos és bonyolult történetén belül, a látszólag kaotikusan kavargó izmusok és neoizmusok láncolatában még mindig kimutathatók bizonyos tendenciák, melyek a felszín mögött, az egymásnak néha homlok-egyenest ellentmondó irányzatok

hátterében tartósan vannak jelen. Filiberto Menna, kiváló olasz művészettörténész eddig két ilyen tendencia föltérképezésére vállalkozott 1968-ban írt könyvében, mely most a második olasz kiadás után szerbhorvátul is megjelent, az úgynevezett *eudeimonikus* vonulat kimuta-

tására vállalkozott, 1975-ben pedig a modern művészet *analitikus* vonulatáról adott ki egy nagy sikerű művet. Míg az eudeimonikus vonulat alatt a szerző a művészet társadalmi-politikai célzatú felhasználását érti, az esztétikai szférának az élet egészét megváltani kívánó elkötelezését, addig az analitikus vonulat pont ellentétes irányú: a művészet öntörvényű rendszerként való felfogását jelenti, azt a törekvést, hogy a művészetnek önnön strukturális feltételein kell alapulnia és semmi köze a valóság politikai, ideológiai és egyéb síkjaihoz. A szakirodalomban használatosabb terminológiával fogalmazva, az előbbi expanzív tendencia, mert a művészet hatókörének végtelen kitágításáért száll síkra, az utóbbi pedig redukzív, mivel a művészetfogalmat speciálisan a művészet önnön nyelvi kérdéseinek vizsgálatára szűkíti.

A két könyv kiegészíti egymást és együtt majdnem a modern művészet teljes történetét képezik. Hogy csak majdnem, az elsősorban azzal magyarázható, hogy a hetvenes évek végén megjelenő új festészet vagy posztmodernizmus egy harmadik tendenciát aktualizál, melybe olyan nevek tartozhatnak mint Klimt, Carra, Picabia, Warhol, Hockney stb. Mai szemmel nézve ez lehetne a modern művészet következő, talán *ravasz dekadenciának* nevezhető vonulata. Ha ennek a története is elkészül, már csak pár tucat zseniális egyéni teljesítmény (gondoljunk csak Klee vagy Balthus művészetére) lóg ki a pedáns rendszerezésből, szerencsére továbbra is komoly fejlődést okozva a vonulatokban gondolkodó művészettörténészeknek.

A ravasz dekadenciát nem véletlenül vetjük fel már ismertetőnk elején. Amilyen fontos lenne most a vonulat feldolgozása az új festészet és egyáltalán a 80-as évek világnézetének megértéséhez, olyan fontos

volt *Az esztétikai társadalom megjövendölése* című mű 1968-ban, a diáklázadások és a művészet zseniális politikai célzatú bevezetései idején — annál is inkább, mert egyes értelmezések szerint az „esztétikai társadalom”, melynek ez a könyv a megjövendölésével foglalkozik, 68-ban itt-ott meg is valósult. *A modern művészet analitikus vonulata* ugyancsak szorosan kötődik ahhoz a korszellemhez, mely megjelenéskor uralkodott a világ művészetében. 1975 a konceptuális művészet és a hiperrealizmus virágkora. Az analitikus vonulat Cézanne-ig visszanyúló feldolgozása tehát két élő irányzat előtörténeteként fogható fel. Mindezzel arra akarunk utalni, hogy Menna nem egy akadémikus művészettörténész, aki aktuális vonatkozások nélkül turkál a művészet porosodó lombtárában, hanem mindig korszerű problémák érdekében keres művészeti vonulatokat, s azokban napjaink felé mutató alkotókat vagy érdemi vitapartnereket vonultat fel.

Az a tizenhat év azonban, amennyit *Az esztétikai társadalom megjövendölése* a szerbhorvát fordításra várt, teljesen megváltoztatta a mű jellegét. A mai olvasó számára nem több mint egy aktualitását vesztett téma becsületes feldolgozása: úgy hat, mint az a krimi, amelynek előre tudjuk a végét. Ezzel, úgy látszik, Menna is tisztában van, ezért az 1982-es második olasz kiadást terjedelmes előszóval látta el, melyet valóban az esztétikai társadalom szép utópiájának *végével* kezdi, annak vázolásával, hogy miként mondott csődöt az esztétikai szféra politikai angazsálásának és életté változtatásának álma. Erről a következő gondolatot olvashatjuk Menna bevezetőjében: „A modern esztétikai projektum, mely az egyénben szunnyadó kreativitás felszabadításának lehetőségén alapul, lényegében

nem csak a művészeti és az esztétikai kontinuuális viszonyát feltételezi, hanem annak lehetőségét is, hogy az esztétikai (...) átszöhet a mindennapi életet és beindíthatja a kollektív felszabadulást. E terv válsága akkor válik nyilvánvalóvá, amikor a művész a modern társadalom kvantitatív tényezőjével kerül szembe, amikor felkínált modellje és a befogadó elvárásai ütköznek össze. A művészet úgy vélte, hogy egyének közösségéhez fordult, olyan szubjektumokhoz, akik még nem veszítették el önállóságukat, de ehelyett a modern társadalomra jellemző tömege találta maga körül..." Hozzátehetjük, hogy tömeget, mely annyira manipulált, hogy a nyolcvanas években már esze ágában sincs felszabadulni. Ezek után egyáltalán nem meglepő, hogy az előszót szerzőnk rendkívül szkeptikusan zárja. Kikart ugyan amellett, hogy fel kell használni a művészet jövőt projektáló erejét, és hogy e projektumokat szigorú racionális vizsgálatnak kell alávetni, ugyanakkor keserűen jegyzi meg: a racionális eszközök az irracionális erővel szemben elvesztették lehetőségeiket.

A könyv szerkezetét és koncepcióját erősen meghatározza egy Argantól származó párhuzam: "... a művészet úgy viszonyul az esztétikaihoz, mint a politika a társadalmisághoz. Ha szem előtt tartjuk, hogy épp a forradalmi eszmeiség feltételezte a politikainak a történelem végén történő széthullását és a társadalmiság jelentőségének megnövekedését, valamint hogy az avantgarde mozgalmak a művészet »halála« után a diffúz esztétikai szféra élettelé váló átalakítását föltételezik, ez a viszony még közvetlenebb." Hangsúlyoznunk kell azonban, hogy nem közvetlen, hanem csupán analóg viszonyról van szó: arról, hogy a progresszív forradalmi mozgalmak és a művészet eudei-

monikus vonulata tendenciáját tekintve bizonyos fokig párhuzamos jelenségek. Viszont távol áll Mennáról, hogy a művészetet ennek alapján a politika szolgálatába állítsa, mint azt számos álmarxista tette. Ellenkezőleg, az eudeimonikus vonulat „esztétikai ideológiája” — írja szerzőnk — „abból a meggyőződésből született, hogy a politika képtelen megvalósítani a szabad társadalmat”, mivel figyelmen kívül hagyja az individuális-esztétikai dimenziót. Az eudeimonikus vonulat azután ezt a dimenziót helyezi a politikai projektumok fölé, miközben az esztétikait megkísérli életmóddá tenni, hogy az ember viszszerjere vagy elnyerje az őt megillető sokoldalúságot és alkotó teljességet.

Meg kell jegyeznünk, hogy nálunk Danko Grlić, kiváló zágrábi esztéta próbálta meg hasonló irányba értelmezni Marxot, miközben következetesen kerülte a „marxista esztétika” elnevezést és inkább a művészet „marxista szellemű megközelítéséről” beszélt. Mennánál is főimerül ugyan a marxi vonatkozás, de szerinte az eudeimonikus vonulatra jelentősebb hatást gyakoroltak az utópisták, élükön Fourier-val. Camus-re támaszkodva értelmezi Marxot, tehát a hangsúlyt a politikai perspektívára helyezi. „Marx megoldása — írja — annak a logikának a keretei között marad, amelyben a kapitalista társadalom vergődik: Marx a munkát nem helyezi teljesen új alapra, hanem mítoszt csinál belőle, miközben átveszi az ipari puritanizmus aszketikus és dinamikus mentalitását”. Ha tudjuk, hogy a munka teljesen más alapra helyezése Mennánál a játék és a munka közötti határok eltörlését jelenti, akkor nyilvánvaló, hogy sem ő, sem Camus nem olvasta elég figyelmesen a fiatal Marxot, mert különben mindezt a *Német*

ideológiában megtalálhatták volna. A náluk szorgalmasabb Grlic épp az ilyen kijelentésekre építette a művészet marxista megközelítésének elméletét, széles keretet biztosítva többek között az eudeimonikus vonulatnak is.

Menna könyvének egyik alapkérdése, hogy mikor bukkant fel először az a meggyőződés, mely szerint a politika képtelen megvalósítani a szabad társadalmat. Ez ugyanis az esztétikai társadalommal való foglalkozás, vagyis az eudeimonikus vonulat történelmi fölbukkanásának feltétele. Menna részletesen vizsgálja a politika és az egyén, a társadalom és a művészet viszonyát a középkorban, a reneszánszban és a felvilágosodás korában, de a társadalom esztétikai átrendezésének szándékával csak a romantikában, konkrétan, Schiller esztétikai írásaihoz találkozik. „A német romantika állítja fel az avantgarde és a modern mozgalmak lényegi premisszáját: azt a radikális követelést, hogy a művészeti tevékenység szabadítsa meg a társadalmat egészségtelen tagoltságától és aránytalanságaitól” — írja szerzőnk, majd kimutatja, hogy Schiller leveleiben válik el igazán az esztétikai a politikai dimenziótól. Schiller szerint ugyanis „egyedül a Költszet képes arra, hogy egyesítse a Szellem szétszórt erőit és hogy harmonikus egységbe szervezze az ésszt és a szívet, az értelmet és a képzeletet, egyszóval, hogy teljes embert alkosson belőlünk”. A művészet ekkor szabadul meg a politika szolgálatától: a schilleri *teljes ember* a történelmi fejlődés céljaként tételeződik, a művészet pedig a társadalmi és az egyéni felszabadulás modellje, egyúttal eszköze lesz.

Könyve történeti részében a szerző e törekvés különféle változataiból sorakoztat fel néhányat, hangsúlyozva, hogy nem törekszik teljes-

ségre, csupán a jellegzetesebb jelenségek elemzésére vállalkozik. Külön fejezetet kapnak Ruskin és Baudelaire tevékenysége, Morris, Van de Velde, Le Corbusier és Wright építészeti elképzelései, a holland De Stijl nevű művészcsoport és legjelentősebb tagja, Pier Mondrian. Közben a művészeket és építészeket felvonultató fejezetek közé két elméleti-kritikai ismertető ékelődik: *Kritika és építészet* címmel Argan, Read, Veronesi, Mumford és Giedion építészeti jellegű elméleti munkáinak értékelésére kerül sor, majd a könyv végén az eudeimonikus vonulattal párhuzamos humán tudományok három jelentős képviselője, Lévy-Strauss, McLuhan, és Marcuse is szót kap. Kissé meglepően tapasztaljuk, hogy az ötvenes-hatvanas évek eudeimonikus törekvései — melyek a szerzőt könyve megírására sarkallták — nagyon kis teret kaptak. A *Visszatérés az utópiához* című fejezetben Menna néhány hevenyészett megjegyzéssel intézi el a neoadát, a pop artot, a Fluxus csoportot, a modern design összetett problémakörét, a komputerművészetet és a fantasztikus építészetet. A szokásos közhely, hogy a könyv írásakor nem volt meg a jelenségek objektív vizsgálatához nélkülözhetetlen időbeli távolság, Menna esetében gyenge mentség, mert egyrészt nem tartozik a szigorú objektivitásra törekvő műtörénészek közé, másrészt már elmondtuk, sőt, ő maga is kijelentette, hogy aktuális vonatkozások érdeklik. A jelen pedig nyilvánvalóan hemzseg az aktuális vonatkozásokról (!?).

Ami szerzőnk múltból vett összeállítását illeti, nemigen van jogunk vitatkozni, mert hiába emlegetnénk a vonulatból kihagyott alkotókat és csoportokat, ellenvetéseinket leblokkolja az a tény, hogy Menna nem törekedett teljességre. Mégis szóvá

kell tennünk, hogy az összeállításból szinte teljesen kimaradt az eudeimonikus vonulat talán legfontosabb epizódja, a tízes és húszas évek orosz, illetve szovjet avantgarde-ja. Igaz ugyan, hogy Menna két oldalon ismerteti Van de Veldének az 1924-es Velencei Biennálén tartott előadását a szovjet avantgarde építészetéről, de ez annyira hiányos, hogy az olvasó mindössze annyit tud meg belőle, hogy valami volt, amit Sztálin megszüntetett. Ha tudjuk, hogy az építészetnél sokkal fontosabb volt a szuprematista és a konstruktivista művészet-ideológia, hogy ezek már a forradalom előtt készen álltak, majd a forradalom utáni újjászületés szerves részét képezték, csupán az építészet másodkézből történő hiányos ismertetésével semmi esetre sem lehetünk elégedettek. Annál is inkább, mert az esztétikai társadalom utópiája rövid időre ugyan, de *megvalósult* a fiatal szovjet társadalomban. Még akkor is beható vizsgálatot érdemeltek volna ezek az események, ha mindössze egy-két évig tartottak, hiszen 68-at kivéve, ez volt a huszadik században az egyetlen reális lehetőség arra, hogy az esztétikai társadalom utópiája ne csak utópia maradjon. Menna védelmében meg kell említenünk, hogy az orosz avantgarde-ról Nyugaton még 1968-ban is hihetetlenül kevés hiteles információ állt a művészet-történész rendelkezésére, ami azonban csak az első kiadást menti fel ebbéli hiányosságai alól.

Visszatérve a második olasz kiadás bevezetőjéhez és ezzel együtt az esztétikai társadalom mai válságának problémájához, szükségesnek tartjuk kiegészíteni Menna helyzetjelentését. Mint már kitértünk rá, a

szerző az eudeimonikus vonulat krízisét egyetlen okra vezeti vissza: arra, hogy a művész projektuma a modern társadalomra jellemző tömeg ellenállásába ütközött. Elismerve e tényező fontosságát, szeretnénk felhívni a figyelmet egy másik jelentős mozzanatra. Immár történelmi tapasztalat — s erre nem kis mértékben épp az orosz avantgarde eseményei tanítottak meg bennünket —, hogy *a művészetnek az életben való feloldását vagy „megvalósítását” legjobban épp a művészet sínyli meg*: az életté tett művészetnek szükségszerűen fel kell adni a műtranszcendens voltát, képzeleti jellegét és a csak rá jellemző szigorú belső szükségszerűséget. Olyan vonatkozásokat tehát, melyek az esztétikai szféra rendkívül fontos dimenziói. Az utópikus eudeimonikus vonulat képviselői ezeket hajlandók voltak feláldozni egy bizonytalan, de szép jövő érdekében. Viszont ma, az utópiák utáni művésznemzedék nem hajlandó efféle engedélyekre. Épp a korábban feláldozott dimenziókban, a transzcendenciában, a gátlástalan imaginációban és a belső szükségszerűségben keresi, immár nem a kollektív, hanem csak az egyéni megváltás lehetőségét. Vagy is, az eudeimonikus vonulatot egyedül az utópia újjászületése teheti újra aktuálissá, de erről úgy látszik, egyelőre szó sincs.

Végül szeretném megjegyezni, hogy Menna könyvét hibáival együtt is fontos műnek tartom. Ezt, remélem, recenzióimmal is sikerült igazolnom, mert kiegészítéseket és kritikai megjegyzéseket csak a jelentős művek érdemelnek. A jelentéktelenek leg súlyosabb bírálata, ha hallgatunk róluk.

SEBŐK Zoltán

VÉKONY LÁSZLÓ: EGY OLASZ POLIHISZTOR A KÁRPÁT-MEDENCÉBEN

Forum, Újvidék, 1984.*

A szerző egy igen dicséretes, de a maga nemében hálátlan feladatra vállalkozott azáltal, hogy ismét felfedezte azt az embert, aki valóban méltatlanul elfelejtett tudós, és aki tudományos életünkben nem kapta meg azt az elismerést, amelyet munkásságával kiérdemelt. Sőt, mint ahogy a szerző rövid bevezetőjében helyesen mutat rá, nevét bizonyára nagyon kevesen ismerik, vagy ha igen, akkor is csak felületesen, munkássága valódi értékének ismerete hiányában.

Pedig a bolognai származású gróf Luigi Ferdinando Marsigli az osztrák hadsereg mérnök-tábornoka olyat alkotott, amihez fogható egyszerűen nem létezik az egyetemes tudományban. Polihisztor lévén (térképész, csillagász, ichtológus, régész, geológus, tengerkutató, etnográfus, festő és filozófus) bármerre is járt, összegyűjtött szinte mindent, ami a keze ügyébe került. Ugyanakkor természetesen mindezekről a dolgokról feljegyzéseket is készített, amelyek túlnyomó többsége a mai napig is fennmaradt. Összegyűjve ugyan, de jórészt feldolgozatlanul és kiadatlanul hever az adathalmaz (a becslések szerint mintegy 120 kötetnyi mű, amelyek átlagosan 5—600 laposak) a bolognai Egyetemi Könyvtár (Biblioteca Universitaria di Bologna) keretében működő Institutio Marsiglianóban, illetve részleteiben a bolognai Santo Domenico kolostor könyvtárában és

a vatikáni, bécsi, klasruhei levéltárakban. Ezenkívül levelei megtalálhatók a különböző családi levéltárakban is.

Ez az óriási anyag, több tízezer kézirat, rajz, térkép- és egyéb vázlat, fél Európa országait érinti. A mai Olaszország, Magyarország, Jugoszlávia, valamint Törökország, Románia, Csehszlovákia, Ausztria és Franciaország területéhez kapcsolódnak az egyes feljegyzések, de feltehetően német, illetve angol vonatkozásúak is léteznek.

A történelmi Magyarország területéről igen nagyszámú adat található a Marsigli-hagyatékban. Természetesen ezek közül számunkra épp a szűkebb, hazánkat érintő dokumentumok érnek legtöbbet. Erre a szerző könyvének bevezetőjében, illetve utószavában külön is felhívja a figyelmet. Tulajdonképpen e dokumentumok feltárása jelenti a tanulmány időszerűségét, és ugyanakkor ez adja meg valódi súlyát is. Mi sem bizonyítja jobban értékét, mint az a tény, hogy Vajdaság területe (a Fruška gorát kivéve) igen csak szűkölködik monumentális építészeti emlékekben, egykori városok földbe temetett romjaival, uralkodók hatalmas emléktemplomaival vagy ahogy mondani szokás, a kőbe vésett történelem maradványaival. Pedig egykoron, ha nem is nagyszámban, de léteztek e vidéken városok, templomok, erődítmények, sőt még monumentális halotti emlékművek és egyéb objektumok is. Igaz túlnyomó többségben nem kőből építve, hanem a helyi adottságokat kihasználva egyszerűen csak földből, illetve agyagból. Így azután nem csoda, ha ezen építményekből vajmi kevés maradt meg a XX. sz.

* Megjelent a FORUM gondozásában a Szerző saját kiadásaként, 51 lap, 29 térkép, illetve erődítmény, illusztrációval. Ugyanez a tanulmány változatlan szöveggel: Hungarológiai Közlemények 14. évfolyam 4 (53) sz., 485—535. lap, Újvidék, 1982 december.

második felére. Ami kiállta az idő vasfogát, azt a múlt század folyamán megindult intenzív mezőgazdasági munkálatok vagy nem utolsósorban az urbanizáció semmisítette meg.

Am a XVII. sz. végén, az osztrák—török háborúk idején — amikor Marsigli vidékünkön járt — még sok helyen, ha romjaikban is, de álltak az egykori idők tanúi. Szinte az utolsó pillanatban örököltette meg őket az olasz származású osztrák hadimérnök, éppúgy mint azokat az akkortájt modernnek számító török erődítményeket is, amelyeket a karlócai békeszerződés értelmében rövid időn belül felfroibanítottak.

A tanulmány illusztrálásához felhasználott mappák és egykori erődítmények vázlatai, ma már szinte kivétel nélkül pótolhatatlan tudományos értékek, de azon belül is felbecsülhetetlen helytörténeti dokumentumnak számítanak.

Vékony László könyvének bevezetőjében megismerteti az olvasót ennek a rendkívül érdekes katonatudós embernek sajátos „semmi nekem” (Nihil mihi) életelvével, ami nek köszönhetően a tudomány egy felettébb értékes dokumentumgyűjteménnyel lett gazdagabb. Ebből mintegy húsz évnyi munka, ameddig Marsigli ezen a vidéken élt, gyűjtött, harcolt, szűkebb hazánkat is érinti.

A „Marsigli kutatás története” c. fejezetben a magyar, illetve a jugoszláv kutatástörténet állásáról szerezhetünk ismereteket. Ugyanakkor bepillantást nyerünk az olasz származású gróf életútjába, megismerkedünk életé főbb állomásaival tanulmányai megkezdésétől számítva katonai pályafutásán keresztül egészen haláláig.

Luigi Ferdinando Marsigli 1658. július 10-én született Bolognában. Tanulmányait szülővárosában, illet-

ve Páduában és Velencében végezte, de megfordult Rómában is. Már húszéves fejjel bevásztották Bologna város vezetésébe, de csak egy időre, mert kihasználva a kínálózó alkalmat, Marsigli Velence követével Konstantinápolyba utazott, ahol közel egy évig tanulmányozhatta az Oszmán Birodalom belső viszonyait. Törökországi benyomásait egy ismertető tanulmányban örököltette meg, amelyet azonban I. Lipót császár a közelgő háborúra való tekintettel nem engedélyezett megjeleníteni (e munkája — ami egyben az első is volt — csak halála után jelent meg Amsterdamban). Az 1682-es év nagy fordulópontot jelentett életében. Ekkor Bécsbe utazott, ahol a császár különkihallgatáson fogadta, amit követően belépett az osztrák seregbe. Habár pályafutását közlegényként kezdte, nagyon rövid időn belül fényes katonai pályát futott be. Alig pár év múlva ezredessé, majd 1693-ban tábornokká léptették elő. Persze ebben az is közrejátszott, hogy a törökellenes Szent Szövetség megalakulását követően megindultak a török kiűzésére irányuló hadjáratok. Marsigli egy sorozat vár visszavételénél jelen volt mint hadimérnök, így a legfontosabbak: Buda, Belgrád és Niš ostrománál is. Természetesen a gyors rangbéli előrehaladás, de nemkülönben idegen származása is igen csak szálka volt pályatársai szemében. Azt sem tudták megérteni, miért kell mindent összegyűjteni, lejegyezni. Hűtlenséggel vádolták meg, azonban a vádak sikertelenül kivédnie, sőt 1701-ben teljes egészében rehabilitálták és dandártábornokká léptették elő. Mégis már a következő évben (1702-ben) vége szakadt katonai pályafutásának. A spanyol örökösödési háborúban egy Rajna menti vár feladásáért (ami önhibáján kívül történt) megfosztották rangjától és száműzték.

Ezt követően szülővárosába ment, de egy idő után Franciaországban telepedett le és további életét a tudománynak szentelte. Tanulmányozta a tengert, a természet változásait, régészetet tanult. Néhány év után visszatért Bolognába, ahol 1712-ben tudományos gyűjteményének egy részét a városnak ajándékozta, majd két évre rá megalapította a Tudományos és Művészeti Intézetet. 1727-ben Bolognának ajándékozta minden gyűjteményét és ismét Franciaországba költözött. Azonban hamarosan szívszélhűdés érte, ezért orvosai tanácsára hazatért, de már ez sem segített rajta. 1730. november 1-jén meghalt.

A „Munkássága” c. fejezetben tekintést nyerünk Marsigli eddig megjelentetett műveinek tárgykörébe, valamint azok megjelentetésének körülményeibe. Ezek közül épp legnagyobb műve a Dunáról szóló hatkötetes munka a Danubius Pannonicus-Mysicus az, amely tárgyalja vidékünket is. E monumentális mű tervezete 1700-ban jelent meg. Ezt némileg kibővítve 1726-ban adta ki könyvét, amit csakhamar újabb két kiadás követett 1714 és 1744-ben.

Ugyanebben a fejezetben megismerkedhetünk a Marsigli életével foglalkozó irodalommal is. Ezek

közül talán legjelentősebb a bolognai Egyetemi Könyvtárban található, de ez ideig kiadatlan iratok katalógusa, melyet 1928-ban Lodovico Frati jelentetett meg.

Épp e fenti katalógus, illetve az 1906-ban Veres Endre által megjelentetett a vidékünkre vonatkozó iratok jegyzéke alapján készült a „Kiadatlan írások” c. fejezet, amely egyértelműen a könyv legjelentősebb része, hisz itt kerülnek bemutatásra a vidékünkre vonatkozó anyagrészek.

A tanulmányt a „Művei”, az „Utószó” és a BIBLIOGRAPHIA MARSIGLIANA c. fejezetek, valamint egy szerbhorvát, illetve angol nyelvű összefoglaló zárja.

A fentiek ismeretében mérlegeive Vékony László tanulmányát, igazolható a szerző állítása, miszerint „... e munka célja nem lehetett az itt először megjelenésre kerülő iratok feldolgozása”, hanem „... megismertetni az olvasót Marsigli életével, munkásságával, hatalmas gyűjteményével, Marsiglit az őt megillető elismerésben részesíteni vidékünkön végzett munkájáért... útmutatót adni és felébresztetni az érdeklődést a kiadatlanul heverő iratok iránt”.

RICZ Péter

TÖRÖKORSZÁG A REFORMOK ÉS A LIBERALIZMUS KÖZÖTT

A LES TEMPS MODERNES CÍMŰ FRANCIA FOLYÓIRAT 1984 JÚLIUS—AUGUSZTUSI KÜLÖNSZÁMA

Törökország kétségtelenül Európa egyik legsajátosabb országa. Neni csupán azért, mert csak részben — még hozzá kisebb részben — európai ország és területének oroszlánrésze, meg fővárosa is Ázsiában van, hanem inkább azért, mert több évtizedes fejlődése során ott ingadozik

a nyugat-európai típusú politikai rendszer és a katonai diktatúra között. Ezek a sajátosságok vonták magukra a Les Temps Modernes című francia folyóirat szerkesztőségének érdeklődését is, hogy a folyóirat 1984-es júliusi—augusztusi számát: Törökország a tekintélyuralmi

reformizmustól az izmos liberalizmusig címmel teljes egészében e sajátos helyzetnek és problémáknak szentelje. Azzal a megjegyzéssel, hogy: „Kevéssé és rosszul ismerjük Törökországot. Az ország múltja, stratégiai pozíciója és a benne folyó harcok szerintünk megérdemelnek egy külön számot. Úgy tűnik, hogy Törökországról a legmértvdobbb tanúnk maguk a törökök. Nekik adjuk a szót.”

A szám elején adott kronológia felvázolja ezt a helyzetet, amelyre az itt megjelent tanulmányok meg akarják találni a magyarázatot. A kronológia persze az ifjútörökök 1912 novemberi államcsínyével indul, de azok a mozzanatok, amelyekre a későbbi tanulmányok vonatkoznak a következők: a Demokrata Párt nagyarányú győzelme 1950 májusában az atatürki hagyományokat őrző Népi Demokrata Párttal szemben, majd ennek a győzelemnek a megismétlődése 1954 májusában és 1957 októberében, hogy aztán 1960. május 27-én katonai államcsíny vessen véget e párt uralmának. Az államcsíny után visszaállított parlamenti demokrácia kezdetben a Népi Köztársasági Párt győelmét hozta meg, de nem sokkal később ismét hatalomra került a Demokrata Párt örökségét vállaló Igazságpárt, amit 1971 márciusában ismét katonai beavatkozás követett, hogy utána Demirel Igazságpártja és Ecevit Köztársasági Néppártja harcoljon a hatalomért, amíg 1980 szeptemberében a katonák ismét kezükbe nem ragadták a hatalmat, most már azzal a szándékkal hogy ki sem engedik. Ezért 1982 októberében népszavazással Evren tábornokot, a katonai államcsíny végrehajtóját köztársasági elnökké választották, és az 1983 novemberében lezajlott parlamenti választás csak ebben a keretben szabta meg a po-

litikai pártok szerepét és erőviszonyait.

Magukból a tanulmányokból az alábbi kép kerekedik ki: az Oszmán Birodalomban egy egészen különleges társadalom alakult ki, amely gazdasági rendszerében és jogrendszerében egyaránt különbözött az Európában és az ún. nyugati világban kialakult rendszerektől. A sajátosságoknak csak egyike volt, hogy ez a rendszer a mohamedán vallásra és a Koránra, nemcsak mint vallási, hanem mint politikai törvénykönyvre is, épült. Ennek a társadalomnak vetettek véget Atatürk reformjai, amelyek elsősorban a mohamedán vallás háttérbe szorítását, az állami világias rendszerének megteremtését, és ezen az alapon a korszerűsítést, a fejlődés meggyorsítását, a Nyugat felé való nyitást szorgalmazták.

A második világháború után az Atatürk után megteremtett rendszer nem sokáig tudta magát tartani. Az elemzések kettős magyarázatot találtak arra, hogy az Atatürk alakította párttal szemben a Demokrata Párt olyan nagy arányú győzelmet aratott. Az egyik ok a vallás újbóli előretörése, amiről tanúskodott az, hogy 1950-ben Törökországnak 150 vallási egyesülete volt, 1968-ban viszont már 10 000 ilyen egyesülete. Sőt 1963-ban Törökországban mindössze 9248 tanulója volt a különféle „előimádkozókat”, imámokat képező iskoláknak, 1978-ban viszont már 135 000. A másik pedig — ez mindenképpen lényegesebb mozzanat, még akkor is, ha ellentmondás-ként jelentkezik, hogy a Nyugattól való eltávolodást jelző vallásnak a hatása a Nyugathoz való közeledéssel társult — az, hogy az Atatürk által megteremtett rendszerrel szemben jelentkezett a „szabad gazdaság” igénye és törekvése, aminek lényege, hogy az Oszmán Birodalomból örökölt és Atatürk által kor-

szerűsített állami beavatkozással és bürokráciával szemben jelentkezett a nyugati típusú gazdaság erősítésének irányzata.

Amikor ez a kísérlet kudarcba fulladt, jött a katonai államcsíny 1960-ban, amely kifejezte a hadseregnek azt a törekvését, hogy beleszóljon a politika és az államélet formálásába, de egyben azt a törekvését is, hogy érvényesítse általános irányító gazdasági és politikai szerepét, ami vezérfonala lett minden későbbi katonai beavatkozásnak is. A hatalmat átvevő katonatiszteknek ugyanis első dolguk az volt, hogy bevezették a tervezést, vagyis a gazdaság állami irányítását, első kormányrendeletként létrehozva egy tervezési szervet. A katonatisztek viszonylag rövid próbálkozása után visszatérő parlamenti rendszer Törökország fejlődésének igen dinamikus korszakát nyitotta meg. Ebben az időszakban az ország életében mélyreható változások játszódtak le. Többek között létrejött a belső piac, részben a mezőgazdasággal foglalkozó lakosság részarányának csökkenésével, részben a reális munkabéreknek 1963—1971-ig 50 százalékkal való növekedésével. Ebben az időszakban 1960—1973-ig évi átlagban 10,2 százalékkal növekedett az ország ipari termelése. A változások legbeszédesebb jele volt a városok rohamos felduzzadása. Isztambul lakossága például 1950—1965-ig 900 000-ről 1 700 000-re növekedett, 1980-ig viszont már 4 700 000-re. Ugyanakkor az 1950-ben mindössze 288 000 lakosú Ankarának 1980-ban már 2,85 millió és 1950-ben 227 000 lakosú Izmirnek 2 millió lakosa lett.

Ez a rohamos fejlődés torpant meg a világgazdaságot sújtó nagy válsággal. Ennek következménye pedig, hogy Törökország fizetési mérlegének hiánya a nemzeti össztermék 7 százalékára ugrott, a gazda-

sági tevékenység növekedése viszont alig 1 százalékos szintre esett vissza. Az infláció 26 százalékos, a munkanélküliség pedig másfél millióssá vált, amihez hozzájárult az is, hogy elakadt a török munkások további áramlása Nyugat-Európába és a világ más részei felé. Ez az elmélyülő válság vezetett oda, hogy az egymással vetélkedő és egymást váltó két párt — az időközben nyugat-európai szociáldemokrata jellegű öltő Népi Köztársasági Párt (Ecevit) és az egykori Demokrata Párt hagyatékát átvevő Igazságpárt (Demirel) — közül egyik sem tudott megoldást találni.

Az ő vetélkedésüknek vetett véget az új katonai államcsíny, amely a török hagyományok szellemében a szabad gazdaságnak és az irányításnak egy új kombinációjával jött. Az ezzel kapcsolatos fejtegetések egy lényeges eleme, hogy a szerzők fontosnak tartják megmagyarázni a különbséget a török katonai rendszer és a Pinochet-féle chilei diktatúra között. Eszerint lényeges különbség, hogy a chilei juntának nincs semmilyen társadalmi koncepciója, míg a török junta már egy világosan megfogalmazott koncepcióval vette át a hatalmat, amely koncepciónak lényeges elemei: a társadalom militarizálása, a nacionalista ideológia erősítése, a gazdaság irányításának bevezetése és a katonatisztek által ellenőrzött parlamenti rendszer távlati visszaállítása.

A török katonatisztek kétségtelesen tudnak sikereket felmutatni, elsősorban a terrorizmus letörésében, de a gazdasági helyzet javításában is. A szerzők ezekkel a sikerekkel nem sokat foglalkoznak, legfeljebb megelégszenek azzal, hogy méltatják a katonai rendszer néhány jó sakkhúzását, például azt, hogy Törökország fokozottabban fordult Közel-Kelet és Észak-Afrika, álta-

lában a fejlődő országok felé. A fenti országokba irányuló török kivitel 1981-ben 72 százalékkal, 1982-ben pedig további 69 százalékkal nőtt, úgyhogy 1982-ben Törökország kivitelének már 45 százaléka irányult a fejlődő országok felé, az 1980. évi 22 százalékkal szemben. Ugyanakkor azonban, részben külső nyomásra, részben a gazdasági problémák megoldásával járó nehézségektől visszariadva — például a gazdaság irányításával szemben jelentkező reagani ellenállásba ütközve — a török katonatisztek egy módosítással — Enver tábornok elnöki rendszerének megteremtésével — visszatértek a parlamenti demokráciára.

A szerzők szerint ezzel azonban nem zárult le a reformizmus és liberalizmus viszálya Törökország-

ban; sem az egyik sem a másik, de még csak ilyen vagy olyan kombinációjuk sem tudja megoldani az ország problémáit. Következtetesként hadd idézzük az egyik szerző megállapítását: „A tartós megoldás megtalálása megköveteli a világgazdasági válság megoldását és a mostani rendszernek egy új világgazdasági politika révén történő átalakítását.”

A folyóirat egész számán végighúzódnó, a fentiekben összegezhető központi gondolatmeneten kívül sok más kérdéssel foglalkozó cikket is találhatunk. Így például értekezést a nők helyzetéről vagy a kisebbségek — az örmények és kurdok — helyzetéről, éppúgy mint a külföldön dolgozó török munkások lelki világáról vagy a török regényről.

BÁLINT István

MUNKATÁRSAINK

Lektor: Tumbász Erzsébet

A szerbhorvát nyelvű szövegeket: Sebők Zoltán és Garai László fordította

Az angol nyelvű szövegeket: Falvay Mihály, Viczián Klára, Beke László Pintér Lajos és Pintér Gábor fordította

Német nyelvű, összefoglalók: Szenes Görgy

SZÁMUNK SZERZŐI

Hajnal Katalin,

a közgazdaságtudományok magisztere, a VKSZ TB Elnökségének titkára, Újvidék

dr. Hódi Sándor,

a pszichológia doktora, az Adai Egészségház és a Potisje Szerszámgépgyár pszichológusa

dr. Rebák László,

a társadalomtudományok doktora, a szabadkai Közgazdasági Kar tanára

dr. Jung Károly

népprajzos, az újvidéki Bölcsészeti Kar Hungarológiai Intézetének szakmunkatársa

Arturo Swartz

milánói galerista, Olaszország

Jindřich Chalupecký

művészettörténész, Prága

Beke László

Budapest

Jéa Denegri,

a belgrádi Modern Művészeti Galéria művészettörténésze

Marcel Duchamp

képzőművész (1887—1968)

Francois Le Lionnais,

a francia Munkaügyi Minisztérium főmérnöke, az UNESCO oktatás- és tudományügyi osztályának főnöke, az új Larousse szótár tudományos tanácsadója, Párizs

Sebők Zoltán

egyetemista, Kanizsa

dr. Veljko Rus

szociológus, Ljubljana

Magyar László,

a Szabadkai Történelmi Levéltár szakmunkatársa

Jakobsz István

külpolitikus, az Újvidéki Rádió szerkesztője

Lovas István,

a Magyar Szó szerkesztője, Újvidék

Bálint István

külpolitikus, a Magyar Szó külpolitikai rovatának állandó munkatársa, az SZVT Fordítószolgálatának vezetője, Újvidék

Ritz Péter

régész, a Szabadkai Városi Múzeum munkatársa

létünk

— társadalmi, tudományos, kulturális folyóirat. — Alapító: Vajdaság Dolgozó Népe Szocialista Szövetségének Tartományi Választmánya. — Kiadja a Forum Lap- és Könyvkiadó és Nyomdaipari Munkaszervezet, 21000 Novi Sad, Vojvoda Mišić utca 1. — Szerkesztőség: 24000 Subotica, Trg slobode 1/2., Tel.: 024/26-819. — Szerkesztőségi fogadóórák: mindennap 10-től 12 óráig. — Megjelenik kéthavonta. — Előfizethető a 65700-603-6142-es folyószámlára; előfizetéskor kérjük feltüntetni a LÉTÜNK nevét. — Előfizetési díj belföldön egy évre 250 dinár, egyes szám ára 50, kettős szám ára 80 dinár, külföldre egy évre 500 dinár; — Készült a Forum nyomdájában Újvidéken.

